

विद्यापीठ अनुदान आयोग संशोधन प्रकल्पांतर्गत

लघुशोध प्रकल्प

(Minor Research Project)

“लातूर शहरातील झोपडीवासियांची सामाजिक, आर्थिक
परिस्थिती आणि राजकारण : एक चिकित्सक अभ्यास”

अभ्यासक

प्रा. शिंदे श्याम भागवत

एम. ए., एम. एड्.

(राज्यशास्त्र विभाग)

केंद्र

महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर

ता. अहमदपूर जि. लातूर

यु. जी. सी. २०१७-१८

प्रतिज्ञापत्र

मी प्रा. शिंदे एस. बी. प्रतिज्ञापूरवक असे जाहीर करतो की, “लातूर शहरातील झोपडीवासियांची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती आणि राजकारण : एक चिकित्सक अभ्यास” हा संशोधनपर लघुशोध प्रकल्प विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या संशोधन प्रकल्पांतर्गत पुर्ण केलेला आहे. हा प्रकल्प इतर कोणत्याही विद्यापीठात सादर केलेला नसून मी स्वतंत्रपणे अभ्यास करुन पूर्ण केला आहे.

दिनांक :

ठिकाण :- महात्मा गांधी महाविद्यालय,

अहमदपूर जि. लातूर

अभ्यासक

प्रा. शिंदे एस. बी.

प्रमाणपत्र

प्रा. शिंदे एस. बी. महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर राज्यशास्त्र विभागात सहाय्यक प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत. यांनी यु. जी. सी. च्या लघुशोध प्रकल्पांतर्गत “लातूर शहरातील झोपडीवासियांची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती आणि राजकारण : एक चिकित्सक अभ्यास” या विषयावर यु. जी. सी. च्या मार्गदर्शक नियमांचे पालन करून लघुशोध प्रकल्प पूर्ण केला आहे.

प्राचार्य

डॉ. जी. डी. बगडे

ऋणनिर्देश

प्रस्तुत लघुशोध प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी मला ज्यांचे सहकार्य लाभले त्या सर्वांप्रती कृतज्ञता व्यक्त करणे हे माझे नैतिक कर्तव्य समजतो. सर्वप्रथम हा लघुशोध प्रकल्प मंजूरीसाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाकडे प्रस्ताव तयार करण्याची अनुमती देऊन त्यासाठी संपूर्ण सहकार्य करणारे महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. जी.डी. बगडे सर यांचे मनःपूर्वक ऋण व्यक्त करतो. महाविद्यालयातील आयक्युएसीचे प्रमुख डॉ. एम.एम. निवर्गी यांनी प्रस्तावासंदर्भात महत्त्वपूर्ण माहिती दिली त्याबद्दल त्यांचेही मी ऋण व्यक्त करतो. तसेच महाविद्यालयातील ग्रंथालय प्रमुख डॉ. एस.आर. सुळसुळे यांनी ग्रंथ व संदर्भ उपलब्ध करून दिल्याबद्दल त्यांचे व त्यांच्या सहकार्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो.

अभ्यासक

शिंदे शाम भागवत

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरणाचे शीर्षक	पृष्ठ क्र.
१.	प्रस्तावना	१-२७
२.	लातूर जिल्हा : एक दृष्टिक्षेप	२८-३८
३.	झोपडीवासीयांची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती	३९-६०
४.	झोपडीवासीयांची राजकीय परिस्थिती	६१-११२
५.	निष्कर्ष	११३-१२८
○	संदर्भसूची	१२९-१३१
○	प्रश्नावली	१३२-१३६
○	परिशिष्ट	१३७-१४१

तक्त्यांची सूची

तक्ता क्र.	तक्त्याचे नाव	पृष्ठ क्र.
१.१	विविध शहरातील झोपडपट्ट्यांवरील अभ्यास	२०
३.१	झोपडपट्टीचे नाव	४६
३.२	जातीनिहाय झोपडीवासीयांचे वर्गीकरण	४७
३.३	धर्मानुसार वर्गीकरण	४८
३.४	कमावते स्त्री-पुरुष प्रमाण	४८
३.५	झोपडीवासीयांचे वयानुसार वर्गीकरण	४९
३.६	झोपडीवासीयांचे शिक्षण	५१
३.७	विविध व्यवसाय करणारे झोपडीवासीयांचे वर्गीकरण	५१
३.८	झोपडीवासीयांच्या व्यवसायानुसार वेळा	५३
३.९	रेशनकार्डधारक झोपडीवासीय	५४
३.१०	अन्नधान्यासाठी रेशनकार्डचा वापर करणारे झोपडीवासीय	५४
३.११	झोपडपट्टीतील पाण्याची व्यवस्था	५५
३.१२	झोपडपट्टीतील शोचालय व्यवस्था	५५
३.१३	झोपडीवासीयांना नौकरी / व्यवसायाव्यतिरीक्त उत्पन्न मिळण्याच्या मार्गाचे वर्गीकरण	५६
३.१४	झोपडीवासीयांच्या मासिक उत्पन्नाचे वर्गीकरण	५७
३.१५	अडी-अडचणीत मदत घेणारे झोपडीवासीय जात व कामगार संघटना	५९
४.१	जात व कामगार संघटना	६३
४.२	विविध कामगार संघटनामधील झोपडीवासीयांचा सहभाग	६३
४.३	लिंग व कामगार संघटना	६५
४.४	वय व कामगार संघटना	६५
४.५	वयानुसार विविध कामगार संघटनेतील सहभाग	६६
४.६	जात व व्यवसाय	६७
४.७	विविध व्यावसायिक संघटनेतील जातीनुसार झोपडीवासीय	६८
४.८	जात आणि सार्वजनिक उत्सव	६९
४.९	विविध सार्वजनिक उत्सवातील झोपडीवासीयांचा सहभाग	७०
४.१०	जात व सार्वजनिक संघटना	७४
४.११	झोपडीवासीय सहभागी होत असलेल्या विविध सार्वजनिक संघटना	७५
४.१२	जात व धार्मिक संघटना	७७

४.१३	झोपडीवासीयांचा विविध धार्मिक संघटनेतील सहभाग	७८
४.१४	व्यवसाय व धार्मिक संघटना	८०
४.१५	जात व जाती संघटना	८२
४.१६	झोपडीवासीयांचा जातीनिहाय संघटनेतील सहभाग	८५
४.१७	व्यवसाय व जात संघटना	८७
४.१८	झोपडीवासीयांचा राजकीय पक्षातील सहभाग	८९
४.१९	विविध जातीतील झोपडीवासीयांचा राजकीय पक्षातील सहभाग	९०
४.२०	राजकीय पक्षाच्या कामात सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे जातीनुसार वर्गीकरण	९१
४.२१	वय आणि राजकीय पक्ष	९२
४.२२	झोपडीवासीयांचे विविध राजकीय पक्षातील वयानुसार वर्गीकरण	९३
४.२३	व्यवसाय व राजकीय पक्षाचा प्रचार	९५
४.२४	व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय आणि पक्षाचा प्रचार करणारे झोपडीवासीय	९६
४.२५	जात व पक्षाचा निवडणूक प्रचार	९७
४.२६	झोपडीवासीय निवडणुक प्रचार करीत असलेले राजकीय पक्ष	९८
४.२७	विविध पक्षांचा निवडणुक प्रचार करणारे जातीनिहाय झोपडीवासीय	९९
४.२८	निवडणुकीतील झोपडीवासीयांचा प्रचार	१००
४.२९	निवडणुकीतील जातीनिहाय झोपडीवासीयांचा प्रचार	१०१
४.३०	व्यवसाय करणारे व निवडणुकामध्ये प्रचार करणारे झोपडीवासीय	१०२
४.३१	वयोगटानुसार निवडणुक प्रचार	१०३
४.३२	विविध जातींचे झोपडीवासीयांचा मोर्चा / आंदोलनातील सहभाग	१०५
४.३३	वय व मोर्चा निदर्शनातील सहभाग	१०६
४.३४	व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय व मोर्चा / निदर्शनातील सहभाग	१०८
४.३५	लोकसभा निवडणुकीत पक्षाला दिलेले मत	१०९
४.३६	येणा-या लोकसभा निवडणुकीत पक्षाला मतदान	११०
४.३७	विधानसभा निवडणुकीत पक्षाला दिलेले मत	११०
४.३८	येणा-या विधानसभा निवडणुकीत पक्षाला मतदान	१११

प्रकरण १ ले प्रस्तावना

झोपडीवासीयांचा अभ्यास करीत असताना स्थानिक शहरातील संदर्भ महत्त्वाचे ठरतात. त्या दृष्टीकोनातून लातूर जिल्हा आणि शहराची भौगोलिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, पार्श्वभूमी या प्रकरणामध्ये स्थूल मानाने स्पष्ट केली आहे.

प्रस्तुत प्रबंधामध्ये लातूर शहरातील झोपडीवासीयांचा अभ्यास एक सामाजिक समूह म्हणून केला आहे. झोपडीवासीयांची समस्या, वाढत्या झोपडपट्ट्यांची समस्या ही सर्व विकसित व विकसनशील देशांना भेडसावणारी समस्या आहे. त्याचप्रमाणे औद्योगिकरण झालेल्या शहरामध्ये अशा झोपडपट्ट्यांचे प्रमाण वाढतच चालल्याचे दिसून येते. मोठ-मोठ्या शहरांमध्ये निम्म्यापेक्षा जास्त लोक अशा झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात. तर लहान शहरांमध्ये १०% ते २०% लोक हे अशा गलिच्छ वस्त्यातून राहात असतात.

झोपडपट्ट्यांचा विविध प्रकारे अभ्यास होत असतो. उदा. शहर नियोजन आणि विकास, गलिच्छ वस्ती सुधार योजना, त्याचप्रमाणे अनेक शहरातील झोपडपट्ट्यांचे अभ्यास झालेले आहेत. उदा. चंदीगड, मद्रास, मुंबई, विजयवाडा (आंध्रप्रदेश), पुणे इ. शहरातील झोपडपट्ट्यांचा सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अंगाने अभ्यास झालेला आहे.

सदर प्रबंधातील अभ्यास हा झोपडीवासीयांच्या सामाजिक, आर्थिक स्थितीबरोबरच त्यांचा स्थानिक राजकारणाशी असलेला संबंध दाखवते. लातूर हे महाराष्ट्रातील शहर पुणे-मुंबई या शहराच्या तोडीचे नसले तरी विकसित पट्ट्यातील, औद्योगिकदृष्ट्या विकसनशील असल्याने या शहरांचा अभ्यास केला आहे. या शहरांमध्ये नागरीकरणाचा वाढता वेग पुणे-मुंबई किंवा भारतातील इतर मोठ्या शहरांप्रमाणे नसला तरी नागरीकरणाची या शहरातील वाढ मात्र नगण्य नाही. तसेच या अनुषंगाने वाढणा-या झोपडपट्ट्यांचा प्रश्नही तितकाच महत्त्वाचा आहे. या झोपडपट्ट्या वाढण्यास शहरीकरण, नागरीकरण, औद्योगिकरण, स्थलांतराची प्रक्रिया जितक्या प्रमाणात कारणीभूत आहेत तितकेच शहरी राजकारण झोपडपट्ट्या वाढू देण्यास कारण ठरतात. थोडक्यात राजकीय, सामाजिक

आणि शासकीय, आर्थिक कारणे गलिच्छ वस्त्या वाढण्यास कारणीभूत असतात. आर्थिक कारण यात सर्वात महत्त्वाचे आहे. तसेच शहरातील घरांची कमतरता आणि ग्रामीण ते शहरी स्थलांतरातून झोपडपट्ट्यांची वाढ होत असते. राजकीय पुढा-यांच्या झोपडीवासीयांकडे वोट बँक म्हणून पाहण्याचा दृष्टीकोनातूनही झोपडपट्ट्यास महत्त्व प्राप्त होत जाते. त्याचबरोबर वाढती लोकसंख्या आणि शहरी नियोजनाची अयशस्वीता वाढत्या गलिच्छ वस्त्या निर्माण करण्यास मदत करत असतात.

झोपडीवासीयांची आर्थिक-सामाजिक पाहणीतून या लोकांचे जीवनमान कशा पद्धतीचे आहे हे लक्षात येते. झोपडपट्ट्यात राहणारे गरिब असतात हे मान्यच आहे. परंतु झोपडपट्ट्यात येण्याची कारणे काय होती हे सामाजिक, आर्थिक पाहणीतून मिळते तसेच झोपडीवासीय करत असलेले व्यवसाय आणि त्यांना मिळणारे उत्पन्न यावरून त्यांची आर्थिक परिस्थिती लक्षात येते. ग्रामीण भागातून शहरी भागात जेव्हा लोकांचे स्थलांतर होते तेव्हा या स्थलांतरीतांमध्ये मोठ्या प्रमाणात अ. जाती, जमातीचे लोक असतात. शहरात उच्च जीवनमान जगण्यासाठी आणि ग्रामीण भागातील जाती व्यवस्थेपासून बाहेर पडण्यासाठी हे लोक मोठ्या प्रमाणात शहराकडे येतात. तसेच शहरात कारखाने, व्यवसाय किंवा औद्योगिकरणातून वेगवेगळे उद्योगधंदे चालू असतात. त्यात काम मिळेल या अपेक्षेने स्थलांतरीत होत असतात. शहरामध्ये या लोकांना रोजंदारीचे काम करावे लागते. ग्रामीण भागात देखील हे लोक शेतमजुरी करत असतात. या स्थलांतरीतांजवळ कुशलता नसल्याने त्यांना कमी रोजगाराची कामे मिळतात. परिणामी त्यांना झोपडपट्ट्यांचा आसरा घ्यावा लागतो. या दृष्टीकोनातूनच झोपडीवासीयांची सामाजिक, आर्थिक पाहणी करणे आवश्यक वाटते.

झोपडीवासीयांचा अभ्यास करत असताना लातूर शहरातील पाच झोपडपट्ट्याची निवड केली. झोपडीवासीयांची नमुना पद्धतीने निवड करून प्रश्नावलीच्या आधारे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, राजकीय माहिती मिळवली. झोपडीवासीयांच्या मुलाखतीच्या आधारे सांख्यिकी माहितीच्या आधारे विश्लेषण अधिक सविस्तर करता येते आणि मुलाखतीच्या आधारे अंतर्गत राजकीय, सामाजिक माहितीचे आकलन होत असते. त्याकरिता झोपडीवासीयांचा सामाजिक, आर्थिक अभ्यास करताना या मुलाखतीच्या आधारे अभ्यास करण्याचे ठरविले. आर्थिकदृष्ट्या झोपडीवासीय हे दुर्बल असतात. कारण असंगठित क्षेत्रात, अनियमित स्वरूपाचे काम झोपडीवासीय करत असल्याने त्यांना मिळणारे

उत्पन्न हे तुटपुंजे असते. अशावेळेस आपल्या दैनंदिन जीवनाच्या विवंचनेत हा वर्ग राजकीय व्यवस्थेपासून दूर जातो. झोपडीवासीयांचा राजकीय सहभाग हा नगण्य असतो. त्यांचा वापर हा फक्त एक गड्डा मतांकरीता करून घेतला जातो. त्याअर्थी झोपडीवासीय समूह हा राजकीय प्रक्रियेपासून दूर असतो हेच स्पष्ट होते. राजकारणाचा अभ्यास वर्ग, जात, लिंग, प्रदेश या घटकांच्या आधारे केला जातो. परंतु याच झोपडीवासीय बसत नाहीत. कारण हा वर्ग कष्टकरी, असंघटीत शहरी कामगार असतो. तो राजकीय व्यवस्थेपासून दूर गेलेला असतो. आर्थिक विवंचनेतून सुटका मिळत नाही त्यामुळे राजकीय जागरुकता असूनही हा वर्ग राजकीय व्यवस्थेपासून दूर असलेला दिसतो. झोपडी वासीयांची पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन लातूर शहरातील झोपडीवासीयांचा अभ्यास प्रस्तुत प्रबंधात केलेला आहे.

वेगवेगळ्या शहरामध्ये झोपडपट्टीवासीय राहत असले तरी त्यांचे शहरानुसार स्वरूप बदलते. लातूर शहर हे महाराष्ट्रातील दोन शहरे पुणे, मुंबई या शहराच्या तोडीचे नसले तरी शहरातील नागरिकांची वाढ नगण्य मात्र नाही. तसेच ह्या अनुषंगाने वाढणा-या झोपडपट्ट्यांचा प्रश्नही तितकाच महत्त्वाचा आहे. जसे औद्योगिकदृष्ट्या प्रगत असलेल्या शहरात झोपडपट्ट्यांचे स्वरूप हे निम औद्योगिक किंवा बिगर औद्योगिक शहरातील झोपडीवासियांच्या स्वरूपापेक्षा भिन्न असते. त्यामुळे अशा शहरातील झोपडपट्टीवासीयांची सामाजिक, आर्थिक व राजकीय परिस्थितीचे विश्लेषण करता येते. यासाठी प्रस्तुत संशोधनामध्ये औद्योगिकदृष्ट्या मागास असलेले लातूर शहराचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. औद्योगिक दृष्टीकोनातून मागास शहरातील झोपडपट्टीवासीयांचे सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती व राजकारणाचे विश्लेषण करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनाची गरज निर्माण होते.

संशोधन उद्देश :-

- १) लातूर शहरातील झोपडीवासीयांचा उदय, वाढ, विकास पाहणे.
- २) लातूर शहरातील झोपडीवासीयामधील सामाजिक, आर्थिक, जीवनाचे विश्लेषण करणे.
- ३) लातूर शहरातील झोपडीवासीयामधील राजकीय सहभागाचे विश्लेषण करणे.

४) लातूर शहरातील झोपडीवासीयांमधील राजकारणाचे विश्लेषण करणे.

संशोधनाची गृहितके :-

- १) झोपडीमध्ये राहणा-या लोकांचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास न झाल्यामुळे त्यांच्यामध्ये राजकीय उदासीनता दिसून येते. यामुळे आले हितसंबंध साध्य करू शकत नाही.
- २) झोपडीवासीयांमध्ये राजकीय जागृती राजकीय परिपक्वता व वैचारिकता दिसून येत नाही.
- ३) झोपडीवासीयांमध्ये राजकीय सहभागाचे प्रमाण कमी प्रमाणात दिसून येते यामुळे झोपडीवासीय आपले हितसंबंध साध्य करू शकत नाहीत.

संशोधन कार्यपद्धती :-

प्रस्तूत संशोधनासाठी अ) प्राथमिक स्रोतामध्ये निरीक्षण, मुलाखत प्रश्नावली, इत्यादीचा वापर तथ्य संकलनात करण्यात आला आहे. ब) दुय्यम स्रोतामध्ये मासिके, वृत्तपत्रे, ग्रंथ, कार्यालयीन नोंदी इत्यादी साधनाचा उपयोग करण्यात आला आहे. याचबरोबर वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये संख्यात्मक पद्धती बरोबर गुणात्मक पद्धतीचा देखील वापर करण्यात आला आहे. यामध्ये प्रश्नावलीच्या आधारे सर्वेक्षण करण्यात आले आहे. प्रस्तूत संशोधनासाठी औद्योगिकदृष्ट्या मागास असलेले लातूर शहरातील झोपडपट्ट्या या प्रस्तूत अभ्यासासाठी निवडल्या आहेत. या प्रस्तूत अभ्यासासाठी लातूर शहरातील सर्वात मोठ्या पाच झोपडपट्ट्यांची निवड केलेली आहे. प्रत्येक झोपडपट्टीतून २५ याप्रमाणे एकूण १२५ झोपडीवासीयांची यादृच्छिक नमुना सर्वेक्षण पद्धतीने (Random Sample) निवड करण्यात आली आहे.

शहरातील झोपडपट्ट्या :-

लातूर शहरात महाराष्ट्र शासन राजपत्र २९ नोव्हें. १९८३ प्रमाणे घोषित झोपडपट्ट्यांची संख्या २४ होती. तर ८ जुलै २००४ महाराष्ट्र शासन राजपत्रानुसार नविन १९ झोपडपट्ट्या निर्माण झाल्या आहेत. वरील माहितीच्या आधारे लातूर शहरात एकूण ४३ झोपडपट्ट्या आहेत. यामध्ये २४

घोषित झोपडपट्ट्या आहेत तर १९ झोपडपट्ट्या या अघोषित आहेत.

लातूर शहर हे शहरीकरणाच्या बाबतीत झपाट्याने वाढत असलेले दिसते. यामुळेच लातूर शहरातील झोपडीवासीयांची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती आणि राजकारण याचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे ठरते. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनासाठी लातूर शहरातील लोकसंख्येने सर्वात मोठ्या असलेल्या पाच झोपडपट्ट्या निवडल्या आहेत. यामध्ये नांदेड रोड, इंदिरा नगर, या झोपडपट्टीची लोकसंख्या ६२२२ असून या झोपडपट्टीचे एकूण क्षेत्र ९००० चौ.मी. आहे. राजीव नगर, कव्वा रोड या झोपडपट्टीची लोकसंख्या २५६३ असून याचे एकूण क्षेत्र ७००० चौ.मी. आहे. लेबर कॉलनीच्या बाजूस संजय नगर- लोकसंख्या २७४३ असून एकूण क्षेत्र ७५०० चौ.मी. आहे. मोहन नगर झोपडपट्टी-नांदेड नाका-गौतम नगरच्या बाजूला लोकसंख्या - ५००० असून क्षेत्र ८००० चौ.मी. आहे. जयभिम नगर- नांदेड नाका-बाभळगाव रोड लोकसंख्या -२५१४ असून क्षेत्र ६००० चौ.मी. आहे. या झोपडपट्ट्यांचा समावेश आहे.

झोपडीवासीयांतील मुख्य जाती-जमाती :

१) महार -

महार ही पाटील-पटवारी यांना सरकारी कामकाजात मदत करणारी प्रमुख दलित जात आहे. प्रत्येक गावात गावकीचे महार असतात. गावातील महारातूनच दरवर्षी आपआपल्या पाळीप्रमाणे गावचे महार काम करतात. काही महाराजवळ शेतीची मालकी असते. (जिराईत शेती) महार हे त्यामुळे शक्यतो शेतमजुरी, लग्नसराईत वाजंत्री, तमाशे इ. कामात आढळतात. पुष्कळसे महार कुटुंबे नोकरी, मजुरी निमित्त शहराशी संबंध ठेवून आहेत. महार मेलेली जनावरे ओढणे, घर महार असलेले महार पडेल ते काम करणारे आहेत. ही परिस्थिती १९५६ मध्ये बदलली. या लोकांनी बौद्ध धर्मात प्रवेश केला आणि शहरातील त्यांचे स्थलांतर वाढले.

महार जात ही काही उपजातीमध्ये विभागली गेलेली आहे. उदा. सोमस, अंध (अंधवन), लाडवन, बनकर, वाड, बेवने, तिलवन, गोपाल इ. जातीचे महार आपआपल्या जातीत रोटी-बेटी व्यवहार करतात. महार हा बलुतेदारी मधील एक वतनदार आहे. लातूर जिल्ह्यातील महार शेती,

शेतमजूरी, गुरे सांभाळणे, कापड विणणे, सूत कातने, वीटभट्टी कामगार, खाजगी कामगार, भिक मागणे, गाडी चालवणे इ. कामे करताना दिसतो. हे महार हिंदु देव-देवतांना मानतात. महारांची सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीही दयनीय असल्याचे दिसून येते.

२) मातंग :

दलित जातीमधील एक महत्वाची जात आहे. महाराष्ट्रात सर्व ग्रामीण भागात आढळते. पश्चिम महाराष्ट्र, खानदेश, नागपूर, औरंगाबाद या ठिकाणी काही भागात आढळते. शेतक-यास लागणारी दोरखंडे, दावी, कासरे बनवणे तसेच खाटा, पाळणे विणून देण्याचे काम या जातीचे लोक करतात. मातंग जातीचा एकंदरीत हा व्यवसाय बंद झाला आहे. त्या ऐवजी ते शेतमजूरी करताना दिसतात. तसेच व्यवसाय शोधार्थ शहराकडे स्थलांतर होणा-यांचे प्रमाण जास्त आहे.

लातूर जिल्ह्यात (मांग) मातंग सर्वत्र आढळतात. शहरामध्ये मातंग लोक वॉचमन, मजूरी, शेतीकाम, गुरे सांभाळणे, खाजगी नोकरी, नाचकाम, सुतारकाम, भिक मागणे इ. कामे करताना आढळतात. मातंगामध्ये काही उपजाती आहेत. यात मराठा, होजर, गारोडी, बिदर, डाकलवार आहेत. मराठा मातंग सर्वत्र आढळतात. चांभार, मांग हे कातडी कमावण्याचे काम करतात. तसेच सर्वसाधारणतः वॉचमन, खब-याचे काम करतात. होलार मांग हे (पटवारी मांग) फिरून गाणे गातात. वेगवेगळे वाद्ये वाजविणे, मजूरी करणे, भिक मागणे हे काम करतात. जिल्ह्यात गारुडी मांग (फिरस्ते) कमी प्रमाणात आढळतात. दक्षिणेकडील मांग टोपल्या, झाडू बनवण्याचे काम करतात. गावातील मांग सफाई कामगार, वॉचमन इ. काम करताना दिसतात. सर्व मांग आप-आपल्या जाती अंतर्गतच रोटी-बेटी व्यवहार करतात. यांची जात पंचायत असते. या पंचायत प्रमुखास ठाकूर, भट (गोसावी) म्हणतात. पोर्णिमा, दिवाळी, दसरा इ. सण साजरे करतात. गावातून या सण-उत्सवाच्या वेळी भिक्षा मागतात.

३) चांभार (चर्मकार) :

दलित जातीमधील महत्वाची जात आहे. महाराष्ट्रात सर्वत्र आढळत नाहीत. पुणे, कोल्हापूर, उस्मानाबाद या जिल्ह्यातील बहुतेक सर्व ठिकाणी आढळतात. मोट शिवणे, शेती उपयोगी औजार बनविणे, पादत्राणे बनविणे इ. कामे करतात. बलुत्यासोबत हे लोक रोख पैसे घेत असल्याने त्यांची

आर्थिक परिस्थिती ब-यापैकी होती. चांभार जात आजही आपला व्यवसाय गावात-शहरात टिकवून आहेत. लातूर जिल्ह्यात चांभार जातीत काही उपजाती आहेत. मराठा, मांग, परदेशी, लमाण, कटई मराठा चांभार ग्रामीण भागात राहतात. नांगराचा फाळ बनविणे, घोड्याच्या झापडी बनविणे (खोगीर), कातड्याचे दोर, वस्तू बनविणे इ. काम ते करतात. चांभारातील काही लोक शेतीकाम, मजूरी किंवा खाजगी नोकरी करतात. त्यांना खाटीक म्हटले जाते. लातूर मधील हे खाटीक इतर चांभारांशी रोटी-बेटी व्यवहार करत नाहीत. सर्व जातीच्या जात पंचायती वेगवेगळ्या आहेत. जातीअंतर्गत तंटे पंचाकरवी सोडविली जातात. जात प्रमुखास भट-ठाकूर म्हटले जाते.

कटई चांभार, चपला, बूट बनविण्याचे काम करतात. तसेच मजूरी करताना दिसतात. सुशोभित चपला बनविण्याचे काम हे चांभार करतात. मराठा चांभाराशी यांचा रोटी-बेटी व्यवहार होत नाही. धार्मिक भावनेतून हे शितळादेवी, मरीआई या देवींना मानतात. हे चांभार हिंदी भाषिक आहेत.

३) मुस्लिम :

मुस्लिम समाज हा शिया व सुन्नी या दोन प्रमुख पंथात विभागला आहे. महाराष्ट्रात सुन्नी मुस्लिमांचे प्रमाण अधिक आहे. सुन्नी मुस्लिमांमध्ये प्रामुख्याने दोन सामाजिक स्तर दिसून येतात. एका बाजूस शेख, सय्यद, पठाण, मोगल या सारख्या मुळातच मुस्लिम असलेला वर्ग तर दुस-या बाजूस तांबट, बागवान, कसाई यासारख्या पारंपारिक व्यवसाय करणा-या पण मुस्लिम धर्म स्वीकारलेल्या धर्मातरीत मुस्लिमांचा वर्ग दिसून येतो. या वर्गातील बहुसंख्य लोक हे हिंदु समाजातील कनिष्ठ मानल्या गेलेल्या जातीतून धर्मातरीत झालेल्या आढळतात.

इस्लामच्या शिकवणूकीनुसार मुस्लिमात वर्णभेद, उच्चनिच भाव आणि जातीभेद असू शकत नाही. इस्लाममध्ये जातीव्यवस्था नाही परंतु भारतीय मुस्लिमांमध्ये मात्र तिचा शिरकाव इगाल्याचे आढळते. हिंदु समाजातील कनिष्ठ जातीतील लोक इस्लामचा स्विकार करून मुस्लिम इगालेले असले तरी त्यांचे पारंपारिक व्यवसाय व त्यांच्या जाती बदलल्या नाहीत, त्यामुळे धर्मांतर होवूनही हिंदु कनिष्ठांच्या मधील जातीय ओळख कायम राहून भारतीय मुस्लिमांमध्ये जातीव्यवस्था प्रविष्ट झाली. मुस्लिम उच्च जातीय (चार) एक दुस-याशी विवाह करतात. परंतु कारु-नारु व्यवसाय करणा-या जातीतून धर्मातरीत झालेल्या मुस्लिम जातींना कनिष्ठ मानले जाते. त्यांच्याशी विवाह

संबंध उच्च जातीय ठेवत नाहीत. मुस्लिमातील उच्च जातींना अशरफ म्हणून ओळखले जाते तर शुद्र जातीतून मुस्लिम धर्मात आलेल्या व्यक्तींना अजलब म्हणून ओळखले जाते. तसेच सर्वात कनिष्ठ असलेल्या जाती श्रेणीस अरजाल असे म्हणतात. अशरफ मध्ये शेख, सय्यद, मोगल, पठाण यांचा समावेश होतो तर अजलब मध्ये बलुतेदार असणारी जात म्हणजे बागवान, मोमीन इत्यादी येतात. अरजाल मध्ये मुस्लिम भंगी (मेहतर), हजाम, कसाई यांचा समावेश होतो. मुस्लिमांमध्ये सर्वसाधारणतः ३५ जाती आढळून येतात त्यापैकी काही जाती या मुस्लिम धर्मातील पंथ भेदामुळे निर्माण झालेल्या आहेत तर काही व्यवसाय भेदामुळे निर्माण झाल्या आहेत.

ग्रामीण अर्थव्यवस्था डबघाईस आल्यामुळे रोजगाराच्या शोधार्थ लोक शहरात स्थलांतरीत होतात. शहरात मोठ्या प्रमाणात उद्योगधंदे असल्यामुळे त्यांना रोजगार मिळण्याची दाट शक्यता असते, त्यामुळे ते रोजगाराच्या आशेने शहरात स्थलांतरीत होतात परंतु यातील बहुसंख्य लोक निरक्षर असतात किंवा ते कमी शिकलेले असतात. तसेच त्यांच्याजवळ पुरेसे कौशल्य व पैसा नसल्यामुळे शहरात स्थलांतरीत झाल्यानंतरही त्यांना रोजगार उपलब्ध झाला तरी त्यातून मिळणारे उत्पन्न तुटपुंजे असते, अशा उत्पन्नातून ते त्यांच्या जीवनावश्यक गरजा कशा तरी पूर्ण करतात. अशा हलाखीच्या परिस्थितीत त्यांना शहरातील घर भाड्याने अथवा विकत घेणे शक्य नसते. परिणामी ते शहरातील मोकळ्या जागेत झोपडी बांधून राहतात, कालांतराने तेथे झोपडपट्टी तयार होते. अशा प्रकारे ग्रामीण भागातून शहरात स्थलांतरीत होणा-या लोकांची संख्या जास्त असल्यामुळे शहरांमध्ये अनेक झोपडपट्ट्या निर्माण होतात. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण संघटनेच्या (NSSO) अहवालानुसार भारतामध्ये सुमारे ५२ हजार झोपडपट्ट्या ह्या शहरी भागात वसलेल्या असून यामध्ये एकंदर आठ कोटी लोक राहतात. भारतातील महाराष्ट्रामध्ये सर्वात जास्त लोक झोपडपट्ट्यांमध्ये राहत असून याचे प्रमाण सुमारे ३२ टक्के आहे. (<http://mospi.nic.in/nssso-pr.htm>). इ.स. २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील सुमारे दीड कोटी लोक शहरातील झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात, देशातील अन्य राज्यांच्या तुलनेत हे प्रमाण सर्वाधिक आहे. (<http://www.censusindia.net>). या अर्थाने महाराष्ट्रातील सर्व मोठ्या शहरांमध्ये सरासरी एक तृतीयांश लोक झोपडीवासीय आहेत. पुण्यासारख्या शहरात हे प्रमाण वाढून चाळीस टक्क्यांवर तर मुंबईसारख्या महानगरात पन्नासहून अधिक टक्क्यांवर

पोचले आहे. दिल्ली, कलकत्ता, चेन्नई, बंगलोर, कानपूर, हैद्राबाद या महानगरातील परिस्थिती याहून फारशी वेगळी नाही. कालांतराने ह्या झोपडपट्ट्या शहरीकरणाचे वैशिष्ट्य ठरतात व त्या शहरी अस्तित्वाचा भाग झाल्यामुळे त्यांना हटवता येत नाही (डीसूझा, १९६८). यामुळे मोठ्या प्रमाणावर आढळणा-या या झोपडीवासीयांचा अभ्यास एक सामाजिक समूह म्हणून करणे आवश्यक आहे.

नागरीकरणाची प्रक्रिया :-

झोपडपट्ट्या प्रत्यक्षात कशा अस्तीत्वात येतात याचा अभ्यास करताना प्रथमतः नागरीकरणाची प्रक्रिया समजून घेणे आवश्यक ठरते आणि या प्रक्रियेतून झोपडपट्ट्यांचा उदय कसा होतो त्याचे चित्र स्पष्ट करता येवू शकते.

नागरीकरण ही घटना भारतास नवीन नाही. प्राचीन काळी सुद्धा भारतात शहरे अस्तीत्वात होती. परंतु गेल्या दोन दशकात नागरीकरण ही घटना मानवी जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग बनलेली आहे. भारतातील ८०% लोक ग्रामीण भागात राहतात असे असुनसुद्धा भारतातील नागरी संस्कृतीची सुरुवात मात्र ५००० वर्षांपासूनची आहे. पुरातत्त्वशास्त्रानुसार भारतात इ.स.पू. २५०० ते १५०० या हजार वर्षांच्या कालावधीत ही अनेक मोठी शहरे अस्तीत्वात होती असे सिद्ध झालेले आहे. त्यामुळे साहजिकच नागरीकरणाची घटनासुद्धा भारतीयांना नवीन असण्याचे कारण नाही.

नागरीकरण म्हणजे लोकांची शहरात अगर नगरात राहण्याची वृत्ती होय. या वृत्तीमुळे लोक शहरात गर्दी करू लागतात आणि नागरीकरणाच्या प्रक्रियेस सुरुवात होते. नागरीकरण हे आर्थिक विकासाचे लक्षण मानण्यात येते. त्यामुळे आर्थिक विकासाची प्रक्रिया सुरु असलेल्या राष्ट्रात नागरीकरणाची प्रक्रिया सुद्धा चालू असते. आर्थिक विकासामुळे सामाजिक परिवर्तन होत असते. त्यामुळे नागरीकरण म्हणजे सामाजिक परिवर्तनाचा एक घटक ठरतो. शिवाय पाश्चात्य राष्ट्रांच्या अनुभवावरून नागरीकरण म्हणजे पारंपारिक, सामाजिक संस्था व मूल्ये यांचे विघटन होय. ही बाब सिद्ध झालेली आहे. भारताच्या संदर्भात याचा अर्थ जाती व्यवस्थेचे रूपांतर वर्ग व्यवस्थेत होणे, संयुक्त कुटुंबापासून विभक्त कुटुंब पद्धती अस्तीत्वात येणे व धर्मसंस्थेचे महत्त्व कमी होणे असा

होतो. थोडक्यात म्हणजे नागरीकरणाचा संबंध हा सामाजिक परिवर्तनाशी देखील जवळचा आहे.

नागरीकरण हे केवळ ग्रामीण भागातील लोकांचे नागरी विभागात स्थलांतर होणे व शेतीविषयक कामे सोडून नागरी पद्धतीची कामे स्वीकारणे एवढ्यापुरतेच मर्यादित नसून ते लोकांचे आचार-विचार व त्यांची सामाजिक मुल्ये यातील मुलभूत परिवर्तनाशी संबंधीत आहे. नागरीकरणामुळे शहरातील लोकसंख्या वाढते, नवीन शहरे अस्तीत्वात येतात. नागरीकरणाशी संबंधीत आहे. नागरीकरणाशी संबंधीत समस्यांची तीव्रता वाढते. भारतात १८ व्या शतकापासून नागरीकरणाला सुरुवात झालेली असून त्याची गती स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषत्वाने वाढली. अर्थात नागरीकरणाच्या समस्या टाळण्यासाठी नागरीकरणाचा वेग कमी करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक राष्ट्राकडून केला जातो. इंग्लंड, अमेरिका, जपान यासारख्या प्रगत राष्ट्रांत असे उपाय फार पूर्वीपासून योजले गेले आहेत.

नागरीकरण आणि औद्योगिकरण या दोहोंचा अति निकटचा संबंध आहे. या दोन्ही प्रक्रिया हातात हात घालून वाटचाल करित असतात. आर्थिक विकासाकडे वाटचाल करणा-या राष्ट्रात औद्योगिकरणाने भर दिला जातो. समतोल आर्थिक विकासासाठी हे आवश्यक असते. नागरी सुविधांनी युक्त असलेल्या अशा औद्योगिक शहराकडे लोक खेचले जातात. त्यातूनच नागरीकरणाच्या प्रक्रियेला सुरुवात होते. नागरीकरणाच्या प्रक्रियेची गती औद्योगिकरणाने प्रक्रियेच्या गतीवर अवलंबून असल्यामुळे औद्योगिकरणाने विकासाच्या अवस्थानुसार नागरीकरणाचाही विविध अवस्थांमधून विकास होत जातो. त्यासच नागरीकरणाच्या अवस्था (Phase of Urbanization) असे म्हणतात.

नागरीकरणाच्या अवस्था :

- १) नागरीकरणाची सुरुवात प्रथमतः मंद असते. कारण औद्योगिकरणाला नुकतीच सुरुवात झालेले असते.
- २) औद्योगिकरणाने वेग जाणवण्याइतपत वाढलेला असतो. परिणामी जुन्या औद्योगिक शहरातील लोक या नवीन औद्योगिक शहरात स्थलांतरीत होतात आणि नागरीकरणाच्या प्रक्रियेची गती वाढते.
- ३) तिस-या अवस्थेत नागरीकरणाची कमाल अवस्था गाठली जाते. कारण औद्योगिक विकास

पूर्ण गाठला जातो.

४) कालांतराने नागरीकरणाची गती कमी होते. नागरीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण झालेली असते.

नागरीकरणाच्या प्रक्रियेस या चारही अवस्थांमधून जावेच लागते. अमेरिका, इंग्लंड, जपान या देशांच्या अनुभवावरून भारतासही या अवस्थेतून जावेच लागेल. भारत हा सध्या नागरीकरणाच्या दुस-या अवस्थेतून बाहेर पडण्याच्या मार्गावर आहे.

नागरीकरण कशामुळे होते याची कारणमीमांसा पाहिल्यास औद्योगिकरण हे प्रमुख कारण ठरते. तसेच लोकसंख्येतील नैसर्गिक वाढ, लोकांचे स्थलांतर यामधून नागरीकरणाची प्रक्रिया घडत जाते. औद्योगिकरणामुळे नवीन उद्योगधंदे सुरु होतात आणि नोकरी, व्यवसायाच्या निमित्ताने स्थलांतर होते. तसेच जुन्या शहरातील लोक देखील स्थलांतरीत होतात. उदा. मुंबई, कलकत्ता, व्यापार, व व्यवसायाच्या दृष्टीने लोक मध्यवर्ती शहराकडे धाव घेतात. उदा. अकोला, अमरावती, धार्मिक क्षेत्राचे कालांतराने शहरात रूपांतर होवून लोकांचे स्थलांतर या शहरामध्ये होते. उदा. गया, वाराणसी. इतर सामाजिक, भौगोलिक घटकांप्रमाणेच राजकीय कारण देखील नागरीकरणाच्या प्रक्रियेत महत्त्वाचे ठरते. एखाद्या शहरास राजधानीचा दर्जा मिळाल्यानंतर तेथे अनेक कार्यालये सुरु होतात. लष्करीदृष्ट्या या शहराला महत्त्व प्राप्त होते आणि येथे नागरीकरणाच्या प्रक्रियेला गती प्राप्त होते. उदा. चंदीगड, दिल्ली, हैद्राबाद, भोपाळ, नागपूर इ. एखाद्या शहरात शैक्षणिक सोयी मोठ्या प्रमाणात झाल्यास तेथे लोकांचे स्थलांतर वाढते. थोडक्यात स्थलांतर हे देखील नागरीकरणास वाव देणारे एक महत्त्वाचे कारण ठरते. त्यामुळे या सर्व घटकांकडे दुर्लक्ष करून चालणारे नाही. ग्रामीण भागात जन्मदर जास्त असल्याने वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा भागवल्या न गेल्याने शहराकडे लोक आकर्षित होतात. स्थूल मानाने ग्रामीण भागातून मोठ्या शहरात आलेल्यांची संख्या एक तृतीयांश इतकी तरी असते. अशा स्थलांतरीतांना एका पर्यावरणाशी जुळवून घेता येणे शक्य नसल्याने त्याचा परित्याग करून दुस-या प्रकारच्या पर्यावरणात येवून त्यांचा समावेश स्थलांतरीतात होतो. उदा. ग्रामीण ते शहरी स्थलांतर. अशा या व्यक्ती आपली ग्रामीण अस्मीता सोडू शकत नाही. या व्यक्तींना सीमांत व्यक्ती म्हटले जाते. कारण त्या एकाच वेळी दोन समाजात वावरत असतात. ते एकाच समाजात पूर्णत्वाने सामावलेले असतात.

ग्राम-नगर स्थलांतर :

ग्रामीण भागात जन्मदर जास्त आहे. वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा निव्वळ शेतीवर भागू शकत नाहीत. लोकसंख्येच्या मानाने जमीनीचे क्षेत्र कमी पडते त्यामुळे बेकारी वाढते हे बेकार कामानिमित्त शहरात स्थलांतरीत होतात. स्थूलमानाने ग्रामीण भागातून मोठ्या शहरात आलेल्यांची संख्या एक तृतीयांश इतकी तरी असते. भारतातील स्थलांतरीत लोकात स्त्रियांच्या मानाने पुरुष स्थलांतरीतांचे प्रमाण अधिक आहे. १९५५ नंतर मात्र भारतातील स्त्रियासुद्धा पुरुषांच्या बरोबरीने स्थलांतर करू लागलेल्या आहेत. कारण उच्च शिक्षण घेणे, आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र होणे, पुरुषांच्या बरोबरचा दर्जा घेणे इ. बाबतीत स्त्रियांमध्ये आलेली जागृती महत्त्वाची ठरते.

भारतातील स्थलांतराची प्रवृत्ती लक्षात घेता १९५१ नंतर स्थलांतराचे प्रमाण खुप वाढले आहे. स्थलांतराच्या वाढत्या प्रमाणामुळे नागरीकरणाच्या प्रक्रियेची गती वाढत आहे.

ग्रामीण-नागरी स्थलांतराच्या बाबतीत विद्वानामध्ये मतैक्य आहे. काहींच्या मते नागरी जीवनाचे आकर्षण हे स्थलांतराचे प्रमुख कारण होय. असे मानणा-या विचार प्रवाहास The Pull Theory असे म्हणतात. तर नागरीजीवनाच्या आकर्षणापेक्षा बिकट आर्थिक परिस्थिती स्थलांतरास कारण ठरते. स्थलांतरीतांमध्ये आर्थिक कारणांमुळे शहराकडे आलेल्यांची संख्याच अधिक असते असे मानणा-या विचार प्रवाहास The push Theory म्हणतात.

ग्राम-नगर स्थलांतराबाबत push theory आणि pull theory वापरली आहे. भारतात ग्रामीण नागरी स्थलांतर हे नागरीकरणाचे प्रमुख कारण आहे. ग्रामीण भागातील बेकारी व शिक्षणाविषयीची ओढ यामुळे भारतीयांमध्ये स्थलांतराची प्रवृत्ती वाढत आहे.

ग्रामीण-नागरी स्थलांतराबाबतीतील दोन विचार प्रवाह :-

- १) नागरी जीवनाविषयीची ओढ हे स्थलांतराचे प्रमुख कारण आहे. असा एक विचारप्रवाह आहे. ग्रामीण भागातील लोक शहरातील सुखसोयीकडे आकर्षित होतात. शहरात वास्तव्य करून या सुखसोयीचा लाभ घ्यावा ही त्यांची इच्छा असते. परिस्थितीमुळे शहराकडे येणा-यांपेक्षा नागरी स्वच्छंदी जीवन जगण्याच्या इच्छेने शहराकडे धाव घेणा-यांची संख्या जास्त असते

हा विचारप्रवाह मानतो. या विचारप्रवाहात नागरी जीवनाचे आकर्षण हे स्थलांतराचे प्रमुख कारण आहे असे मानले जाते. या विचार प्रवाहास The Pull Theory असे म्हणतात.

- २) नागरी जीवनाच्या आकर्षापेक्षा बिकट आर्थिक परिस्थितीमुळे ग्रामीण भागातील बेकार लोक कामाच्या शोधार्थ शहराकडे धाव घेतात तेंव्हा वाईट आर्थिक परिस्थिती हे स्थलांतराचे प्रमुख कारण होय असा दुसरा प्रवाह आहे.

ग्रामीण भागात रोजगार विषयक परिस्थिती वाईट असून निव्वळ शेतीवर भागत नसल्यामुळे नाईलाजाने ग्रामीण भागातील स्थलांतरीत लोक शहरात गर्दी करू लागतात. शहरातील एखाद्या औद्योगिक संस्थेत काम मिळेल किंवा एखादा व्यवसाय करता येईल ही आशा त्यांच्या स्थलांतरास कारणीभूत झालेली असते. शहराविषयीची ओढ हे कारणसुद्धा काही लोकांच्या स्थलांतरास कारणीभूत झालेले असेल, परंतु स्थलांतरीत लोकामध्ये आर्थिक कारणामुळे शहराकडे ढकलल्या गेलेल्यांची संख्याच अधिक असल्याचे दिसते. तेंव्हा आर्थिक कारण हे स्थलांतराचे प्रमुख कारण होय असे मानणा-या विचार प्रवाहास The Push Theory म्हणतात.

तात्पर्य ग्रामीण भागातील बेकारी व नागरी जीवनाविषयीची ओढ या दोन्ही कारणामुळे भारतातील ग्रामीण-नागर स्थलांतराचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढू लागले आहे. शहरात मिळणारे अधिक वेतन, रोजगार हे Pull Theory चा घटक आहे तर उद्योगधंदा व्यवसायाच्या शोधासाठी करावे लागणारे स्थलांतर यास Push Theory चा घटक मानला जातो. कारण व्यक्ती केवळ उदरनिर्वाह चालविण्यासाठी कामाच्या शोधात मनाविरुद्धच्या जागी जातो. म्हमजे ग्रामीण व्यवस्थेतून शहरी/नागरी व्यवस्थेत ढकलला जातो. तर ग्रामीण भागात मिळणा-या वेतनापेक्षा जास्त वेतन / रोजगार मिळविण्याच्या अपेक्षेने जेंव्हा स्थलांतर होते तेंव्हा झालेले स्थलांतर आकर्षणाने झालेले असते तेंव्हा ते Pull Theory चा घटक ठरतो.

भारतात आणि महाराष्ट्रात या सिद्धांतानुसार पाहाता दुस-या प्रकारच्या Push Theory स्थलांतरीत लोकांचेच प्रमाण अधिक आहे. पर्यायाने फक्त आर्थिक कारणाने आणि तदनुषंगीक इतर सामाजिक कारणामुळे स्थलांतरीत झालेले लोक आढळतात. शहराच्या आकर्षणामुळे होणारे स्थलांतर हे नगण्यच आहे. भारतात १९५१ नंतर स्थलांतराची प्रक्रिया वाढलेली आहे. १९७१ नंतर दुष्काळामुळे

सर्वात जास्त स्थलांतर झालेले आहे.

बर्गेल ने नागरीकरणाच्या प्रक्रियेत म्हटले आहे की, ज्या प्रक्रियेत ग्रामीण समुदायाचे शहरी समुदायात रूपांतर होते त्याला नागरीकरण म्हणतात.

थॉम्पसनच्या मते कृषी व्यवसायाशी संलग्न खेड्यातील लोकसंख्या जेव्हा व्यापार, उद्योग व शासकीय व्यवहार चालत असलेल्या मोठ्या समुदायाकडे स्थलांतरीत होते, त्या प्रक्रियेस नागरीकरण म्हणतात.

आशिष बोसच्या मते नागरीकरणाची प्रक्रिया म्हणजे स्थलांतराची प्रक्रिया होय. थोडक्यात ग्राम-नागर स्थलांतर होय. या शहरीकरणाच्या प्रक्रियेतून गावातून शहरे आणि लहान शहरांचे मोठ्या शहरात, महानगरात रूपांतर होते.

ग्रामीण भागातील रोजगार विषयक परिस्थिती पूर्णपणे सुधारल्याशिवाय लघुउद्योगांना प्रोत्साहन दिल्याशिवाय उद्योगधंद्याचे विकेंद्रीकरण, ग्रामीण भागाचे शहरीकरण झाल्याशिवाय नागरीकरण आणि स्थलांतराचा वाढता वेग कमी होणार नाही. तसेच नागरीकरणामुळे उद्भवणा-या दारिद्र्य, बेकारी, अर्ध-बेकारी, नोकरीतील असुरक्षितता, कर्जबाजारीपणा, गर्दी, गलिच्छ वस्त्या, वाहतूक, अनारोग्य परिस्थिती, आंदोलने, गुन्हेगारी, वेश्या व्यवसाय यासारख्या समस्यांची तीव्रता वाढत आहे. तसेच महानगरांची संख्या वाढत आहे. त्याचप्रमाणे प्रत्येक शहरात स्थलांतराचा प्रश्न अवघड होवून बसेल हे भाकीत प्रत्ययास आलेले दिसते.

अशा प्रकारच्या नागरीकरणामुळे आर्थिक, सामाजिक, भौतिक समस्या शहरात निर्माण होतात. सर्वांनाच शहरात काम दिले जाऊ शकत नाही. वाढत्या गर्दीमुळे वाहतूक व्यवस्था कोलमडते, राहण्याचा प्रश्न उद्भवतो. शहरात भीक वृत्ती, दारिद्र्य, बेकारी, अनारोग्य, वेश्यावृत्ती, झोपडपट्ट्या, गृहटंचाई, गुन्हेगारी यासारख्या समस्यांचे पेव फुटते. तर भ्रष्टाचार, गुन्हेगारी, गलिच्छ वस्त्या, भग्नकुटुंबे, बालगुन्हेगारी सारख्या भौतिक समस्या निर्माण होतात बेकार तरुण एकत्र येवून टोळ्या तयार करतात परिणामी गुन्हेगारीकरण वाढत जाते.

देशाचा आर्थिक व सामाजिक विकास हा शहरीकरणावर अवलंबून असतो. जगातील प्रमुख प्रगत राष्ट्रांतून शहरीकरण मोठ्या प्रमाणावर झालेले आहे. आपल्या देशात गेल्या काही वर्षात शहरांची व शहरात राहणा-यांची संख्या वाढत आहे. इतकी की ग्रामीण भागातून शहरात स्थलांतर

केल्यामुळे अनेक गावे ओस पडली आहेत. ग्रामीण भागात उदरनिर्वाहाचे साधन हे शेती आहे. पाण्याचा अभाव, सतत पडणारा दुष्काळ यापुढे बाराही महिने ग्रामीण भागात काम नसते. औद्योगिकदृष्ट्या ग्रामीण भाग विकसीत नसल्याने बेकारी वाढते. परिणामी औद्योगिक शहराकडे लोक आकर्षित होतात या शेतमजुरांना ग्रामीण समाजातील सामाजिक, राजकीय व आर्थिक जीवनात कोणतेही महत्वाचे स्थान नसते. मोठे जमीनदार, बागाईतदार व मोठे शेतकरी यांनीच सर्व क्षेत्रात वर्चस्व स्थापीलेले आहे. त्यामुळे जमीनीवर राबणारी कुळे व जमीनदारात अंतर पडत गेले. औद्योगिकरणामुळे बलुते पद्धती नष्ट झाली आणि परिणामी परंपरागत व्यावसायिक चौकट विस्कळीत झाली. व्यवसायानिमित्ताने लोक स्थलांतर करू लागले आणि जाती व्यवस्थेची बंधने नष्ट झाली. मात्र राजकारणात जातीचा उपयोग केला जाऊ लागला. त्याचप्रमाणे शहरात वस्त्यांचे वर्गीकरण धर्म, जात, व्यवसाय किंवा आर्थिक स्तरानुसार झालेले दिसते. अनेक संस्कृतीच्या संमिश्रणामुळे नागरी संस्कृतीही विविध प्रकारच्या लोकांना सामावून घेणारी बनते.

नागरीकरणाच्या सततच्या प्रक्रियेमध्ये शहरातील विविध भागांची औद्योगिक उत्पादने, करमणूक, किरकोळ व ठोक व्यापार, सावकारी पतपेढ्या, दळणवळण आणि संपर्क तसेच कौटुंबिक वस्तीस्थाने ह्या उद्दिष्टानुसार विभागणी होत जाते. वाढत्या लोकसंख्येनुसार व शहराच्या परिस्थितीजन्य जबाबदारीनुसार विविध प्रकारच्या कार्याकरिता स्वतंत्र यंत्रणा आणि जागा व्यापक प्रमाणात उपलब्ध होणे आवश्यक ठरते.

गलिच्छ वस्त्या / झोपडपट्ट्या :-

शहरीकरण हे औद्योगिकरणाचे कुरुप अपत्य आहे आणि गलिच्छवस्त्या विसंवादी नागरी नियोजनाचे फलित आहे. भारतात नागरीकरणाची गती कमी होती तेंव्हा गलिच्छ वस्त्यांची समस्या नव्हती. गलिच्छ वस्त्यांची समस्या २० व्या शतकाच्या आरंभापासूनच प्रत्ययास आली आहे. मुंबई, मद्रास, कलकत्ता, दिल्ली, कानपूर इ. नगरांमध्ये गलिच्छवस्तीचा प्रश्न प्रकर्षाने जाणवू लागला. गलिच्छवस्त्या फक्त भारतीय नागरी जीवनात दिसून येतात असे नाही. अमेरिका, फ्रान्स, इंग्लंड वगैरे प्रगत देशांमध्ये सुद्धा ही समस्या फार मोठ्या प्रमाणात आहे.

हन्टरच्या मते- अमेरीकेतील सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्नांपैकी गलिच्छवस्त्या ही गंभीर समस्या आहे. दुस-या एका ठिकाणी ते म्हणतात. गलिच्छवस्त्या म्हणजे नागरी जीवनाला झालेला कॅन्सर होय.

एन्सायक्लोपिडीया ब्रिटानिका (ज्ञानकोष) प्रमाणे- गलिच्छ वस्ती म्हणजे निकृष्ट दर्जाची आरोग्यदाहक व कोंदट शहरी किंवा निमशहरी वस्ती म्हणजे झोपडपट्टी होय.

फोर्ड याने गलिच्छ वस्तीसंबंधी चर्चा करताना असे म्हटले आहे की, ज्या परिसरातील घरे राहण्यास निकृष्ट, अपुरी, आरोग्यास घातक, संरक्षण, नैतिकता आणि तेथील निवासी लोकांच्या दृष्टीने हानीकारक असते अशा वस्तीला गलिच्छवस्ती म्हणतात.

थोडक्यात नागरी प्रक्षेत्रात अवैधरीत्या वसविलेल्या नियोजन विरहीत कच्च्या झोपड्यांच्या वस्तीस गलिच्छवस्ती असे म्हणतात. गलिच्छवस्त्यांमधील घरे निवासास अयोग्य असतात. त्यांचा दर्जा निकृष्ट, दुय्यम प्रतिचा असतो.

दांडेकर आणि रथ यांनी अर्बन पॉवर्टी यात म्हटले आहे की, औद्योगीकरणामुळे शहरात रोजगार उपलब्ध होतो. परिणामी रोजगारांच्या शोधार्थ लोक शहरात येतात आणि राहण्याच्या जागेचा प्रश्न हे लोक झोपडपट्ट्यांमध्ये राहून सोडवतात.

व्ही.एस.डीसुझा यांनी १९६८ मध्ये चंदीगड शहराच्या अभ्यासात म्हटले आहे की, झोपडपट्ट्या या शहराचा एक भाग झाल्याने त्यांना हटवता येत नाही.

देसाई आणि पिल्लई यांनी केलेल्या एका अभ्यासात म्हटले आहे की, झोपडपट्टीत राहणा-या लोकांचा मुख्य प्रश्न आहे अन्न, वस्त्र व निवारा. त्यांच्या मते सामाजिक, आर्थिक दृष्टीकोनातून पाहिल्यास पिरॅमीड सारख्या प्रतिकृती मध्ये खालच्या पायथ्याचा भाग हा झोपडपट्टीवासीयांच्या जीवनमानाचा दिसतो. त्यांना उच्च जीवन जगण्याचा अधिकार मिळत नाही. उदा. झोपडपट्टीत राहणारे लोक ग्रामीण स्थलांतरीत आणि खालच्या जातीतील लोकच मुख्यतः असतात. त्यामुळे त्यांना ग्रामीण भागात किंवा शहरात देखील सामाजिक क्षेत्रात उच्च किंवा बरोबरीचे स्थान मिळत नाही. तसेच ते आर्थिकदृष्ट्या देखील कमकुवत असतात. चांगले जीवन जगण्याच्या दृष्टीकोनातून हे लोक ग्रामीण भागातून शहरीभागात स्थलांतरीत होतात. तसेच आर्थिक प्रश्न ही शहरात रोजगार

मिळाल्याने सुटतो. शहरात आल्यानंतर त्यांना ग्रामीण संस्कृती आणि शहरी संस्कृती यांच्यात ताळमेळ बसवावा लागतो. यात बरेच लोक हे आपल्या ग्रामीण संस्कृतीशी संबंध ठेवून असतात तर काही लोक हे संबंध कायमचे तोडून टाकतात. हे स्थलांतरीत लोक पूर्णत्वाने शहरी किंवा ग्रामीण भागाशी आपली अस्मीता टिकवू शकत नाहीत.

बर्गलर ई.ई. यांनी स्थलांतरीतांची तीन प्रमुख कारणे सांगितली आहेत. (१) प्राथमिक उद्देश पैसा मिळवणे. (२) ग्रामीण उत्पादनापेक्षा जास्त उत्पादन करणे. (३) गावाबाहेर येवून जास्त पैसा मिळेल असा रोजगार मिळविण्याचा प्रयत्न करणे.

मिचेल्स, टोडॅरो सारख्या शास्त्रज्ञांनी ग्रामीण भागातून शहरात स्थलांतर होण्यामागे ग्रामीण भागातील मिळणारा कमी रोजगार हा प्रमुख घटक आहे असे म्हटले आहे. तसेच शहरात मिळण्याची जास्त शक्यता असते. अशा पद्धतीने ग्रामीण-शहरी भागातील रोजगाराची ही तफावत लोकांना ग्राम-नागरी स्थलांतर करण्यास भाग पाडते.

बृहन्मुंबई मधील स्थलांतरीत लोकांचा अभ्यास करताना **डॉ. एम.एस. गोरे** (१९७०) यांनी नेबरहुड पॅटर्नचे विश्लेषण केले आहे आणि म्हटले आहे की, एकूण लोकसंख्येच्या बरीच मोठी लोकसंख्या ही झोपडपट्टीत इतरापासून वेगळे आणि असंतुष्ट राहात आहेत.

अशोक मित्रा यांनी १९६७ मध्ये १९६१ च्या जनगणनेच्या आधारावर भारतात अंतर्गत स्थलांतर होते या दृष्टीकोनाचे विस्तारीत विश्लेषण केले आहे. तसेच १९६१ च्या जनगणनेनुसारच कोसल व कृष्णा (Cosal and Krishna) यांनी १९६६ मध्ये या अंतर्गत स्थलांतरामध्ये चार प्रकारचे स्थलांतर होते असे म्हटले आहे. (१) ग्रामीण ते ग्रामीण (२) ग्रामीण ते नागरी (३) नागरी ते नागरी (४) नागरी ते ग्रामीण, हे स्थलांतरीत होणारे लोक मुख्यतः शहरातील अघोषित क्षेत्रावर अतिक्रमण करून राहतात. या घोषित (औपचारिक) आणि अघोषित (अनौपचारिक) क्षेत्रामधील फरक Heather आणि Vijay Joshi यांनी १९७६ मध्ये दाखवला आणि काही लक्षणे सांगितली आहेत.

१) संघटित / अनौपचारिक क्षेत्रात मोठे उत्पादन करणारे कारखाने असतात तर असंघटित / अनौपचारिक क्षेत्रावर मोठ्या प्रमाणात लघुउद्योग असतात. हे लोक कमी नफ्यात आपले उत्पादन, कमी उत्पन्न असणा-या वर्गास विकतात.

- २) औपचारिक क्षेत्रावरील मोठे कारखाने आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करतात, त्यावर जास्त पैसा खर्च करतात याउलट अनौपचारिक क्षेत्रावरील उद्योगधंदे करणा-यांजवळ जुनाट तंत्रज्ञान असते. या तंत्रज्ञानावर ते जास्त कष्ट घेत असतात इ.
- ३) औपचारिक क्षेत्रातील कारखान्यांचा संबंध सरकारशी असतो, त्यांच्यावर शासनाचा प्रभाव असतो, अनौपचारिक क्षेत्रावरील उद्योगधंद्यावर असा प्रभाव नसतो. औपचारिक /संघटीत क्षेत्रातील उद्योगधंद्यात आधुनिक तंत्रज्ञान मिळवलेले कामगार असतात तर अनौपचारिक क्षेत्रातील उद्योगधंद्यात अकुशल कामगार वर्ग असतो.

औपचारिक आणि अनौपचारिक क्षेत्रातला हा फरक सर्वात प्रथम १९७३ मध्ये घाणा शहराचा अभ्यास करताना किथ हार्ट (Keith Hart) यांनी पाहिला आहे.

अनौपचारिक क्षेत्रात राहणारे हे लोक दारिद्र्य रेषेखालचेच जीवन जगत असतात. कारण या ठिकाणी अनियमित रोजगार, कमी वेतन, वाढते दारिद्र्य, शहरातील लोकांच्या मानाने त्यांचे असणारे सामाजिक, आर्थिक निकृष्ट राहणीमान असते. तसेच झोपडपट्टीतील स्त्रीया निकृष्ट प्रतीचे आणि कमी रोजगार मिळणारे काम करताना दिसतात. ग्रामीण भागातून आलेले स्थलांतरीत इ. पोपडपट्टीवासीय अकुशल कामगार असतात. त्यांच्याजवळ आधुनिक तंत्रज्ञान नसते. त्यामुळे त्यांना स्थायी स्वरूपाचा अधिक वेतनाचा रोजगार मिळत नाही. त्यामुळे ते अस्थायी-असुरक्षीत कामगार म्हणूनच काम मिळवू शकतात. यात हमाल, बिगारी काम, घरगडी-नोकर, बांधकाम मजूर अशा स्वरूपाचे काम करू लागतात. कमी वेतनामुळे आणि अस्थायी कामामुळे यांना गलिच्छ वस्त्यांमध्ये कमी भाड्याच्या घरातच रहावे लागते. या जागेवर जीवनावश्यक गरजादेखील पुरेशा नसतात. अशा पद्धतीच्या नव-नव्या वस्त्या- झोपडपट्ट्या रोज निर्माण होत असतात. त्यामुळे शहर विकासात अडथळा निर्माण होतो ही परिस्थिती विकसीत व विकसनशील अशा दोन्ही देशात आढळते. औद्योगिक क्रांती झाल्यानंतर सुरुवातीस कारखाने येतात आणि नंतर कामगारांचे घर बनतात. यावेळेस कमी किंमतीत जागा घेतल्या जातात. शहर नियोजनाकडे लक्ष दिले जात नाही.

इ.इ. बर्गेल यांनी म्हटले आहे की, गरीबी-दारिद्र्य हे सर्वात मोठे कारण आहे. झोपडपट्ट्या निर्माण होण्याचे कमी उत्पन्नामुळे मजबूर होवून लोक तेथे राहतात.

झोपडपट्टीमध्ये राहणा-यांचे काही गुणविशेष नेल्स अॅण्डरसनने १९६६ मध्ये दाखवले आहेत. आर्थिक स्तर, वाढती लोकसंख्या, आरोग्य आणि स्वच्छता, जीवन जगण्याची रीत, समाजापासून अलग राहण्याची सवय, स्थलांतरीतांच्या भावना, झोपडपट्टीत राहण्याची मानसीक तयारी इ.

अमेरीका हाऊसींग अॅक्ट १९४९ नुसार झोपडपट्टीची जी व्याख्या दिलेली आहे त्यास भारत सरकारने झोपडपट्टी सुधार कायदा १९५९ प्रमाणे मान्यता दिलेली आहे.

आजपर्यंत झालेले अभ्यास :-

भारतातील झोपडपट्ट्या व त्यात राहणा-या नागरिकांच्या जीवनमानाविषयी, राजकारणाविषयी आतापर्यंत अनेक अभ्यास झाले आहेत. भारतातील प्रमुख महानगरातील झोपडपट्ट्यांवर देखील अनेक संशोधन झाले आहे. ह्या संशोधनामध्ये झोपडपट्ट्यांचे स्वरूप तसेच तेथील लोकांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. या विषयीचे संदर्भ खालील तक्त्यात नमूद करण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. १.१

विविध शहरातील झोपडपट्ट्यांवरील अभ्यास

शहर	संशोधक आणि वर्ष
चंदीगड	डिसुझा व्हिक्टर, १९६८
मुंबई	देसाई व पिल्लई, १९७०
पुणे	बापट मीरा, १९८१
पुणे	चौधरी पी.एल. १९८२
विजयवाडा	रंगाराव के. व राव एम.एस.ए., १९८४
पुणे	राव रत्ना, १९९०
मुंबई	देसाई वंदना, १९९५
चेन्नई	डी.विट., १९९६
मुंबई (धारावी)	शर्मा कल्पना, २०००
मुंबई *	कुलकर्णी, २००१
नगर व औरंगाबाद	बेग रेहानाआरा, २००१
अहमदाबाद	शॅक हॅन्स, २००२
कलकत्ता	रॉय अनया, २००३

(टीप : *या अभ्यासावर आधारीत 'अर्धी मुंबई' हे पुस्तक युनिक फिचर्स टीम ने प्रकाशित केले आहे.)

झोपडपट्ट्यांच्या समस्यांवर, झोपडपट्ट्यांवर अनेक अभ्यास झालेले आढळतात.

१९९६ साली डी.विट्. यांनी चेन्नईतील झोपडपट्ट्यांचा अभ्यास केला. त्यांच्या या अभ्यासातून चेन्नईतील झोपडपट्ट्यांचे सामाजिक संदर्भ तसेच तामीळनाडू चे राजकारण आणि झोपडपट्ट्यांचे धोरण यातील संबंध स्पष्टपणे दिसून येतात. डी.विट्. यांच्या अभ्यासाचे प्रमुख निष्कर्ष खालीलप्रमाणे-

- १) राजकीय नेते, प्रशासकीय अधिकारी आणि झोपडपट्टीतील स्थानिक नेते व झोपडीवासीय यांचे पदसोपान रचनेतील संबंध असून ह्या चौघांचेही हितसंबंध पूर्णपणे भिन्न असतात.
- २) राजकीय नेते आणि प्रशासकीय अधिकारी व झोपडपट्टीतील स्थानिक नेते व झोपडीवासीय यांच्यात आश्रितांचे संबंध (Patron - Client relationship) असून पुनर्वसनाच्या प्रक्रियेत

झोपडीवासीयांच्या मताला प्राधान्य दिले जात नाही. पुनर्वसनाची प्रक्रिया ही प्रशासन किंवा झोपडीवासीय नसलेल्या नागरिकांची समस्या समजली जाते.

- ३) शहरी नियोजन पुनर्वसनाच्या प्रक्रियेत श्रीमंत व मध्यमवर्गीयांचे वर्चस्व आढळते व यामध्ये झोपडीवासीय केवळ आश्रित (recipient) असतात.
- ४) जातीवर आधारित सामाजिक रचना, आर्थिक असमानता आणि लोकनुरंजनवादी राजकारण एकत्रितपणे गरीब लोकांना सत्ताहीन करतात.
- ५) स्थानिक नेते हे उच्चस्तरीय राजकारण आणि झोपडीवासीय यांच्यातील दलाल असतात. डी.विट्. यांनी सांगितलेल्या निष्कर्षांचा पडताळा प्रस्तुत लघुप्रबंधामध्ये पुणे शहराच्या संदर्भात घेण्यात आला आहे.

१९८१ मध्ये मीरा बापट यांनी पुणे शहरातील सात झोपडपट्ट्यांचा अभ्यास करून झोपडीवासीय कोण? ते पुण्यातील इतर लोकांपेक्षा वेगळे आहेत काय? त्यांची व्यावसायिक रचना कशी असते? इत्यादी प्रश्नांचे विश्लेषण केले आहे. त्यांच्या अभ्यासाचे प्रमुख निष्कर्ष खालीलप्रमाणे-

- १) पुणे शहरातील झोपडीवासीयांनी कुटूंबासह स्थलांतर केले असून त्यांच्यापैकी बहुसंख्य लोकांकडे जमिनी नव्हत्या त्यामुळे हलाखीच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे त्यांना शहरात स्थलांतर करणे भाग पडले. त्यांच्या या स्थलांतर करण्यामागे प्रामुख्याने Push Theory आढळते.
- २) झोपडीवासीयांना पुण्यासारख्या औद्योगिकदृष्ट्या विकसित शहरामध्ये रोजगार उपलब्ध होतात परंतु त्यांना कायमस्वरूपी काम मिळत नाही.
- ३) झोपडीवासीयांना तंत्रकौशल्यांवर आधारित काम मिळत नाही कारण अशा स्वरूपाचे काम मिळविण्यासाठी त्यांच्याकडे पुरेसे शिक्षण, कौशल्य, पैसा व संपर्क नसतात.
- ४) कमी उत्पन्न असल्यामुळे झोपडीवासीय सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल ठरतात.

इ.स. १९८२ मध्ये पी.एल. चौधरी यांनी 'पुणे शहरातील झोपडपट्ट्यांचे राजकारण आणि प्रशासन' यावर राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग, पुणे विद्यापीठात शोधप्रबंध सादर केला. झोपडपट्टी निर्मुलन योजनांमध्ये सरकार व राजकीय पक्ष या दोघांनाही रस नसतो असे त्यांनी म्हटले आहे.

कारण शासनाकडे निवा-याची सोय करण्यात गुंतविण्यासाठी पैसा नसतो तर राजकारण्यांना झोपडपट्टीतील त्यांचे वर्चस्व संपेल अशी भीती असते.

रेहानाआरा बेग यांनी २००१ मध्ये 'शहरातील झोपडीवासीयांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती आणि राजकारण' या विषयावर राज्यशास्त्र व लोकप्रशासन विभाग, पुणे विद्यापीठात शोधप्रबंध सादर केला. या प्रबंधामध्ये त्यांनी अहमदनगर शहरातील पाच व औरंगाबाद शहरातील नऊ झोपडपट्ट्या अभ्यासासाठी निवडल्या होत्या. त्यांच्या या अभ्यासातील प्रमुख निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) ग्रामीण भागातून स्थलांतरित झालेल्या या झोपडीवासीयांजवळ औद्योगिक कुशलता नसल्याने, शिक्षणाचा अभाव असल्याने तात्पुरत्या स्वरूपाचे रोजंदारीचे काम करावे लागते. झोपडीवासीय मुख्यतः बिगारी काम, बांधकाम मजूर म्हणून काम करतांना अधिक प्रमाणात आढळतात.
- २) झोपडीवासीय स्वतःच्या जीवनसंघर्षात गुंतलेले असतात. राहण्याची जागा, व्यवसाय, उत्पन्न यामुळे समाजापासून झोपडीवासीय दूर जातात. धार्मिक, व्यावसायिक, जातीय, कामगार इत्यादी संघटनांमध्ये तसेच राजकीय पक्षांच्या कामात त्यांना सामावून घेतले जात नाही. त्यांचा ह्या संघटनांतील सहभाग नगण्य असतो.
- ३) झोपडीवासीयांचे व्यवसाय अनियमित स्वरूपाचे, असंघटित क्षेत्रातील असल्यामुळे त्यांच्या संघटना आढळत नाहीत.
- ४) झोपडीवासीयांचा राजकीय व्यवस्थेतील सहभाग हा केवळ मतदान करणे एवढाच मर्यादित असतो.
- ५) झोपडीवासीय हे सामाजिक, आर्थिक व राजकीयदृष्ट्या सीमान्तीक असून त्यांना कोणतीही राजकीय ओळख नसते तसेच त्यांचा राजकीय प्रक्रियेवर प्रभाव पडू शकत नाही.

देसाई आणि पिल्लई यांचा १९७० मधील मुंबईचा अभ्यास, एम.एस. गोरे यांनी १९७० मध्ये स्थलांतरितांचा नेबल हूड पॅटर्न सांगितला. रामचंद्रन पी यांनी १९७२ मध्ये Payment Dwellers in Bombay City चा अभ्यास केला. कलकत्ता शहराच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीचा अभ्यास सेन एस.एन. यांनी १९६२ मध्ये केला. चंदीगड शहराचा अभ्यास डिसुझा यांनी १९६८ मध्ये केला.

हैद्राबाद आणि सिकंदराबाद मधील झोपडपट्ट्यांचा अभ्यास नायडू रत्ना यांनी १९७८ मध्ये केला. विजयवाडा शहरातील झोपडीवासीयांचा अभ्यास १९८४ मध्ये के. रंगाराव आणि एम.एस.ए. राव यांनी केला. औरंगाबाद शहरातील झोपडपट्ट्यांचा, झोपडपट्ट्या आणि घरांचा प्रश्न यावर श्रीमती सुधा काळदाते, जोशी बी.एल. यांनी १९८४ मध्ये अभ्यास केला आहे.

रंगा राव आणि एम.एस.ए. राव तसेच फ्रेडरिक एंजल्स यांनी केलेल्या झोपडपट्टीवासीयांच्या अभ्यासात म्हटले आहे की, झोपडपट्टीची समस्या कमी करण्यासाठी मोठ्या कारखान्यांची कमी पैशात कामगार ठेवण्याची योजना बंद केली पाहिजे तेंव्हाच झोपडपट्ट्यांची वाढ आटोक्यात येवू शकेल. झोपडपट्ट्या सर्व देशांमध्ये पसरलेल्या आहेत या झोपडपट्ट्यांना वेगवेगळ्या नावाने प्रत्येक प्रांतात राज्यात संबोधले जाते.

भारतामध्ये दिल्ली येथे झोपडपट्ट्यांना कटरा, गल्ली, झुग्गी-झोपडी म्हटले जाते. मुंबई मध्ये -चाळ म्हणतात तर कानपूर मध्ये आहटा असे म्हणतात. कलकत्ता मध्ये बस्ती म्हणतात आणि मद्रास व बेंगलोरमध्ये चेरीस म्हणतात. आंध्रप्रदेशात पेटाज, महाराष्ट्रात झोपडपट्टी आणि कच्ची बस्ती म्हटले जाते. तसेच संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या व्याख्येनुसार सर्व लॅटीन अमेरिकन शहरातील झोपडपट्ट्यांना वेगवेगळी नावे दिलेली आहेत. रिओ-डे-जानीरो मध्ये झोपडपट्ट्यांना फावेलोज आणि विलाज डे मॅलेकाज म्हणतात. कैरा अँज (Cara as) व्हेनेझुएला मध्ये म्हणतात, अर्जेन्टिनामध्ये विलाज मिसेरिया (Vilas Miseria) म्हणतात. दक्षिण आशियाई राष्ट्रात रंगून मध्ये इंडीयन कार्टर म्हणतात. चायनीज कार्टर बँकाकमध्ये आणि सिंगापूर मध्ये म्हणतात.

बर्गेल इ.इ. यांनी झोपडपट्ट्यांचे तीन प्रकार सांगितले आहेत.

- १) पहिल्या प्रकारात झोपड्या सुरुवातीपासूनच खराब असतात सुधारण्यास कोणताच वाव नसतो.
- २) दुस-या प्रकारच्या झोपडपट्ट्या म्हणजे या जागा मध्यम आणि उच्च माध्यमिक वर्गाच्या लोकांनी सोडून गेल्यानंतर खराब झालेली जागा असते ती सुधारत नाही.
- ३) तिस-या प्रकारच्या झोपडपट्ट्या या तिथे अस्तीत्वात येतात जिथे मोठमोठे कारखाने उभे राहतात. हे शहराच्या मध्यभागी येतात. त्यांना डाऊन-टाउन (Down-Town) म्हटले जाते.

औद्योगीकरणपूर्व काळातील गलिच्छवस्त्या ह्या काही विशिष्ट गावात अगर शहरातच दिसून येत असत. माणसांची अधिक वर्दळ असेल तेथे, किरकोळ खरेदी-विक्रीचा व्यवहार मोठ्या प्रमाणात होत असेल तेथे, तसेच जीवनोपयोगी साधनांच्या जवळपास दुकानांची व घरांची गर्दी होणे स्वाभाविक आहे. तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणी मुख्य देवस्थानच्या भोवती अशी गर्दी आजही दिसून येते. तसेच नळाची सोय नसलेल्या गावी नदी अगर तलाव हेच पाणी पुरवठ्याचे मुख्य साधन असल्यास व त्याचे पात्र बंदीस्त असल्यास त्याभोवती घरांची गर्दी होण्याची शक्यता असते. शहरातील इतर वस्त्यांबरोबरच गलिच्छ वस्ती ही फार पूर्वीपासून मानवाच्या परिचयाची आहे. इजिप्त आणि बॅबिलोन संस्कृतीतही गलिच्छ वस्त्यांचे अस्तित्व आढळून येते. मुख्य शहराभोवती किल्ला किंवा भिंत असली की, त्याच्या हद्दीबाहेर वेशीला लागून किंवा जवळच गलिच्छ वस्त्या असल्याचे उल्लेख सापडतात. परंतु गलिच्छ वस्त्या व त्यांच्या समस्या प्रामुख्याने आधुनिक नागरीकरणाच्या प्रक्रियेतूनच उद्भवल्या आहेत.

या व्यतिरीक्त इ.स. १९७५ मध्ये वेईब पॉल यांनी भारतातील झोपडपट्ट्यांच्या सामाजिक जीवनाचे विश्लेषण केले आहे (पॉल, १९७५). पुण्यातील 'प्रयास' या स्वयंसेवी संघटनेने 'झोपडपट्ट्यांचा प्रश्न : विकासनीतीमध्ये बदल हवा' ही पुस्तिका प्रकाशित केली आहे (प्रयास, २००५).

झोपडपट्ट्यांवर आतापर्यंत जे अभ्यास झाले आहेत, त्यातील काही निवडक अभ्यासाचा आढावा खालीलप्रमाणे घेता येईल.

सारांश :-

शहरांमध्ये घरांची कमतरता, जागेच्या वाढणा-या किंमती ग्रामीण भागातून शहरांकडे वाढणारे स्थलांतर झोपडपट्ट्या निर्मितीस कारण ठरतात. सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीतून झोपडपट्ट्या उदयास येतातच. तसेच राजकीय पुढा-यांच्या धोरणातून झोपडपट्ट्यातील लोकांकडे वोट बँक म्हणून पाहण्याचा दृष्टीकोनातूनही झोपडपट्ट्या निर्माण होतात.

ए.सी. अगरवाल यांनी म्हटले आहे की, निरक्षरता, वाढती लोकसंख्या आणि शहर नियोजनातील अयशस्वीता हे देखील झोपडपट्ट्या निर्मितीस कारण ठरते.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या (UNO) नागरी जमीन धोरणाच्या अहवालात आधुनिक गलिच्छ

वस्त्यांची लक्षणे नमूद केलेली आहेत. अपू-या राहत्या जागेत झालेली माणसांची गर्दी-दाटी, जागेचा खालावलेला दर्जा, अनारोग्यकारक परिसर किंवा स्वच्छतेच्या सोयी-सवलतींचा अभाव आणि त्यामुळे तेशील रहिवाश्यांच्या किंवा एकंदर समाजाच्या आरोग्याला, सुरक्षिततेला किंवा नितिमत्तेला पोहोचणारा धोका इ. लक्षणांनी युक्त असलेली एखादी इमारत, इमारतींचा समूह अगर प्रदेश यांना गलिच्छ वस्त्या असे म्हणता येईल.

या लक्षणांवरून गलिच्छ वस्त्यांमध्ये घरे जुनाट असून मोडकळीस आलेली असतात. अपु-या जागेत माणसे कशी-बशी रहात असतात. शयनगृहे व स्नानगृहे यांची विशेषतः स्त्रियांसाठी स्वतंत्र सोय नसते. वेगवेगळ्या आकाराची व उंचीची ओबड-धोबड आणि अरुंद असतो. हवा व उजेड यांना घरात वाव नसतो. स्वतंत्र संडासाची सोय नसते. सांडपाणी वाहून नेण्यासाठी गटारांची सोय नसते. वीज किंवा पाणी यांचा पुरवठा पुरेसा किंवा अजिबात नसतो. स्वच्छता आणि आरोग्याच्या दृष्टीने स्थानिक शासनाचे या वस्त्यांकडे मुळीच वा पुरेसे लक्ष नसते म्हणून भोवतालचा परिसर दुर्गंधीयुक्त कच-याने व पाण्याने भरलेला असतो. गलिच्छ वस्त्यामध्ये मोडकळीस आलेल्या घरांचा समावेश होतो. तसेच बांबू, पत्रे, ताडपत्री इ. नी बांधलेल्या झोपड्याही त्यात येतात. भारतात निकृष्ट दर्जाच्या चाळी, झोपडपट्ट्या तसेच भटक्या-विमुक्तांच्या तात्पुरत्या वस्त्या ह्या गलिच्छ वस्त्या म्हणून ओळखल्या जातात.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या झोपडपट्ट्यांचा शहराच्या जवळपास आणि मध्यवर्ती ठिकाणी आहेत. या झोपडपट्ट्यात लोकसंख्या देखील मोठ्या प्रमाणात आहे.

शहरातील लोक, अति लोकसंख्या किंवा गर्दीमुळे शहरातील जागा सोडून उपनगरांमध्ये राहावयास जातात आणि त्यांच्या खाली झालेल्या, मोडकळीस आलेल्या जुनाट घरामध्ये हे लोक राहावयास येतात. तसेच औद्योगिक वसाहतीतील कारखान्यांमध्ये मजुरीवर काम करत असल्यामुळे त्यांना शहरातून कामाच्या जागेवर जाणे परवडणारे नसते. त्यामुळे हे लोक कामाच्या ठिकाणाच्या जवळच झोपड्या लावून राहू लागतात.

भारतात आणि पर्यायाने महाराष्ट्रात नागरीकरणातून आणि औद्योगिक वाढीतून झोपडपट्ट्यांसारखी समस्या निर्माण होवू लागली. यास राजकीय आधार बदलणा-या सरकारांकडून

मिळत जातो. जसे १९९५ पर्यंतच्या झोपडपट्ट्यांना मान्यता देणे, सरकारी जागेवर उभारलेल्या झोपड्यांना पर्यायी जागा देणे, पतपथावरील झोपड्या पाडून टाकणे नंतर त्यांना मान्यता देणे. इत्यादी प्रकार वेगवेगळ्या वेळी आलेल्या सरकारच्या धोरणातून घेतलेले निर्णय पूर्णतः अंमलबजावणी करणारे नसते. झोपडपट्ट्या निर्माण होवूच द्यायच्या नाहीत असे म्हणता येत नाही. लोकांचे स्थलांतर हे चालूच असते.

सदर अभ्यासात लातूर शहरातील झोपडीवासीयांचा अभ्यास केलेला आहे. झोपडीवासीयांच्या सर्वेक्षणामधून त्यांची आर्थिक, सामाजिक परिस्थिती कशा स्वरूपाची आहे, ते स्पष्ट करता येते. तसेच सामाजिक, धार्मिक, राजकीय संघटनांमधील सहभाग, राजकीयदृष्ट्या त्यांची जागरूकता किती आहे हे स्पष्ट करता येते.

प्रबंधाची रचना :-

प्रस्तुत संशोधनाची एकूण पाच प्रकरणामध्ये विभागणी करण्यात आली आहे.

प्रकरण पहिले : प्रस्तावना

संशोधनासाठी निवडलेल्या झोपडपट्ट्यांची माहिती देवून शहरातील झोपडपट्ट्यांची संख्या आणि लोकसंख्या दिली आहे. या झोपडपट्ट्यांमधून महार, मातंग, चांभार आणि मुस्लिम जाती, जमातींचे लोक अधिक आढळल्याने त्या जाती जमातींचा थोडक्यात परिचय करून दिला आहे. तसेच या प्रकरणात शहरीकरण / नागरीकरण भारतात आणि महाराष्ट्रात कशा रितीने होत आहे याचा सविस्तर अभ्यास केला आहे. झोपडपट्ट्या म्हणजे काय? कोणत्या वस्तिस गलिच्छ वस्ती म्हणावे या संदर्भात अनेक समाज शास्त्रज्ञांच्या तसेच युनोच्या व ज्ञानकोषातील व्याख्यांची चर्चा केली आहे.

प्रकरण दुसरे : लातूर जिल्हा : एक दृष्टिक्षेप

या प्रकरणामध्ये लातूर जिल्ह्यातील ऐतिहासिक, भौगोलिक आणि राजकीय परिस्थितीचे विश्लेषण केले आहे.

प्रकरण तिसरे : सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती

या प्रकरणामध्ये झोपडीवासीयांच्या कौटुंबिक, सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीचा आढावा

घेतला आहे. झोपडीवासीयांचे धर्माच्या आधारावर वर्गीकरण केले आहे. तसेच झोपडीवासीयांची शैक्षणिक स्थिती, वयोमानानुसार वर्गीकरण आणि कमवणारे झोपडीवासीय यात पिढीजात आणि स्वतःचा व्यवसाय करणारे झोपडीवासीयांचे वर्गीकरण केले आहे. झोपडीवासीयांच्या नोकरीचे स्वरूप, रेशनकार्डचा उपयोग करणारे झोपडीवासीय, झोपडपट्टीतील पाण्याची व्यवस्था, स्वच्छतागृहांची व्यवस्था आणि अडी-अडचणीच्या वेळी झोपडीवासीय कोणाची मदत घेतात, कर्ज घेतात का? इत्यादी प्रश्नांच्या आधारे झोपडीवासीयांच्या कौटुंबिक, सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थितीचा आढावा घेतला आहे.

प्रकरण चौथे : झोपडपट्टीवासीयांची राजकीय परिस्थिती

या प्रकरणामध्ये झोपडीवासीयांच्या राजकीय विश्वाची चर्चा केली आहे. झोपडीवासीयांचा धार्मिक, जातीय आणि व्यावसायिक संघटनामधील सहभाग. तसेच त्यांच्या कामगार संघटनामधील सहभाग याचा अभ्यास केला आहे. त्याचप्रमाणे विविध राजकीय पक्षांच्या कामात झोपडीवासीयांचा सहभाग कशा स्वरूपाचा असतो हे पाहिले आहे. झोपडीवासीय आपल्या सामाजिक, आर्थिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी मोर्चे, आंदोलने करतात का? याचे विवेचन केले आहे. झोपडीवासीयांकडे राजकारणी लोक केवळ 'वोट बँक' म्हणून पाहतात. त्यादृष्टीने ते निरनिराळ्या निवडणुकामध्ये तसेच कोणत्या पक्षाला जास्त मते देतात याचे विश्लेषण केले आहे. या पार्श्वभूमीवर झोपडपट्टीतील नेतृत्व आणि झोपडीवासीयांचा राजकारणातील सहभाग पाहिला आहे. तसेच झोपडीवासीयांनी लोकसभा निवडणुकामध्ये कोणत्या पक्षास मते दिली आणि येणा-या लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकीत कोणत्या पक्षाला मते देणार याचे विश्लेषण केले आहे.

शेवटी प्रकरण पाच मध्ये झोपडीवासीयांच्या सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीचे आणि शहरी राजकारणासंबंधीचे निष्कर्ष नोंदवले आहेत.

संदर्भसूची :

- १) (१५ डिसेंबर १९८३, महाराष्ट्र शासन राजपत्र) नगरपालिका, लातूर.
- २) उपरोक्त महाराष्ट्र राज्य सांख्यिकी गोषवारा १९८८-८९, पृ. ११४ ते ११७.
  - अ) जिल्हा सामाजिक आणि आर्थिक समालोचन, लातूर, १९९३-९४, पृ. २-९.
  - ब) जाधव डी.ए., लातूर मधील मुस्लीम समाजव्यवस्था एम.एस. डब्ल्यू अंतर्गत लघुप्रबंध, अप्रकाशित - १९९७, पृ. १५, १४, ११०.
- ३) संगवे विलास (संपा.), भारतातील सामाजिक समस्या : आकोळे सुकुमार - नागरीकरण - पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९७९, पृ. १९७ ते २१७.
  - अ) उपरोक्त, Rao and Rao, पृ. १.
  - ब) डॉ. क-हाडे बी.एम., ग्रामीण व नागरी समाजशास्त्र, २००५, पृ. १९७ ते २१०.
  - क) बेग रेहाना आरा, २००१, शहरातील झोपडीवासीयांची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती आणि राजकारण, पुणे विद्यापीठ, अप्रकाशित शोधप्रबंध, पृ. २८ ते ३७.
  - ड) प्रा. यमलवाड गोविंद, २००१, स्थानिक स्वराज्य संस्था, कल्पना प्रकाशन, नांदेड, पृ. १२६ ते १३८.
- ४) Desai A.R. and Pillai S.D. (Ed.), Slums and Urbanization Popular Prakashan, Bombay, १९९०, P. २-३.
  - अ) नागमोते सोनाली, २००६, पुणे शहरातील झोपडीवासीयांचे जीवन व राजकारण, पुणे विद्यापीठ, अप्रकाशित शोधप्रबंध.
  - ब) डॉ. काचोळे दा.धों., भारताच्या विघटनात्मक समस्या, कैलास पब्लिकेशन्स, गोकुळवाडी, औरंगपुरा, औरंगाबाद, १९९८, पृ. १२१ ते १२८.

प्रकरण २ रे

लातूर जिल्हा : एक दृष्टीक्षेप

२.१ प्रास्ताविक :-

भारताच्या पश्चिमेकडे अरबी समुद्र असलेले व मराठी भाषेच्या सुत्राने बांधलेले महाराष्ट्र राज्य १ मे १९६० रोजी अस्तित्वात आले. महाराष्ट्र हे स्वतंत्र राज्य म्हणून अस्तित्वात येण्यापूर्वी वेगवेगळी संस्थाने व इलाखे यांच्याशी जोडलेले होते. खानदेश, महाराष्ट्र व कोकण यासारखा भाग मुंबई इलाख्याला जोडला होता. तसेच मराठवाड्याचा हैद्राबाद संस्थानात समावेश केला होता. महाराष्ट्र राज्य भारतातील क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने तिसऱ्या क्रमांकाचे तर लोकसंख्येच्या दृष्टीने दुसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे.

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मातीचा एक जबाबदार घटक म्हणजे मराठी भाषेविषयी असणारी आस्मियता होय. १९५२ मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेचे आयोजन करण्यामागे मराठी भाषिकांचे स्वतंत्र राज्य असावे हा हेतू होता. त्याचवेळी भारतातील इतर भागातही ठरावीक भाषिकांची स्वतंत्र राज्यांची मागणी जोर धरू लागली. त्यामुळेच तर भारत सरकारला १९५३ मध्ये "राज्य पुनर्रचना " आयोग स्थापन करावा लागला. या "राज्य पुनर्रचना" आयोगाने भाषावार राज्य स्थापन करावेत अशी शिफारस केली. त्यामुळे १९५६ पासून देशात भाषा या घटकामुळे व विविध भाषिकांच्या आग्रहामुळे भाषावार राज्याची स्थापना करण्यात येऊ लागली. त्यात मुंबई व गुजरात या दोन्हीचे मिळून द्विभाषिक राज्याची निर्माती करण्यात आली. या मध्य प्रांतातून विदर्भ हे भाग जोडण्यात आले. परंतु दक्षिण महाराष्ट्रातील बेळगाव, कारावार, कानडा आणि धारवाड हे चार मराठी भाषिक जिल्हे कर्नाटक राज्याला जोडण्यात आले. १९५७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीत मराठी व गुजराती भाषेच्या आधारावर स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याची मागणी जोरदारपणे होवू लागली. त्यातूनच १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली त्यानुसार मुंबई हे राज्याच्या राजधानीचे शहर आहे.

महाराष्ट्र राज्यामध्ये ३५ जिल्ह्यांचा समावेश आहे. त्यामध्ये रत्नागिरी, औरंगाबाद, चंद्रपुर, उस्मानाबाद व बृहन्मुंबई या जिल्ह्यांची विभागणी करून अनुक्रमे सिंधुदुर्ग, जालना, गडचिरोली,

लातूर व मुंबई हे जिल्हे निर्माण केले. तसेच १ जुलै १९९८ रोजी धुळे जिल्ह्यातून नंदुरबार व अकोला जिल्ह्यातून वाशिम या दोन जिल्ह्यांची निर्मिती केली. तसेच परभणी जिल्ह्यातून हिंगोली व भंडारा जिल्ह्यातून गोंदिया हे नवीन दोन जिल्हे १ मे १९९९ रोजी निर्माण केले. महाराष्ट्र राज्याची सहा भागामध्ये विभागणी करण्यात आली. ते म्हणजे कोकण, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर व अमरावती या विभागापैकी अमरावती व नागपूर विभागाला विदर्भ म्हणून ओळखले जाते. तर पुणे व नाशिक विभागाला पश्चिम महाराष्ट्र म्हणतात. तसेच औरंगाबाद विभागाचे मराठवाडा असे नामकरण करण्यात आले. मराठवाडा विभागामध्ये पुढील आठ जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

१) औरंगाबाद	२) उस्मानाबाद	३) जालना	४) नांदेड
५) परभणी	६) बीड	७) लातूर	८) हिंगोली

पूर्वीच्या हैद्राबाद संस्थानाचा हिस्सा असणारे वरील आठही जिल्हे ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या समान सुत्रानी जोडल्या गेलेले दिसतात.

२.२ लातूर जिल्हा: ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

"लातूर जिल्ह्यास सुरुवातीपासूनच प्राचीन इतिहासाची पंरपरा लाभलेली आहे. जिल्हा मुख्यालयाचे ठिकाण लातूर हे राष्ट्रकुट राजाचे मूळ निवासस्थान होते. लातूरचे पुर्वीचे नाव 'लड्डालूर' असल्याचे इतिहासात आढळते. राष्ट्रकुट राजा अमोघवर्ष पहिला हा लड्डालूर नगराचा अधिपती म्हणजेच स्वामी असल्याचे व याच अमोघवर्ष पहिला याने हे शहर निर्माण केल्याचेही इतिहासात नमूद आहे."

इ.स.७५३ मध्ये चालुक्यानंतर झालेले राष्ट्रकुट राजे हे स्वतःला 'लड्डालूर' - पुर्वाधिश किंवा अधिपती म्हणवून घेत असत. चालुक्य घराण्यातील 'विक्रमादित्य' सहाव्यानंतर त्याचा मुलगा सोमेश्वर तिसरा हा गादीवरती आला. त्यानेच 'अभिलाषीतार्थ' नावाचा ग्रंथ लिहीला. त्यामुळे त्यास सर्वज्ञ चक्रवर्ती असे संबोधले जात असे. लातूर जिल्ह्यामध्ये सोमेश्वर तिसरा याचे राज्य असल्याचा व त्याच्या कारकिर्दीची नोंद देणारा कोरीव स्वरूपाचा लेख सापडला आहे. ज्यामध्ये लातूर येथील पापविनाशन देवीचे मंदिर त्यानेच बांधल्याचा उल्लेख आहे. हा लेख शके १०४९ म्हणजेच इ.स. ११२९ मध्ये कोरल्याचा उल्लेख आढळतो.*

इ.स. १३३७ मध्ये दक्षिणेवर मुस्लीम राजवटीचा अंमल सुरू झाल्यानंतर लातूर इ.स. १३५१ मध्ये बहामणी राज्यास जोडण्यात आले त्यावेळी बहामणी साम्राज्याची राजधानी गुलबर्गा होती. नंतरच्या काळात बहामणी राज्य संपुष्टात येऊन हा भाग निजामशाहीमध्ये आला. निजामाचे हैद्राबाद हे राज्य १९४८ मध्ये स्वतंत्र भारतात सामील झाले. हैद्राबाद संस्थानामध्ये कानडी, तेलुगू व मराठी या प्रमुख भाषा बोलल्या जात असत. यामुळे मराठी भाषा बोलण्याच्या प्रदेशास मराठवाडा या नावानी संबोधण्यात येऊ लागले. लातूर हे मराठवाड्याचा भाग असल्याने १९६० मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीवेळी महाराष्ट्र राज्यात विलीन होण्याच्या निर्णयामुळे हा भाग महाराष्ट्र राज्यात आला आणि तेंव्हापासून या नवीन भौगोलिक व राजकीय एककाचा भाग म्हणून राज्याच्या प्रशासनास सुरुवात झाली.

प्राचीन काळापासूनच या भागास ऐतिहासिक व सांस्कृतिक महत्व प्राप्त होत आले आहे. सिद्धेश्वर हे या जिल्ह्याचे ग्रामदैवत असल्याचा संदर्भ 'रत्नापूर महात्म्य' या ग्रंथात आढळतो व लातूर येथील प्राचीन सिद्धेश्वर मंदिर आजही चांगल्या अवस्थेत उभे आहे. सत्ययुगात हे शहर उभे अलक्षपूरी, त्रेतायुगात रत्नापूर, द्वापर युगात लक्षापूर तर कलयुगात लट्टालूर या नावाने ओळखले जात असल्याचे संदर्भ पुराणात आढळतात. सद्यःस्थितीत हे शहर लातूर या नावाने ओळखले जाते.

एकूणच लातूर जिल्ह्याची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लक्षात घेता जिल्ह्यास प्राचीन काळापासूनच ऐतिहासिक परंपरा लाभलेली दिसते.

◆ लातूर : एक दृष्टीक्षेप :-

लातूर जिल्ह्याची निर्मिती होण्यापुर्वी लातूर हा उस्मानाबाद जिल्ह्यातील अकरा तालुक्यांपैकी एक तालुका म्हणून प्रसिद्ध होता. उस्मानाबाद जिल्ह्याचे त्यावेळचे क्षेत्रफळ १४२७१.७ कि.मी. (५५१०.३ चौ.मैल) एवढे अवाढव्य होते. त्यामुळे जिल्ह्याच्या प्रशासकीय कारभारात सुसुत्रता आणणे कठीण चालले होते. तर दुसरीकडे लातूर जिल्ह्याच्या निर्मितीची लाकांची मागणी वाढतच चालली होती. याचा परिणाम म्हणून शेवटी उस्मानाबाद जिल्ह्याचे विभाजन करण्यात येऊन १६ ऑगस्ट १९८२ रोजी लातूर जिल्ह्याची निर्मिती करण्यात आली. या नव-निर्मित लातूर जिल्ह्यामध्ये पुर्वीच्या उस्मानाबाद जिल्ह्यातील लातूरसह अहमदपूर, उदगीर, निलंगा व औसा अशा पाच तालुक्यांचा

त्याचबरोबर बीड जिल्हयातील अंबाजोगाई तालुक्यातील रेणापूर सर्कलमधील रेणापूरसह ४३ गावे व १० वाड्यांचा समावेश करण्यात आला.

लातूर जिल्हयाची निर्माती झाल्यानंतर जवळपास एका दशकानंतर म्हणजे दि.१५ ऑगस्ट १९९२ रोजी लातूर जिल्हयातील पूर्वीच्या तालुक्यांची पुनर्रचना करण्यात आली. ज्यानुसार रेणापूर व चाकूर ही दोन नवीन तालुके अस्तित्वात आली. लातूर जिल्हयाच्या प्रशासकीय कारभारात सुसूत्रता आणण्याच्या दृष्टीने काही वर्षानंतर पुन्हा लातूर जिल्हयातील तालुक्यांची पुनर्रचना २३ जून १९९९ मध्ये करण्यात आली. ज्यायोगे शिरूर अनंतपाळ, देवणी व जळकोट या नवीन तीन तालुक्यांची निर्माती करण्यात आली.

सद्यःस्थितीमध्ये लातूर जिल्ह्यामध्ये १) लातूर २) अहमदपूर ३) उदगीर ४) निलंगा ५) औसा ६) रेणापूर ७) चाकूर ८) देवणी ९) जळकोट व १०) शिरूर अनंतपाळ असे एकूण १० तालुके अस्तित्वात आहेत. तर लातूर जिल्ह्यामध्ये ९३६ एकूण गावे आहेत.

२.३ लातूर जिल्ह्याचे भौगोलिक स्थान व क्षेत्रफळ :-

महाराष्ट्र राज्याच्या दक्षिण-पूर्वेस म्हणजेच आग्नेय दिशेस लातूर हा एक जिल्हा आहे. हा जिल्हा उत्तर अक्षास १८.५ ते १८.७ अंश तर पूर्व रेखांश ७३.२७ ते ७७.२५ अंशामध्ये वसलेला आहे.

लातूर जिल्हा महाराष्ट्र व कर्नाटक या दोन राज्यांच्या सीमेवरती आहे. लातूरच्या पश्चिम व दक्षिण दिशेस उस्मानाबद, वायव्य दिशेस बीड, उत्तरेस परभणी, ईशान्येस नांदेड तर पूर्व दिशेस कर्नाटक राज्यातील बिदर या जिल्हयाच्या सीमा जोडल्या आहेत.

एकूण जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ ७३७२ चौकिमी. आहे, की जे महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या २.३९ टक्के आहे. तर मराठवाडा विभागाच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ११.३४ टक्के एवढे आहे.

२.४ प्राकृतिक रचना :-

संपूर्ण लातूर जिल्हा हा बालाघाट पठारावरती वसलेला आहे. समुद्रसपाटीपासून लातूर जिल्हा सुमारे ५४० ते ६३८ मीटर उंचीवर आहे. उंचवट्याचा विचार करता लातूर जिल्ह्याचे दोन भाग पडतात. पहिला अधिक उंची असलेला डोंगराळ भाग की, जो जिल्हयात पश्चिम व दक्षिणेस पसरलेला आहे. ज्यामध्ये लातूर, औसा व निलंगा या तीन तालुक्यांचा समावेश होतो. कमी उंची

असलेला दुसरा भाग की, ज्यामध्ये अहमदपुर तसेच उदगीर तालुक्यातील मन्दाड, लेंडी नदीच्या खोऱ्याचा प्रदेश तसेच मांजरा, तावरजा व तेरणा नद्यांच्या खोऱ्यांचा समावेश होतो.

२.५ हवामान व पर्जन्यवृष्टी :-

लातूर जिल्ह्यात जूनच्या मध्यापासून ऑक्टोबरच्या शेवटपर्यंत पावसाळा असतो. नोव्हेंबर ते फेब्रुवारीपर्यंत हिवाळा तर मार्च ते जूनच्या मध्यापर्यंत उन्हाळा असतो.

जिल्ह्यामध्ये पावसाळ्यात हवा दमट, हिवाळ्यात कोरडी व थंड तर उन्हाळ्यामध्ये कोरडी व उष्ण असते. लातूर जिल्ह्यात डिसेंबर हा सर्वाधिक थंडीचा महिना असतो. दक्षिण पठारावरील इतर जिल्ह्यांप्रमाणे या जिल्ह्यामध्ये दक्षिण-पश्चिम मान्सूनचा पाऊस पडतो. जूनच्या मध्यावर पर्जन्यवृष्टीस प्रारंभ होतो. जुलै व ऑगस्ट महिन्यात पर्जन्यमान तुलनात्मकदृष्ट्या अधिक असते. लातूर जिल्हा हा कृषी हवामानविषयक विविध प्रकारामधील अशाश्वत पर्जन्यवृष्टीच्या पट्ट्यामध्ये येतो.

२.६ लातूर जिल्ह्याची राजकीय परिस्थिती :-

आजचा लातूर हा जिल्हा अनेक मान्यवर व्यक्तींच्या श्रमातून व त्यामधून आकार घेत उभा राहिला आहे. त्यामुळे जणू लातूर जिल्ह्यास राजकीय व सामाजिक चळवळीचा इतिहास लाभलेला आहे. लातूर जिल्ह्याचे राजकीय व सामाजिक महत्त्व स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर अशा दोन कालखंडामध्ये लक्षात घेता येते.

अ) स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड :-

हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामामध्ये लातूर जिल्ह्यातील जनतेने मोठ्या संख्येने सहभागी होऊन निजाम राजवटीपासून मुक्त होण्यासाठी यशस्वीरित्या लढा दिला. इ.स.१९३६मध्ये निजाम सरकारने पक्ष स्थापनेवर बंदी घातल्यामुळे निजामशाहीची हुकुमशाही राजवट अस्तित्वात आली. निजामशाहीचा बिमोड करण्यासाठी नंतरच्या काळात 'महाराष्ट्र परिषदेची' स्थापना करण्यात आली. ही परिषद स्व.स्वामी रामानंद तिर्थ, स्व.फुलचंद गांधी, स्व.बाळासाहेब परांजपे, स्व.डॉ.वैशंपायन यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापन करण्यात आली होती. महाराष्ट्र परिषदेचे दुसरे अधिवेशन डॉ.श्रीनिवास शर्मा यांच्या अध्यक्षतेखाली तर सातवे अधिवेशन डॉ. आनंदराव वाघमारे यांच्या अध्यक्षतेखाली लातूर येथे भरले

होते.

महाराष्ट्र परिषदेच्या नेतृत्वाखाली आर्य समाजाने इ.स.१९३८-३९ मध्ये निजाम सरकारविरुद्ध लढा देण्याचा व सत्याग्रह करण्याचा निर्णय घेतला. या सत्याग्रहामध्ये लातूर जिल्ह्यातील अनेक जिल्ह्यातील स्वातंत्र्य सैनिकांचा समावेश होता. हैद्राबाद स्टेट काँग्रेसचे अध्यक्ष श्री स्वामी रामानंद तीर्थ यांच्या मार्गदर्शनाखाली श्री बाळासाहेब परांजपे यांनी लातूर तसेच सर्व निजाम राजवटीमध्ये युवकांच्या चळवळीचे नेतृत्व केले.

रझाकार संघटना :-

रझाकार या दहशतवादी संघटनेचा संस्थापक व प्रणेता काशिम रझवी हा लातूर येथील प्रसिद्ध व नावारूपास आलेला वकील होता. ही संघटना हिन्दुविरोधी व प्रखर मुस्लिमवादी असल्याकारणाने लातूरच्या बहुसंख्य जनतेवर अमानुष अत्याचार होत होते.

लातूर जिल्ह्यात संख्येने हिंदूंचे प्राबल्य असूनही १९४८ पर्यंत अल्पसंख्यांक मुस्लिमांचेच राजकीय प्रभुत्व होते. त्यामुळे साहजीकच सामाजिक मतभेद विकोपास गेले होते. याच कारणाने मुस्लिमांचे राज्यउलथून टाकण्यासाठी 'आर्य समाज' ही राजकीय संघटना पुढे आली व या संघटनेच्या प्रखर विरोधामुळेच निजाम संस्थान संपुष्टात आले.

१५ ऑगस्ट १९४७ मध्ये ब्रिटिशांनी भारतास जरी स्वातंत्र्य बहाल केले असले तरी या जिल्ह्यास मात्र स्वातंत्र्याची पहाट अनुभवण्यासाठी १७ सप्टेंबर १९४८ पर्यंत वाट पहावी लागली.

ब) स्वातंत्र्योत्तर कालखंड :-

स्वतंत्र भारतातील प्रथम सार्वत्रिक निवडणूकीत लातूर लोकसभा मतदार संघातून जनादेशास पात्र ठरलेले लातूरचे पहिले खासदार श्री.रा.श्री.दिवाण हे होते. तर लातूर विधानसभा मतदारसंघातून निवडून आलेले पहिले आमदार श्री.देविसिंहजी चौहाण होते. श्री यशवंतराव चव्हाण यांच्या मंत्रीमंडळात देविसिंहजी चौहाण यांनी बांधकाम व दळणवळण खात्याचे मंत्रिपद भूषविले. लातूर जिल्ह्याचे खऱ्या अर्थाने इ.स.१९७० नंतरच्या काळात महाराष्ट्र व देशाच्या राजकारणात चांगलीच पकड घेतल्याचे दिसते. सद्यस्थितीत श्री मनमोहनसिंग यांच्या नेतृत्वाखालील मंत्रीमंडळात देशाचे गृहमंत्रीपद भूषविणारे व अनेकवेळा मंत्रीपद भूषविलेले लोकसभेचे माजी सभापती श्री शिवराज

पाटील चाकूरकर यांचे देशाच्या राजकारणातील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.

आजच्या स्थितीत देशाचे गृहमंत्री व राज्याचे मुख्यमंत्रीपद लातूर जिल्ह्याकडे आहे. लातूर जिल्ह्याने महाराष्ट्रास दोन मुख्यमंत्री दिले आहेत. ज्यामध्ये माजी मुख्यमंत्री डॉ. शिवाजीराव पाटील निलंगेकर व माजी तसेच विद्यमान मुख्यमंत्री लातूरचे लाडके सुपुत्र विलासरावजी देशमुख यांचा समावेश होतो. श्री. विलासराव देशमुख यांनी १९९९ च्या विधानसभा निवडणुकीनंतर पहिल्यांदा महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्रीपदाचा मुकूट चढविला आणि साडेतीन वर्षे हे पद सांभाळले सन २००४ मध्ये विधानसभा निवडणुकीनंतर पुन्हा हा मान श्री विलासराव देशमुख यांनाच देण्यात आला. एकूणच विलासराव देशमुख यांचे जिल्ह्याच्या राजकारणात व समाजकारणात महत्त्वाचे योगदान आहे. याशिवाय शेतकरी कामगार पक्षाचे नेते श्री भाई उद्धवराव पाटील यांचेही योगदान या जिल्ह्यास विसरता येणे शक्य नाही.

एकंदरीत लातूर जिल्ह्याचे राजकीय महत्त्व केवळ राज्यापूरतेच मर्यादीत राहिलेले नसून आज जिल्ह्याने राष्ट्रीय स्तरावरही आपली वेगळी ओळख निर्माण केली आहे असेच म्हणावे लागेल.

२.७ लातूर जिल्ह्यातील सामाजिक परिस्थिती :-

मानव हा समाजशील प्राणी आहे. कारण तो सजीव सृष्टीतील सर्वात बुद्धीवान आहे. समाजामध्ये अनेक जाती, धर्म व पंथाचे लोक वास्तव्य करीत असतात. त्यांचे सण, समारंभ विविध पद्धतीने साजरे केले जातात. तेंव्हा त्याला संस्कृती असे म्हणतात. तसेच समाजातील लोकांचे अन्न, पोशाख, घरे व राहणीमान याला लोकजीवन म्हणतात. ज्याप्रमाणे महाराष्ट्रात अनेक जाती, धर्माचे लोक वास्तव्य करतात त्याचप्रमाणे लातूर जिल्ह्यात सुद्धा अनेक जाती, धर्म व पंथाचे लोक राहतात. या सर्व गोष्टींचा आढावा लातूर जिल्ह्यातील सामाजिक परिस्थितीच्या अनुशंगाने घेता येईल.

२.७.१ लातूर जिल्ह्याची लोकसंख्या :-

भारताच्या आर्थिक विकास प्रक्रियेत नैसर्गिक साधनसंपत्तीला जसे महत्त्वाचे स्थान दिले जाते अगदी तेवढेच महत्त्व मानव संसाधन विकास प्रक्रियेला दिले जाते. विशेषतः कर्त्या लोकसंख्येची भूमिका ही महत्त्वपूर्ण समजली जाते. लोकसंख्या वाढीच्या प्रमाणात कार्यकारी लोकसंख्येत वाढ होत असते. परंतु एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत लोकसंख्या वाढणे हे त्या अर्थव्यवस्थेला जसे तारक असते

तसेच ती विशिष्ट मर्यादेपेक्षा जास्त असेल तर ती त्या अर्थव्यवस्थेला मारक आहे. कारण लोकसंख्या ज्या पटीने वाढते त्याच्यापेक्षा जास्त पटीने विविध समस्या निर्माण होतात.

२.७.२ लातूर जिल्ह्यातील साक्षरतेचे प्रमाण :-

कोणत्याही राष्ट्राच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासात लोकसंख्येची साक्षरता ही अतिशय महत्त्वपूर्ण बाब समजली जाते. "साक्षर म्हणजे ज्या मानसाला लिहण्यावाचण्याची योग्यता असणे होय." साक्षरता ही आधुनिक मानवाची गरज मानली जाते. आपली वैयक्तिक कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी माणसाने साक्षर असणे अत्यावश्यक आहे. शैक्षणिक मागासलेपणा हा मराठवाड्याच्या विकासातील एक अडसर बनला आहे. असे संशोधनावरून सिद्ध झाले आहे. इतर देशांच्या तुलनेत भारतातील साक्षरतेचे प्रमाण कमी असल्यामुळेच भारताचा संपूर्णतः विकास आणखीनही साध्य झालेला नाही. भारताच्या ग्रामीण भागात शेतीची उत्पादकता अल्प असण्याचे एक मुख्य कारण म्हणजे भारतातील निरक्षरता हे आहे. त्यामुळे लोकसंख्या जास्तीत जास्त साक्षर होणे हे विकासाचे प्रतीक मानले जाते.

साक्षरतेच्या दृष्टीने विचार करता भारतामध्ये महाराष्ट्र राज्याचा दुसरा क्रमांक लागतो. १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यात पुरुष साक्षरता ७६.६ टक्के होती व स्त्रियांची साक्षरता ५२.३ टक्के होती तर मराठवाड्यात पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण ६३.१७ टक्के आणि स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ३६.०५ टक्के इतके होते. तर लातूर जिल्ह्यात साक्षरतेचे प्रमाण ५५.५७ टक्के होते. यात पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण ७०.४७ टक्के होते. तर स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ३९.७४ टक्के इतके होते.

२.८ लातूर जिल्ह्याची अर्थव्यवस्था :-

लातूर जिल्ह्याची अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषी व कृषीवर आधारित उद्योग (Agro Based Industries) यावर आधारित आहे. सुपीक जमीन व योग्य हवामान या कारणाने लातूर जिल्ह्याच्या योग्य वाटचालीस महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जिल्ह्यातील त्या काळातील कापूस उत्पादन लक्षात घेऊन स्वातंत्र्यपूर्व काळात लातूर येथे लोकमान्य टिळक यांच्या प्रेरणेतून सन १८९१ मध्ये जीर्नींग फॅक्टरीची स्थापना करण्यात आली. जिल्ह्यातील कृषिवर आधारित होत चाललेला विस्तार लक्षात

घेऊन वाहतूकीच्या सोईसाठी लातूर ते कुर्डूवाडी ही लाईट नॅरोगेज रेल्वे लाईन सुरु करण्यात आली. आणि तेव्हापासूनच लातूरच्या औद्योगिकीकरणास चालना मिळण्यास सुरुवात झाली व त्याचा परिणाम म्हणून अनेक लहान-मोठे लघुउद्योग पुढे आले. सन २००२ च्या माहितीनुसार जिल्हयातील नोंदणीकृत कारखाण्यांची संख्या १८१ असून त्यातील १५९ कारखाने चालू स्थितीत आहेत. याशिवाय जिल्हयात सात सहकारी साखर कारखाने आहेत. तर सूत गिरणीची संख्या सहा आहे. यावरून जिल्हयातील कृषीवर आधारित उद्योगाचा होत चाललेला विस्तार लक्षात येतो.

जिल्हयातील वाढती दळणवळणाची गरज लक्षात घेऊन सन २००३-०४ मध्ये लातूर येथे ८३ कि.मी. लांबीची ब्रॉडगेज रेल्वे लाईन सुरु करण्यात आली आहे. या रेल्वे लाईनचे जाळे आज जरी मर्यादित असले तरी भविष्यात विस्तार होऊन लातूर जिल्हयातील औद्योगिक वसाहतीचा व्याप मोठ्या प्रमाणावर वाढेल अशी आशा बाळगता येते.

लातूर जिल्हा हा १६ ऑगस्ट १९८२ पूर्वी उस्मानाबाद जिल्हयाचा भाग असल्याने विकासास फारसा वाव मिळाला नव्हता. परंतु स्वतंत्र जिल्हा निर्मितीनंतर लातूर जिल्हयाच्या कृषी व औद्योगिक क्षेत्राचा विकास झपाट्याने होत असल्याचा दिसतो. जिल्हयात आज लहान मोठे असे एकूण १२ जलसिंचन प्रकल्प अस्तित्वात आहेत. तर २१ लघु पाटबंधारे प्रकल्प अस्तित्वात आहेत. जिल्हयात कार्यरत असणाऱ्या कारखाण्यामधून सन २००२ मध्ये जवळपास ४५९१ कामगारांना रोजगाराची प्राप्ती झाली असून त्यांच्यामार्फत ५१९११६ मनुष्य दिवस एवढे काम झाले आहे.^{१५} १२ सेवायोजन कार्यालयाच्या आकडेवारीवरून २००२-०३ मध्ये निरनिराळ्या उद्योगात जिल्हयातील ३८७५७ व्यक्ती कामावर होत्या. त्यापैकी १४१८१ व्यक्ती शासकीय सेवेत, १२१०५ व्यक्ती निमशासकीय सेवेत तर १२४७१ व्यक्ती खाजगी उद्योग क्षेत्रात कार्यरत होत्या. १९९१ च्या जनगणनेनुसार एकूण काम करणाऱ्यापैकी ७९% कामकरी हे शेतकरी व शेतमजूर आहेत. जिल्हयातील शेती ही बहुतांशी निसर्गाच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. कारण लातूर जिल्हा हा अशाश्वत पावसाच्या पड्यात येतो. असे असतानादेखील सन २००२-०३ या वर्षी जिल्हयात एकूण ३१५४०० मेट्रीक टन एवढे धान्य उत्पादन झाले. ज्यामध्ये खरीप व रब्बी हंगामामधील एकूण ज्वारीचा वाटा सर्वाधिक आहे. कृषी व उद्योगाशिवाय लातूर जिल्हयाच्या अर्थव्यवस्थेच्या कक्षा रुंदावण्यासाठी जिल्हयातील दुग्धव्यवसाय

तसेच मत्स्य व्यवसाय कार्यरत असल्याचे दिसते. सन २००२-०३ च्या माहितीनुसार जिल्ह्यात एकूण ७५ मच्छीमार सहकारी संस्था आहेत. याशिवाय घरणी मध्यम प्रकल्पाजवळ मत्स्यबीज उत्पादन केंद्र आहेत. २००२-०३ या वर्षात जिल्ह्यातील विविध जलाशयामध्ये एकूण २५४५ मेट्रीक टन एवढे मासळीचे उत्पादन झाले. याशिवाय जिल्ह्यात सुमारे ८३६ सहकारी दुग्धसंस्था कार्यरत आहेत. एकूणच या सर्व माध्यमातून जिल्ह्यातील आर्थिक क्रियांना वेग प्राप्त होऊन जिल्ह्याची आर्थिक विकासाकडे योग्य वाटचाल होत असल्याचे दिसते.

लातूर जिल्ह्यातील आर्थिक परिस्थितीचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

२.८.१ साधन संपत्तीची वर्गवारी :-

कोणत्याही राष्ट्राच्या आर्थिक विकासप्रक्रियेत साधनसंपत्ती ही अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरते. साधनसंपत्तीची वर्गवारी प्रामुख्याने दोन गटात केली जाते.

अ) निसर्गनिर्मित साधनसंपत्ती

ब) मानवनिर्मित साधनसंपत्ती

निसर्गनिर्मित साधनसंपत्ती ही निसर्गतः उपलब्ध असते. ती निर्माण करण्यासाठी विशेष प्रयत्न व खर्च करण्याची गरज नसते. त्यामध्ये खाण, जमीन, जंगले, नद्या व उर्जा इत्यादींचा समावेश होतो.

मानवनिर्मित साधन संपत्ती उपलब्ध करण्यासाठी खर्च करावा लागतो. त्यामध्ये साधनसंपत्तीसाठी लागणारे भांडवल, उपभोक्ता, शिक्षण इत्यादींचा समावेश होतो.

साधनसंपत्तीच्या वरील दोन्ही प्रकारापैकी आर्थिक विकासात मनुष्यनिर्मित साधने अधिक प्रभावी ठरतात. हे संशोधनावरून दिसून आले आहे. बिहार, ओरिसा व मध्यप्रदेश या राज्यात नैसर्गिक साधनसंपत्ती मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असूनसुद्धा ही राज्य मागास असलेले दिसून येतात. याउलट महाराष्ट्र, पंजाब, कर्नाटक या राज्यात नैसर्गिक साधन संपत्ती तुलनात्मकदृष्ट्या कमी असली तरी दरडोई उत्पन्नाच्या निकषावर ही राज्ये सातत्याने प्रगती करत असल्याचे दिसून येतात. याचे श्रेय राज्यातील उद्योजकता, शिक्षण व भांडवल या मनुष्यनिर्मित घटकांना द्यावे लागते.

२.८.२ लातूर जिल्हयातील उपलब्ध मनुष्य शक्ती :-

कोणत्या देशामध्ये लोकसंख्येच्या वयोगटानुसार विभागणीचा अभ्यास उत्पादक उपभोक्ते व अनुत्पादक उपभोक्ते यांचे प्रमाण ठरविण्यासाठी उपयोगी पडतो. ज्या वेळेस अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पादक उपभोक्त्याची संख्या जास्त व अनुत्पादक उपभोक्त्याची संख्या कमी असते त्यावेळी आर्थिक विकास प्रक्रियेला चालना मिळून विकास मोठ्या प्रमाणात साध्य करता येतो. याऊलट ज्यावेळेस उत्पादक उपभोक्त्याची संख्या कमी व अनुत्पादक उपभोक्त्याची संख्या जास्त असते तेव्हा आर्थिक विकासाला ती घातक ठरते.

उत्पादक उपभोक्ते म्हणजे ज्या लोकांची प्रत्यक्ष देशाच्या राष्ट्रीय उत्पादन कार्यात मदत होते व ते स्वतःच्या उपभोगासाठी इतरावर अवलंबून राहत नाहीत. अशी लोकसंख्या होय. ही लोकसंख्या प्रामुख्याने १५ ते ५९ या वयोगटातील असते. तर अनुत्पादक उपभोक्ते म्हणजे ज्यांची राष्ट्राच्या उत्पादन कार्यात कोणतीही मदत होत नाही व जे स्वतःच्या उपभोगासाठी इतरावर अवलंबून असतात अशी लोकसंख्या होय. ही लोकसंख्या प्रामुख्याने ० ते १५ आणि ६० वर्षांपेक्षा जास्त या वयोगटात मोडते.

संदर्भसूची :

१. मानव विकास अहवाल, महाराष्ट्र : २००२-२००३, पृष्ठ क्रं. २
२. मानव विकास अहवाल, महाराष्ट्र : २००२-२००३, पृष्ठ क्रं. ४
३. महारुद्र मंगनाळे, बातमी मागची बातमी, विशेषांक, लातूरचा इतिहास, संस्कृती व कोरीव लेख, सु. गं. जोशी, 'मुक्तरंग' ए-१८ पहिला माळा, यशवंतराव चव्हाण कॉम्प्लेक्स, मेन रोड, लातूर, पृष्ठ क्रं. ३.
४. महारुद्र मंगनाळे, बातमी मागची बातमी, विशेषांक, लातूरचा इतिहास, संस्कृती व कोरीव लेख, सु. गं. जोशी, 'मुक्तरंग' ए-१८ पहिला माळा, यशवंतराव चव्हाण कॉम्प्लेक्स, मेन रोड, लातूर, पृष्ठ क्रं. ४.
५. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा लातूर. २००२-०३ अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई २००३ पृष्ठ क्रं. १,२.
६. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा लातूर २००२-०३ अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई २००३ पृष्ठ क्रं. १,२.
७. Latur District Census Handbook : १९९१ page No. १२.
८. महारुद्र मंगनाळे, बातमी मागची बातमी, विशेषांक, लातूरचा इतिहास, संस्कृती व कोरीव लेख, सु. गं. जोशी, 'मुक्तरंग' ए-१८ पहिला माळा, यशवंतराव चव्हाण कॉम्प्लेक्स, मेन रोड, लातूर, पृष्ठ क्रं. ८.
९. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा लातूर २००१-०२ अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई २००२ पृष्ठ क्रं. ३,४.
१०. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा लातूर २००१-०२ अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई पृष्ठ क्रं. ४.
११. दिगंबरराव बिंदू : हैद्राबाद राज्याचे विसर्जन पृष्ठ क्रं. ३१.
१२. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा लातूर २००१-०२ अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई पृष्ठ क्रं. ६
१३. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा लातूर २००१-०२ अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई पृष्ठ क्रं. २,६.

प्रकरण ३ रे

झोपडीवासीयांची सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती

लातूर हे विकसित होत असलेले शहर असल्यामुळे अनेक कामगार लातूर शहरात स्थलांतरीत होत आहेत. कारण त्या लोकांना या शहरामध्ये रोजगार मिळण्याची जास्त शक्यता वाटते. ग्रामीण भागातील हे लोक चांगले व शांत जीवन जगण्यासाठी शहरात येतात. त्याचप्रमाणे स्थलांतराचा आणखी एक महत्त्वाचा मुद्दा येथे सांगता येईल तो असा की, ग्रामीण भागात देखील औद्योगिकरणाचा परिणाम झालेला दिसतो. ग्रामीण भागातील शेतीमधील बलुतेदारी नष्ट झाली आहे. कनिष्ठ जातीवर्ग हा बलुतेदार होता. त्यामुळे तो शहरात स्थलांतरीत झाला आणि झोपडपट्ट्यामध्ये देखील हा कनिष्ठ जातीवर्गच मोठ्या प्रमाणात आढळतो. केवळ वर्गच नाही तर उच्चवर्णिय मराठा जातीचे लोकदेखील झोपडपट्ट्यामध्ये आढळतात. ग्रामीण भागात लहान शेतकरी, शेतीहीन मजूर होते ज्यांचा शेती व्यवसाय डबघाईला आल्याने तेही स्थलांतरीत झालेले आहेत. शहरातल्या शहरात देखील ब-याच जणांचे स्थलांतर झालेले आहे. विकसित होणा-या शहरातील राहणीमान शहरातील गरिबांना परवडेना असे झाल्यानंतर हे लोक झोपडपट्ट्यांचा आसरा घेतात. निश्चितच याचा परिणाम हा शहर विकासावर व तेथील अर्थव्यवस्थेवर पडतो.

झोपडपट्टी म्हटले की, मुख्य प्रश्न असतो त्या लोकांचा निवारा, राहण्यासाठी असलेली अपूरी जागा, संपूर्ण झोपडपट्टीत घाणीचे साम्राज्य असते. कारण या अनाधीकृत झोपडपट्ट्या असल्याने शासनाकडून योग्य त्या सुविधा पुरवल्या जात नाहीत.

आज आपण २१ व्या शतकात पोहोचलो आहोत. आज लोकशाही आणि मानवतावाद या दोन्ही मुल्यांना मान्यता प्राप्त झाली आहे. शंभराहून अधिक वसाहती पाश्चात्य साम्राज्याच्या सत्तेतून मुक्त झाल्या आणि त्यांनी राजकीय स्वातंत्र्याबरोबर औद्योगिकरणाचाही स्विकार केला. त्यामुळे प्रत्येक देशामध्ये यंत्राच्या सहाय्याने उत्पादन सुरु झाले. यंत्रोत्पादन सुरु झाले की मोठी शहरे निर्माण होतात. मोठ्या शहरामध्ये मोठे कारखाने सुरु झाले की तेथे काम करण्यासाठी आजुबाजूच्या खेड्यापाड्यातून शेकडो लोक येऊ लागतात. लोकांबरोबर त्यांची बायका, मुले व सामानही येते.

शहरात सुरुवातीला बांधलेली घरे व जागा कालांतराने कमी पडू लागतात. गर्दी वाढते आणि शहरात गजबजपुरी माजते. यातूनच झोपडपट्ट्यांची निर्मिती होते. दिवसेंदिवस शहराचा विकास एका बाजूस होत जातो तर दुस-या बाजूस शहरात कामाच्या शोधार्थ आलेले कामगार राहण्यासाठीची आपली व्यवस्था झोपडपट्ट्यांमधून करतात. कारण ही जागा त्यांना आर्थिक दृष्टीने परवडणारी असते. तसेच कामाच्या जवळच राहणे या लोकांना सोयीचे आणि आर्थिक दृष्टीने परवडणारे असते. पुण्या-मुंबईसारख्या मोठ्या शहरामध्ये मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरीत लोक आढळतात. त्या प्रमाणात लातूर शहरात झालेले स्थलांतराचे प्रमाण कमी असले तरी ते नगण्य मात्र नाही.

झोपडपट्ट्यांमध्ये जागा अत्यंत तुटपूंजी असल्याने घरे अगदी खेटून बांधलेली असतात. घराच्या समोर २-३ फूट मोकळी जागा जेमतेम रहाते. त्याच्याचजवळून सांपण्याची नाली काढलेली असते. उन्हाळा सोडला तर पावसाळा व हिवाळा या दोन्ही ऋतूमध्ये घरात ओल राहते. झोपडपट्टीतील लोक आंघोळ दारामध्येच नालीजवळ, संडाससाठी लांब मोकळ्या जागेत वा सरकारने बांधलेल्या सार्वजनिक ठिकाणी! झोपडपट्टीतील गलिच्छ वातावरणामुळे तेथील लोकांना विविध रोगांना सामोरे जावे लागते. येथे कायदेपालन व सचोटीने व्यवहार करणे यांना कमी प्राधान्य असते म्हणून श्री. अल्बर्ट कोहेन म्हणतात, "झोपडपट्ट्या व तेथील संस्कृती ही स्वतंत्र वाढत आहे ती एक उपसंस्कृती आहे."

महाराष्ट्रात गलिच्छ वस्तिला 'झोपडपट्टी', दिल्लीत 'बस्तियाँ', मद्रासमध्ये 'चेरी', कानपूरमध्ये 'अहाते', कलकत्यात 'बेस्ती' असे म्हटले जाते.

प्रस्तूत शोध निबंधात लातूर शहरातील १२५ झोपडपट्टीवासीय कुटुंबांचा येथे अभ्यास केलेला आहे. सर्वेक्षणातून झोपडीवासीयांच्या कौटुंबिक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक परिस्थितीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

झोपडपट्ट्यांमुळे शहराच्या विविध विकासात व तेथील लोकांच्या जीवनावर आणि समुदाय भावनेवर परिणाम झाल्याशिवाय राहत नाही. शहरात आत्मीय भावनेप्रमाणेच कार्यभावनेवरही विपरीत परिणाम झालेला दिसतो. कारण व्यक्ती एक शहर सोडून दुस-या शहरात स्थलांतरीत होत असतात. व्यक्ती हा स्थलांतरीत होत असला तरी त्या व्यक्तीला समुदायाबद्दल आपलेपणाची भावना

असतेच असे नाही. म्हणूनच अशा विविध शहरात माणसाला माणुस म्हणून समजण्यास कोणीही तयार नसतो. कारण औद्योगिकरणात व शहरीकरणात प्रत्येकाचे जीवन हे यंत्रासारखे बनलेले आहे. प्रत्येक जण आपल्याच पद्धतीने राहण्याची धडपड करीत आहे. नगर किंवा शहर म्हणजेच विविधतेचे माहेरघर असते. येथे पैसा फेकला म्हणजे वाटेल ते मिळवता येते. येथे पैशाला किंमत असते, माणसाला नाही. आज मोठ्या सर्व शहरामधून माणुस प्राण्यापेक्षाही निकृष्ट स्वरूपाचे जीवन जगत आहे. तो अन्न, वस्त्र, निवा-यासाठी दाही दिशा भटकत असतो. परंतु त्याला हे सर्व मिळत नाही. पोटात अन्न नाही, अंगावर लज्जा रक्षणाइतकी वस्त्रे नाहीत व निवा-यासाठी साधी झोपडीही नाही असा बेसहारा माणुस पोटाची खळगी भरण्यासाठी प्रसंगी गुन्हेगार बनत असलेला दिसून येतो. कारण पोट भरण्यासाठी त्या माणसाची काहीही करण्याची तयारी असते. हे सर्व तो जाणीवपूर्वक विसरलेला असतो.

झोपडपट्टी म्हणजेच गलिच्छ वस्ती होय. भारतात विकासाच्या दृष्टीने प्रत्येक शहर प्रयत्नशील आहे. शहराच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली जात आहे. परंतु या विकासाबरोबरच शहरांचे काही भाग दुर्लक्षिले जातात. विकासाची गती ही सर्व शहरात समान नसते. एकीकडे ती अधिक तर दुसरीकडे मंदावलेली असते. म्हणजेच शहराच्या काही भागात सुयोग्य वस्ती असतात तर काही भागात बकाल वस्ती असते. या बकाल व गलिच्छ वस्तीतच अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या समस्या शहराच्या विकासास धोकादायक आहेत. या झोपडपट्ट्या बहुतेक करून शहराच्या मोठ्या परिसरात आढळून येतात. काही ठिकाणी त्या मध्यवस्तीत सुद्धा असतात. शहरातील झोपडपट्ट्या ह्या त्या शहरातील भयानक विषमतेचे प्रतिक असतात. येथे प्रकाश, स्वच्छता, रस्ते, शाळा इ. बाबींचा पूर्णपणे अभाव असतो.

शहरातील झोपडीवासीयांचे आरोग्य हे त्यांच्या घरावर अवलंबून असते. परंतु झोपडपट्टीत तर घरांचाच अभाव असतो. मग त्या ठिकाणी आरोग्याचा अभाव असल्यास आश्चर्य करण्याची गरज नाही. कारण या झोपड्या आरोग्याचे रक्षण करण्यास पूर्णपणे असमर्थ असतात. कारण या झोपड्या आकाराने लहान असतात व तेथेच घरातील सर्व व्यवहार चालत असतो. "मातीच्या भिंती, लाकडी फळ्या, तुटकी पत्रे, पोते इ. छत असते तर काही झोपड्यांना भिंती देखील नसतात. शेणामातीने

सारवून घर स्वच्छ ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो व अंधोळीसाठी झोपडीच्या समोर दगड ठेवलेला असतो. सांडपाणी हे अंगणातच साठव असते. घरासमोर व सार्वजनिक नळाजवळ चिखल साठलेला असतो."

झोपडीवासीयांना एकच खोली असल्यामुळे त्यांना खाजगी जीवन नसते. घरातील लहान-मोठी माणसे एकत्रच झोपत असतात. खाणे, पिणे, उठणे, बसणे, स्वयंपाक करणे, झोपणे हे सर्व एकाच खोलीत चालू असते. झोपडपट्टीत फर्निचर, करमणुकीची साधने यासारख्या वस्तूंचा अभाव असतो. झोपडीच्या आजुबाजूला प्रचंड स्वरुपाची दुर्गंधी असते. शिवाय लहान मुले दारासमोरच नैसर्गिक विधि करीत असल्यामुळे त्या घाणीत आणखीन भर पडत असते. सांडपाणी वाहून जाण्याची व्यवस्था नसल्याने सगळीकडे दुर्गंधी पसरलेली असते. झोपड्या वाट्टेल तशा बांधलेल्या असतात. म्हणून हवा कोंदट बनलेली असते. धूम्रपान, व्यसन इ. मुळे सगळीकडे एक प्रकारचा उग्र वास पसरलेला असतो.

शहरातील झोपडीवासीयांची आर्थिक परिस्थिती पाहिल्यास ही परिस्थिती खालावलेली दिसून येते. अनेक लहान-लहान उद्योग करताना हे लोक आढळून येतात. जुन्या वस्तुची विक्री करणे, भंगार वस्तू जमा करणे, फळभाज्या विकणे, मिस्तरी काम करणे किंवा मजूरी करणे इ. कामे येथील लोक करीत असतात. झोपडीवासीयांतील क्वचितच झोपडीवासीय कारखाना व इतर नौकरी व्यवसायात असल्यामुळे त्यांची आर्थिक परिस्थिती ब-यापैकी असते. कुटुंबात कमवणारी माणसे कमी आणि खाणारी माणसे जास्त यामुळे झोपडीवासीयांचे आर्थिक संतुलन बिघडते व त्यामुळेच हजारो भिका-यांचे झोपडपट्टी हे 'माहेरघर' बनते. झोपडीवासीयामध्ये उत्पन्न कमी आणि व्यसने जास्त असल्याने हे लोक सतत आर्थिक अडचणीखाली व दबावाखाली असतात. झोपडीवासीयांचा खर्चीक स्वभाव असल्याने त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारणे अशक्य असते. चित्रपट, दारू, धूम्रपान इ. साठी झोपडीवासीय अमाप पैसा खर्च करतात. याशिवाय अनेक झोपडीवासीय वेश्यांच्या नादी लागून आपले आर्थिक दिवाळे काढीत असतात. एवढेच नसून सड्या, जुगार, मटका यासारख्या बाबी त्यांच्या अंगवळणी पडलेल्या असतात.

शहरातील काही झोपडपट्ट्यांना महानगरपालिकेने जागा ठरवून दिली असली तर तेथील घरे थोडीफार पद्धतशीरपणे बांधलेली असतात. तरीही त्यात उजेड किंवा मोकळी जागा याचा पत्ता

नसतो. चूल व तिचा धूर यामुळे झोपडीतील हवा कोंदट, धुराची आणि ओल असल्यामुळे कुमट घाण येणारी अशी झालेली असते. दारिद्र्यामुळे कपडेही मोजकेच असले तर ते अगोदरच घामाने व घरातील धूराने कळकट झालेले असतात. ते कपडे स्वच्छ धुण्याइतके साबणही नसते. त्यामुळे वारंवार तेच कपडे घातले जातात. क्षयरोग, त्वचारोग आणि गुप्तरोग याने झोपडपट्टीतील लोक वारंवार त्रस्त होतात. याचे कारण त्यांची गलीच्छ घरे व तेथील अस्वच्छता, झोपडपट्टीतील लहान मुलां-मुलींवरही संस्कार हे त्यांच्या घरातील माणसांवरच अवलंबून असतात. त्यामुळेच मुले-मुली हे त्यांचे वर्तन पाहतात व त्याचे अनुकरण करतात. झोपडपट्टीतील पुरुष स्वतः दारु पिऊन बायका-लेकरांना मारहाण करतात तर कधी शेजा-या पाजा-यांच्या बायकांशी अनैतिक संबंध ठेवतात. झोपडीवासीय लोकांमध्ये सामाजिक नैतिकता दिसून येत नाही. झोपडपट्ट्यांमध्ये आरोग्याच्या व शिक्षणाच्या दृष्टीने उदासीनता आढळून येते व त्याचप्रमाणे सरळमार्गी, कष्टाळू, निष्ठावान आणि चारित्र्यवान माणसाची कदरही नसते. कारण ही मूल्ये तेथील संस्कृतिक रूजलीच गेलेली नसतात.

औद्योगिकरण व शहरीकरणाच्या माध्यमातून वाढत जाणा-या झोपडपट्ट्यांकडे शहरातील प्रतिष्ठित समाजाचा पाहण्याचा दृष्टिकोन तिरस्काराचा दिसून येतो. कारण येथे दारुबाज, चोर, भिकारी आणि निव्वळ टाकून दिलेले लोक राहतात असे त्यांचे मत बनलेले असते. अर्थातच यामध्ये तथ्य असतेच असे नाही. रोजगार मिळवण्यासाठी विविध खेड्यातून हे लोक शहरात आपल्या दैनंदिन मुलभूत गरजा भागवण्यासाठी शहरात मिळेल त्या ठिकाणी वस्ती करून राहतात. या झोपडीवासीयांना मिळेल ते काम करून आपल्या कुटुंबाचा खर्च भागवण्याची सवय झालेली असते व पर्यायाने झोपडपट्टीतील परिस्थितीशी समायोजन करण्याची क्षमता त्यांच्याकडे असते.

झोपडीवासीयांची सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेतल्यास असे दिसून येते की, झोपडीवासीय आपापल्या मुला-मुलींचे विवाह ती वयात येण्यापूर्वीच करून मोकळी होतात. कारण झोपडीवासीयांचे असे मत आहे की, वयात आलेली मुलगी ही शिलवान राहिल याची शाश्वती नसते. कारण सभोवतालची सामाजिक परिस्थिती आणि डबघाईस आलेली आर्थिक परिस्थिती यामुळे मुलींना येथे नको ते वळण लागत असते. वयात येण्यापूर्वीच लग्न करून दिल्यामुळे कमी वयातच मातृत्व आणि पितृत्व याची जबाबदारी त्यांच्यावर पडत असते. झोपडीवासीय हे सततच्या श्रमामुळे उदासीन बनत

असतात. प्रामुख्याने पुरुष लोक नको त्या व्यसनाच्या आहारी जाऊन आपल्या आयुष्याचे वाटोळे करत असतात. रोजच्या कटकटी विसरण्यासाठी हे लोक दारु, अश्लिल चित्रपट, सड्या, पत्याचा जुगार, चोरी, दलाली यासारख्या बाबींना आपोआपच आपलेसे करीत असतात. थोडक्यात झोपडपट्टीतील कुटूंब हे अत्यंत मागासलेले व दारिद्र्यात पिचत पडलेले असते. येथे कुणीच कोणाला वाईट म्हणण्यासारखी परिस्थिती नसते.

झोपडपट्टीवासीयांचा वाढता खर्च आणि कमी उत्पन्न यामुळे शिक्षणासारख्या महत्वाच्या गोष्टीकडे झोपडपट्ट्यातील लोक म्हणावे तसे लक्ष देत नाहीत. मुलांना शक्यतो कामाला जुंपण्याची त्यांना घाई झालेली असते. मुलाचे शिकण्याचे वय असते तेव्हाच त्यांना लग्नबंधनात अडकविले जात असते. शाळेत जाऊन शिक्षण घेण्याऐवजी मुले, संसार चालविण्याचे धडे गिरवीत असतात. घरखर्चासाठी त्यांना किरकोळ स्वरूपाची कामे करून अर्थार्जन करावे लागते. आई-वडिलांशी पटत नसेल तर लग्न होते न होते तोच मुलगा आणि त्याची बायको वेगळी झोपडी करून राहू लागतात. संसाराची जबाबदारी पडल्यामुळे शिक्षण म्हणजे काय याचा त्यांना विसर पडलेला असतो. शिक्षणापासून दुरावलेल्या या लोकांना आरोग्य, राहणीमान, नितिमुल्ये, चारित्र्य इत्यादींचा आपोआपच विसर पडलेला असतो. शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे त्यांना चांगल्या प्रकारची नौकरी मिळत नसते. उद्योग, व्यवसाय करून प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी आर्थिक पाठबळ नसते. यामुळे ब-याच झोपडीवासीयांकडे रिकामा वेळ असतो. यामुळेच झोपडपट्टीत कामधंदा नसलेल्या लोकांची संख्या प्रचंड असते. काहींना काहीच काम नसते तर काहींना कधी असते तर कधी नसते. यामुळे रिकामा वेळ त्यांच्या आयुष्यात भरपूर असतो. सक्तीने रिकामे रहावे लागत असल्यामुळे फावल्या वेळात हे लोक कधीच शांत बसलेले नसतात. अशा परिस्थितीत गंमत म्हणून ते अनेक वाईट गोष्टींना जवळ करीत असतात. झोपडपट्टीतील स्त्री-पुरुष कामधंदा नसल्यामुळे उदासीन होतात व शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करतात असे दिसते. झोपडपट्टीतील तरुण मुले-मुली रिकाम्या वेळात फॅशन करणे, चित्रपट करणे, प्रेमाचे चाळे करणे अशा पद्धतीची गैरवर्तणुक करतात. थोडक्यात झोपडी वासीयातील लोकांना मिळालेला रिकामा वेळ एक प्रकारचा शाप असतो. काय असलेच तर ही माणसे फालतू छंद किंवा व्यवसायापासून थोडेफार दूर राहण्याची शक्यता असते.

एकूणच झोपडीवासीयांची आर्थिक परिस्थिती पाहता कमवणा-यांचे प्रमाण कमी असते. तसेच त्यांचे व्यवसाय हे असंघटीत स्वरूपाचे असतात. तसेच झोपडपट्टीवासीयामध्ये मोठ्या प्रमाणात बेकारी आढळते. शिक्षणाचा अभाव असतो. झोपडीवासीयांमध्ये व्यावसायिक शिक्षण घेतलेले कामगार कमी असतात. त्यामुळे त्यांना कुशल कामगारांचे काम कमी प्रमाणात मिळते. त्यामुळे झोपडपट्ट्यामध्ये मुख्यतः बिगारी कामगार, रोजंदारीवर काम करणा-यांचे प्रमाण अधिक आढळते. या कामगारांना रोजंदारीही रोज किंवा आठवड्यास मिळते. म्हणूनच बहुतांशी झोपडीवासीयांकडे रिकामा वेळ असतो. झोपडीवासीयांच्या कुटुंबाचे आकारमान मोठे असल्याने मिळणारे उत्पन्न एकूण कुटुंबासाठी कमी पडते. कारण झोपडीवासीयामध्ये कमवणा-या पुरुषांचे प्रमाण कमी आहे. झोपडीवासीयांमध्ये कमवणा-या पुरुषांचे प्रमाण कमी आहे. झोपडीवासीय स्त्रिया देखील घरगुती काम, छोटा मोठा व्यवसाय करताना दिसतात.

सर्वेक्षणाची माहिती :-

झोपडपट्ट्यामध्ये मराठी भाषिक झोपडीवासीय सर्वाधिक (६५.६%) आहेत. तसेच इतर भाषा बोलणारे झोपडीवासीय देखील आढळून आले. लातूर शहरातील झोपडपट्ट्यामध्ये महाराष्ट्राच्या इतर भागातून स्थलांतरीत लोक कमी आहेत. तर जिल्ह्यांच्या जवळपासचे तसेच मराठवाड्याच्या ग्रामीण भागातून लोक स्थलांतरीत झालेले आढळतात. सर्वेक्षणातील नमुना झोपडीवासीय कुटुंबांपैकी ४८.६% झोपडीवासीय स्थलांतरीत झालेले आहेत आणि ५०% झोपडीवासीय स्थायिक आहेत.

एकूण झोपडीवासीयांपैकी ४६% झोपडीवासीय २० वर्षापासून राहत आहेत. तसेच २/३ झोपडीवासीय कुटुंब (३५.२%) १५ वर्षापासून झोपडपट्टीमध्ये राहत आहेत. त्यांना स्थायिक झोपडीवासीय म्हटले आहे. अगदी अलिकडे पाच वर्षापासून झोपडपट्टीत आणि शहरातही राहणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ७.४% आहे. थोडक्यात असे की वरील आकडेवारी पाहिल्यास शहराचा औद्योगिक विकास मंद गतीने होत असल्याचे दिसते. लातूरच्या ग्रामीण भागातील लोक लातूरमध्ये स्थलांतरीत होण्याऐवजी पुण्यासारख्या औद्योगिक विकास झालेल्या शहरात स्थलांतरीत होण्यास अधिक तयार असतात. कारण लोकांना या शहरात रोजगार मिळण्याची जास्त शक्यता असते.

तसेच मराठवाड्यातील ग्रामीण भागातील लोक लातूर किंवा लातूरसारख्या ठिकाणी इतर शहराच्या ठिकाणी स्थलांतरीत होण्याऐवजी मुंबईस जाणे पसंत करतात. तसेच शेती व्यवसाय डबघाईला आल्याने शेतजमीन ओसाड पडून शेतकरी बेकार झाले आणि उद्योगधंद्याच्या शोधार्थ हे लोक स्थलांतर करून शहराकडे धाव घेवू लागलेले दिसतात. तर दुस-या बाजूस जातीची धार बोथट झालेली आजही दिसत नाही.

तक्ता क्र. ३.१

झोपडपट्ट्यांची नावे दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	नावे	वारंवारिता	टक्केवारी
१	इंदिरा नगर	२५	२०.००
२	राजीव नगर	२५	२०.००
३	जयभीम नगर	२५	२०.००
४	मोहन नगर	२५	२०.००
५	संजय नगर	२५	२०.००
	एकूण	१२५	१००.००

वरील तक्त्याप्रमाणे एकूण झोपडपट्टीवासीयांपैकी २०% झोपडीवासीय इंदिरा नगर या झोपडपट्टीतील निवडले आहेत. त्याचप्रमाणे राजीव नगर, जयभीम नगर, मोहन नगर आणि संजय नगर या झोपडपट्टीतील प्रत्येकी २५% झोपडीवासीयांची या सर्वेक्षणासाठी निवड केलेली आहे.

लातूर शहरात एकूण २४ झोपडपट्ट्या आहेत. त्यापैकी आपण वरील पाच झोपडपट्ट्यांची निवड केलेली आहे आणि एकूण झोपडीवासीयांपैकी वरील झोपडपट्टीतील १२५ झोपडपट्टीवासीयांची संशोधनासाठी निवड करण्यात आलेली आहे.

तक्ता क्रमांक ३.२

जातनिहाय झोपडीवासीयांचे वर्गीकरण दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	जात	वारंवारिता	टक्केवारी
१	मातंग	४२	३३.६०
२	महार	६६	५२.८०
३	मुस्लिम	१५	१२.००
४	मराठा	१	०.८०
५	चांभार	१	०.८०
	एकूण	१२५	१००.००

निवड करण्यात आलेल्या झोपडीवासीयांचे जातीनुसार वर्गीकरण करण्यात आलेले आहे. त्यानुसार असे दिसून येते की, एकूण झोपडीवासीयांपैकी ३३.६% झोपडीवासीय मातंग जातीतील आहेत. महार जातीतील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ५२.८% आढळते. तसेच मुस्लिम जातीतील झोपडीवासीयांचे प्रमाण १२% दिसून आले. तर मराठा व चांभार जातीतील प्रत्येकी एक झोपडीवासीय दिसून आला.

थोडक्यात झोपडीवासीयांच्या प्रमाणाकडे पाहिल्यास झोपडीवासीयांमध्ये मुख्यतः महार या जातीचे लोक अधिक आहेत. त्याखालोखाल झोपडीवासीयांमध्ये मातंग जातीचे प्रमाण दिसून आले. झोपडीवासीयांमध्ये विविध धर्माचे लोक आढळतात. लातूर शहरात केलेल्या झोपडीवासीयांच्या सर्वेक्षणामध्ये वरील जातीचे म्हणजे मातंग, महार, मुस्लिम, चांभार आणि मराठा धर्मीय लोक आढळले.

यातील बहुतेक मुस्लीम कनिष्ठ स्वरूपाचे फुटकळ व्यवसाय करणारे आढळले. पारंपारिक किंवा आधुनिक व्यवसायात मुस्लिम आढळत नाही. अनिच्छित स्वरूपाचे वेगवेगळे व्यवसाय करतात. भाजीपाला विक्री, फळविक्री, किरकोळ कटलरी सामान विक्री, टेलरींग इ. सारखे व्यवसाय मुस्लीम करताना दिसतात.

दलीत जाती वर्गामध्ये चांभारांची संख्या कमी आढळली. चांभार आपल्या पारंपारिक जाती व्यवसायाशी निगडित राहिल्याने त्यांचा स्थलांतराचा प्रश्न फारसा आला नाही. परंतु महार आपल्या जात व्यवसायाशी बांधून राहिले नाहीत. महार जातीच्यांना इतर व्यवसायात व सरकारी नोकरी

व्यवसायात आरक्षणाचा फायदा इतर जातीपेक्षा जास्त झाला. त्यामुळे नोकरी निमित्ताने यांचे स्थलांतर वाढले. परिणामी शहरातील झोपडपट्ट्या आणि इतर भागातूनही महार जातीचे लोक ब-याच प्रमाणात दिसू लागले. परंतु निम्नवर्गीय, अशिक्षित, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेले महार जातीचे लोक झोपडपट्ट्यात राहू लागले.

तक्ता क्र. ३.३

धर्मानुसार वर्गीकरण

अ.क्र.	धर्म	वारंवारिता	टक्केवारी
१	बौद्ध	१०४	८३.२०
२	हिंदु	६	४.८०
३	मुस्लिम	१५	१२.००
	एकूण	१२५	१००.००

झोपडीवासीयांमध्ये विविध धर्माचे लोक आढळले आहेत. लातूर शहरात केलेल्या झोपडी-वासीयांच्या सर्वेक्षणामध्ये हिंदु, मुस्लिम, बौद्ध, दलित आणि इतर धर्मीय लोक आढळले त्यांचे प्रमाण वरील तक्त्यानुसार स्पष्ट होते. तक्ता क्र. ३.३ नुसार ८३.२% झोपडीवासीय हे बौद्ध धर्मातील आहेत. ४.८ झोपडीवासीय हिंदु धर्मातील आहेत तर १२% झोपडीवासीय मुस्लीम धर्मातील आहेत.

एकूणच झोपडपट्ट्यात राहणा-या बौद्ध धर्मीयांचे प्रमाण जास्त आहे. हिंदू धर्मीय शहरात निम्म्यापेक्षा जास्त आहेत. झोपडीवासीयांमध्ये मात्र हे प्रमाण कमी आहे. मुस्लीम धर्मीयांमध्ये फारसा फरक आढळला नाही.

थोडक्यात लातूर शहरातील झोपडीवासीयांमध्ये बौद्ध आणि मुस्लिम धर्मीय झोपडी वासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. विशेषतः बौद्ध सर्वाधिक आहेत.

तक्ता क्र. ३.४

झोपडीवासीयांमध्ये कमावत्या स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण

अ.क्र.	पुरुष / स्त्री	वारंवारिता	टक्केवारी
१	स्त्री	८८	७०.४
२	पुरुष	३७	२९.६
	एकूण	१२५	१००

विविध धर्मातील कमावणा-या स्त्री-पुरुष झोपडीवासीयांचे प्रमाण तक्ता क्र. ३.४ वरून स्पष्ट करता येईल. झोपडीवासीय कुटुंबातील मिळवत्या व्यक्तींपैकी महिलांचे प्रमाण ७०.४% दिसून येते. तर कमावणा-या स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण २९.६% आढळते.

थोडक्यात कमावणा-या झोपडीवासीयांमध्ये महिलांचे प्रमाण जास्त असल्याचे दिसून येते. याचे कारण झोपडीवासीयांमध्ये शिक्षणाचा अभाव आणि तेथील पुरुष व्यसनांच्या आहारी गेल्यामुळे महिलांना कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालवण्यासाठी काम करावे लागते. त्याचबरोबर पुरुषांना कुशल कामगार म्हणून मिळत नाही. या लोकांना काम मिळालेच तर ते अनियमित स्वरूपाचे बिगारी काम मिळते. त्यामुळे बेकारांची संख्या झोपडपट्टीत मोठ्या प्रमाणात आढळते आणि कमवणारे वयोगटातील लोक जर बेकार राहिले तर आर्थिक स्थिती बळकट राहू शकत नाही. अशा परिस्थितीत स्त्रिया व लहान मुलांना भंगार गोळा करणे, घरकाम करणे अशा स्वरूपाची कामे करावी लागतात. मोठ्या शहरामध्ये कमावणा-या पुरुषांची संख्या अधिक असते. कारण गावातून शहरात स्थलांतर करणारे पुरुष कामाच्या शोधार्थ जातात आणि आपले कुटुंब गावातच सोडतात. मुंबईमध्ये खुप कमी स्थलांतरीत कुटुंबासोबत शहरात मुंबईच्या मानाने लातूर हे खुप लहान शहर आहे. येथे स्थलांतरासाठी राहण्यास पुष्कळ जागा मिळते. त्यामुळे येथे पूर्ण कुटुंबास राहण्याचे प्रमाण जास्त दिसते. म्हणूनच कमावणा-या स्त्रीयांचेही प्रमाण जास्त दिसून येते. स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने काम करताना दिसतात. एकूणच परिस्थिती पाहिली तर कुटुंबाच्या आर्थिक व्यवसायात स्त्रियांचा हातभार मोठा आहे. झोपडीवासीय स्त्रियांचे व्यवसाय आणि ते करत असलेले काम पाहिले तर मोठ्या प्रमाणात घरगुती मोलकरणीचे काम करणारे, बांधकाम, बिगारी, मजुरी करणा-या स्त्रिया अधिक आढळतात.

तक्ता क्र. ३.५

झोपडीवासीयांचे वयानुसार वर्गीकरण

अ.क्र.	वयोगट	वारंवारिता	टक्केवारी
१	१७ ते २५	११	८.८०
२	२६ ते ४०	९४	७५.२०
३	४१ ते ६०	२०	१६.००
	एकूण	१२५	१००.००

झोपडीवासीयांचे वयोमानानुसार वर्गीकरण पाहिल्यास झोपडीवासीयांमधील कोणत्या वयोगटाच्या लोकांचे प्रमाण किती आहे हे तक्ता क्रमांक ३.५ वरून स्पष्ट होते. एकूणच झोपडीवासीयांमध्ये २६ ते ४० या वयोगटातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक आहे. हे प्रमाण ७५.२% आढळते. तसेच १७ ते २५ या वयोगटातील अकरा झोपडीवासीय दिसून आले. सोळा वर्षांपेक्षा कमी वयोगटातील मुलांचे प्रमाण अत्यल्प दिसून आले. या मुलांना शिक्षणाअभावी आपले जीवनमान उंचावण्याची संधी मिळत नाही आणि झोपडीवासीय आपल्या कुटुंबाचे जीवनमान सुधारण्यासाठी झोपडपट्टी सोडून दुस-या जागेत क्वचितच जातात. कारण कुटुंबाचे आकारमान मोठे असल्याने त्यांना हे परवडणारे नसते. २६ ते ४० या वयोगटातील कमावण्याचे झोपडीवासीय अधिक दिसून आले. थोडक्यात २६ ते ४० या वयोगटातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण आणि कमावणारे प्रमाण जास्त दिसून येते तर इतर वयोगटातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण आणि कमावणारे प्रमाण यात विषमता असल्यामुळे झोपडीवासीयांची आर्थिक परिस्थिती बिकट असते किंवा तुटपुंज्या स्वरूपाची असते.

झोपडीवासीयांची शैक्षणिक स्थिती :-

झोपडीवासीयांकडे पाहिल्यास सर्वसाधारणतः असे दिसते की, ते शैक्षणिकदृष्ट्या मागास आहेत. झोपडीवासीय कुटुंबाचे आकारमान मोठे असल्याने आणि त्या प्रमाणात मिळणारे उत्पन्न हे मात्र तुटपुंजे असल्याने मिळणा-या उत्पन्नात जीवनावश्यक गरजा भागवणेच अशक्य होते. अशा वेळेस हे झोपडीवासीय शिक्षणास महत्त्व देत नाहीत. परिणामी १४ वर्षांखालील मुले देखील काम करताना दिसतात. भंगार गोळा करणे, लहान मुली घरातील लहान मुलांना सांभाळतात तसेच १४ वर्षांखालील मुली आपल्या आईला घरगुती कामात मदत करतात म्हणजे आपल्या आईसोबत दुस-यांचे भाडे घासणे, कपडे धुणे इ. स्वरूपाची कामे करताना दिसतात आणि त्यामुळेच ही मुले शाळेत जात नाहीत आणि एकूणच झोपडीवासीयांमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण वाढते.

तक्ता क्र. ३.६

झोपडीवासीयांचे शिक्षण

अ.क्र.	शिक्षण	वारंवारिता	टक्केवारी
१	निरक्षर	४७	३७.६०
२	साक्षर	४	३.२०
३	प्राथमिक	२५	२०.००
४	माध्यमिक	३८	३०.४०
५	पदवी	११	८.८०
	एकूण	१२५	१००.००

वरील तक्ता क्र. ३.६ प्रमाणे पाहिल्यास एकूण झोपडीवासीयांपैकी ३७.६% झोपडी वासीय निरक्षर आहेत. साक्षर झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३.२% आहे. प्राथमिक शिक्षण झालेले २०% झोपडीवासीय आहेत. तर माध्यमिक शिक्षण झालेले ३०.४% झोपडीवासीय आहेत. उच्चशिक्षण (पदवी, पदव्युत्तर, व्यावसायिक) झालेल्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ८.८% दिसून येते.

थोडक्यात शिक्षणाचे प्रमाण पाहिल्यास निरक्षर असलेल्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक असलेले दिसते. तसेच माध्यमिक शिक्षण झालेले झोपडीवासीय सर्वाधिक आहेत. उच्चशिक्षित घेतलेल्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण कमी दिसून येते.

तक्ता क्र. ३.७

विविध व्यवसाय करणा-या झोपडीवासीयांचे वर्गीकरण

अ.क्र.	व्यवसाय	वारंवारिता	टक्केवारी
१	दुकान	२८	२२.४०
२	हमाली	५३	४२.४०
३	बँक एजन्ट	२	१.६०
४	अॅटो	५	४.००
५	टेलरींग	२	१.६०
६	भाजीपाला विक्री	३	२.४०
७	भांडी घासणे	२	१.६०
८	पेंटर	३	२.४०
९	बेरोजगार	२७	२१.६०
	एकूण	१२५	१००.००

झोपडीवासीयांची आर्थिक परिस्थिती कशी आहे हे त्यांच्या व्यवसायावरून ठरते. एकूणच झोपडीवासीयांची आर्थिक परिस्थिती पाहता कमावणा-यांचे प्रमाण कमी असते. तसेच त्यांचे व्यवसाय हे असंघटीत स्वरूपाचे असतात. तसेच झोपडपट्ट्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बेकारी आढळते. शिक्षणाचा अभाव असतो. व्यावसायिक शिक्षण घेतलेले कामगार कमी असतात. त्यामुळे त्यांना कूशल कामगारांचे काम कमी प्रमाणात मिळते. त्यामुळे झोपडपट्ट्यांमध्ये मुख्यतः बिगारी कामगार / रोजंदारीवर काम करणा-यांचे प्रमाण अधिक आढळते. या कामगारांना रोजंदारी ही रोज किंवा आठवड्यास मिळते. यांच्या कुटुंबाचे आकारमान मोठे असल्याने मिळणारे उत्पन्न एकूण कुटुंबासाठी कमी पडते. कमावणा-या पुरुषांचे प्रमाण कमी आहे. झोपडीवासीय स्त्रियादेखील घरगुती काम छोटा-मोठा व्यवसाय करताना दिसतात.

सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या झोपडीवासीयांमध्ये विविध व्यवसाय करणारे झोपडीवासी आढळून आले. एकूण नमुना सर्वेक्षणात १२५ झोपडीवासीय व्यक्ती आहेत. त्यापैकी कमावणारी ९८ व्यक्ती आहेत. यामध्ये २२.४% झोपडीवासीय दुकानदारी हा व्यवसाय करतात. हमाली व्यवसाय करणारे ४२.४% झोपडीवासीय आढळून आले. दोन झोपडीवासीय व्यक्ती बँक एजंट म्हणून काम करतात. अॅटोरिक्षा व्यवसाय करणा-यांचे प्रमाण ४% दिसून येते. दोन झोपडीवासीय व्यक्ती मशीनकाम करतात. तसेच दोन झोपडीवासीय स्त्रिया घरकाम-मोलकरीण हा व्यवसाय करतात. रंगकाम करणा-यांचे प्रमाण २.४% आढळते. तर कोणताच व्यवसाय न करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण २१.६% दिसून येते.

थोडक्यात झोपडीवासीय प्रामुख्याने तात्पुरत्या स्वरूपाच्या असंघटीत क्षेत्रातील व्यवसायात काम करीत असतात. यांच्यात चतुर्थश्रेणीतील कुशल व अकुशल कामगार वर्ग, स्वयंरोजगार करणारा, हमाली व्यवसाय करणारे, रिक्शा चालक, मशीनकाम करणारे, रंगकाम करणारे आणि काही बँक एजंट म्हणून काम करणारे झोपडीवासीय आढळून आले. हे झोपडीवासीय अशा असंघटीत स्वरूपाचे व्यवसाय करत असल्यामुळे त्यांची संघटित स्वरूपाची कामगार संघटना नसते. रोज कामाच्या शोधात ते असतात अशा वेळेस वेगवेगळ्या स्वरूपाचे काम त्यांना मिळत असल्याने कोणत्याही एका व्यवसायाशी यांचा कायमचा संबंध नसतो.

तक्ता क्र. ३.८

झोपडीवासीयांचे व्यवसानुसार कामाच्या वेळा

अ.क्र.	कामाच्या वेळा	वारंवारिता	टक्केवारी
१	पूर्णवेळ	२७	२१.६०
२	अर्धवेळ	२	१.६०
३	कधी कधी	९	७.२०
४	दिवसावर	३४	२७.२०
५	बेरोजगार	५३	४२.२०
	एकूण	१२५	१००.००

झोपडीवासीय करत असलेले व्यवसाय, त्यांना मिळणारे काम व त्याचे स्वरूप पाहिल्यास हमाली व्यवसाय करणारे, दुकानदार, झोपडीवासीय यांचे प्रमाण अधिक आढळले आहे. झोपडीवासीय करत असलेल्या कामाचे स्वरूप कसे आहे ते वरील तक्त्यावरून दिसून येते. सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या नमुना झोपडीवासीयांपैकी २१.६% झोपडीवासीय पूर्णवेळ काम करताना दिसून येतात. एकूण झोपडीवासीयांमध्ये दोन झोपडीवासीय अर्धवेळ काम करतात. त्याचप्रमाणे अधून-मधून काम करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ७.२०% आढळते. रोजंदारीवर काम करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक २७.२०% दिसून येते. तर कोणताही व्यवसाय वा काम न करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४२.२% दिसून येते.

पूर्णवेळ काम करणा-या झोपडीवासीयांमध्ये हमाली करणारे, दुकानदार झोपडीवासीय इत्यादी व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय आढळून आले. अर्धवेळ काम करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण फार कमी दिसून येते. अधूनमधून काम करणा-या झोपडीवासीयांमध्ये रंगकाम करणारे, अॅटोरिक्षा चालवणारे तसेच काही घरगुती काम करणारे झोपडीवासीय आढळून आले. रोजंदारीवर काम करणा-या झोपडीवासीयांमध्ये भाजीपाला विक्री करणारे, तसेच काही बांधकाम करणारे (रोजंदारीवर) आढळून आले.

थोडक्यात एकूणच झोपडीवासीयांमध्ये रोजंदारीवर काम करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण जास्त दिसून येते. सरकारी नोक-यांमध्ये यांचे प्रमाण अगदी नगण्य आहे.

तक्ता क्र. ३.९

रेशनकार्डधारक असणारे झोपडीवासीय

अ.क्र.	रेशनकार्ड	वारंवारिता	टक्केवारी
१	आहे	११५	९२.००
२	नाही	१०	८.००
	एकूण	१२५	१००.००

एकूण झोपडीवासीयांमध्ये काही झोपडीवासीय रेशनकार्ड असणारे देखील आहेत. तक्ता क्र. ३.९ वरून असे दिसून येते की, रेशनकार्ड असणा-यांचे प्रमाण ९२% आहे. तर ज्या झोपडीवासीयांकडे रेशनकार्ड नाही अशा झोपडीवासीयांचे प्रमाण केवळ ८% दिसून येते. परंतु ज्या झोपडीवासीयांकडे रेशनकार्ड आहे हे झोपडीवासीय याचा उपयोग करतात का? किंवा अन्नधान्य खरेदीसाठी हे झोपडीवासीय रेशनकार्डचा उपयोग किती प्रमाणात करतात हे तक्ता क्रमांक ३.१० वरून दिसून येते.

तक्ता क्र. ३.१०

अन्नधान्यासाठी रेशनकार्डचा वापर करणारे झोपडीवासीय

अ.क्र.	रेशनकार्ड वापर	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	६५	५२
२	नाही	५२	४१.६
३	पात्र नाहीत	१०	८
	एकूण	१२५	१००

अन्नधान्य आणण्यासाठी रेशनकार्डचा वापर करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ५२% दिसून येते. तर अन्नधान्य खरेदीसाठी रेशनकार्डचा वापर न करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४१.६% आहे. तर ८% झोपडीवासीयांकडे रेशनकार्ड नसल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ३.११

झोपडपट्टीतील पाण्याची व्यवस्था

अ.क्र.	पाण्याचे स्रोत	वारंवारिता	टक्केवारी
१	वैयक्तिक नळ	५९	४७.२
२	सार्वजनिक नळ	५९	४७.२
३	टँकर सप्लाय	७	५.६
	एकूण	१२५	१००.०

तक्ता क्र. ३.११ वरून असे दिसून येते की, झोपडीवासीयांच्या घरात स्वतंत्र नळ असणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४७.२% आढळते. सार्वजनिक किंवा सामाईक नळावरून पाण्याचा वापर करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४७.२% दिसून येते. तर टँकरचा वापर करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ५.६% आढळते.

थोडक्यात बहुतांशी झोपडीवासीयांकडे स्वतंत्र नळाची व्यवस्था असून देखील त्यांना योग्य त्या प्रमाणात पाण्याचा पुरवठा होत नसल्यामुळे झोपडपट्टीवासीयांकडे स्वतंत्र पाण्याचा नळ नसल्यामुळे हे झोपडीवासीय इतर झोपडीवासीयांच्या स्वतंत्र नळावरून घेत असल्याचे आढळून आले.

तक्ता क्र. ३.१२

झोपडपट्टीतील शौचालयाच्या उपलब्धतेबाबत माहिती

अ.क्र.	शौचालय	वारंवारिता	टक्केवारी
१	वैयक्तिक	७९	६३.२
२	सार्वजनिक	८	६.४
३	शौचालय न वापरणारे	३८	३०.४
	एकूण	१२५	१००.०

तक्ता क्र. ३.१२ प्रमाणे झोपडीवासीयांच्या घरात स्वतंत्र स्वच्छतागृह असणा-यांचे प्रमाण ६३.२% दिसून येते. झोपडीवासीयांकडे सामाईक स्वच्छता गृहे ६.४% असे प्रमाण आढळून येते. तर झोपडीवासीयांकडे स्वच्छतागृहाची सोय नसलेल्या झोपडीवासीयांकडे स्वच्छता गृहाची सोय नसलेल्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३०.४% दिसून येते. परंतु ज्या झोपडीवासीयांकडे स्वच्छतागृहे आहेत. असे झोपडीवासीय त्या स्वच्छतागृहाचा वापर करीत नाहीत असे आढळून आले. केवळ शासनाच्या

अनुदानामुळे झोपडीवासीय स्वच्छतागृहे बांधून घेतात. परंतु प्रत्यक्षामध्ये त्या स्वच्छता गृहाचा वापर करीत नाहीत. झोपडीवासीय या स्वच्छतागृहाचा वापर भंगार किंवा मोडके साहित्य ठेवण्यासाठी करतात. तसेच या स्वच्छता गृहामध्ये बायका आंघोळी करतात असे दिसून आले. झोपडीवासीय हे स्वच्छता गृहातील संडासच्या भांड्यामध्ये कपडे टाकून ते बंद करतात किंवा त्यामध्ये वाळू, टाकून हे स्वच्छता गृह बंद करून टाकतात. झोपडीवासीय स्वच्छतागृहाचा वापर खूप कमी प्रमाणात करतात. झोपडीवासीय हे स्वतः आपला प्रातःविधी उघड्यावर करतात तर त्यांच्या घरातील लहान मुले-मुली हे देखील झोपडीच्या समोरच प्रातःविधीसाठी बसवले जातात. त्यामुळे संडासचा वापर हा कमी होतोच परंतु यामुळे झोपडपट्टीत दुर्गंधी व खाणीचे साम्राज्य पसरून बहुतांशी झोपडीवासीय हे आजारी पडल्याचे आढळून आले.

तक्ता क्र. ३.१३

झोपडीवासीयांना नौकरी / व्यवसायाव्यतिरिक्त उत्पन्न

मिळण्याच्या मार्गाचे वर्गीकरण

अ.क्र.	उत्पन्नाची साधने	वारंवारिता	टक्केवारी
१	घरभाडे	२	१.६
२	शेती	२	१.६
३	इतर उत्पन्न नाही	१२१	९६.८
	एकूण	१२५	१००.०

तक्ता क्र. ३.१२ वरून असे दिसून येते की, झोपडीवासीयांमध्ये विविध जाती, धर्माचे लोक स्थलांतरीत होतात. ते शहरामध्ये कामधंद्याच्या निमित्ताने स्वतःच्या कुटुंबाचा घरखर्च भागवण्यासाठी आलेले असतात. परंतु बहुतांशी झोपडीवासीयांमध्ये कुशल कामाचे कौशल्य नसल्यामुळे त्यांना रोजंदारीवर काम करावे लागते. त्यामुळेच मिळेल त्या ठिकाणी अथवा आपल्या कामाच्या जवळच झोपडीमध्ये राहतात. झोपडीवासीयांमधील निम्म्यापेक्षा अधिक झोपडीवासीयांकडे स्वतःच्या मालकीची जमीन शहरामध्ये नाही असे आढळून आले. हे स्थलांतरीत होणारे झोपडीवासीय बहुतांशी निम्नजातीय गटातील आढळून आले. त्यांना गावातही जमीन नाही व शहरातही स्वतःच्या मालकीची जमीन नाही. काही झोपडीवासीयांकडे स्वतःच्या मालकीची जमीन / प्लॉटही शहरामध्ये आहे. परंतु त्याचे प्रमाण

हे अगदी नगण्य स्वरुपाचे आढळून आले.

झोपडीवासीय आपल्या कुटुंबाचा घरखर्च भागवण्यासाठी नौकरी / व्यवसायाव्यतिरीक्त कोणत्या उत्पादन साधनांचा वापर करतात. हे तक्ता क्र. ३.१२ वरून दिसून येते. झोपडीवासीयांना कुटुंबाचा खर्च भागवण्यासाठी नौकरी किंवा व्यवसायाखेरीज इतर उत्पन्नाचा विचार केल्यास घरभाड्यातून उत्पन्न मिळण्याचे प्रमाण १.६% दिसून येते. तर गावाकडून मिळणा-या धान्याचे प्रमाण अत्यल्प १.६% दिसून येते. तर झोपडीवासीयांच्या कुटुंबातील गरजा भागवण्यासाठी नौकरी किंवा व्यवसाय याच्या व्यतिरीक्त उत्पन्नाचा मार्ग नसलेल्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ९६.८% दिसून येते.

थोडक्यात झोपडीवासीयांमध्ये राहणा-या व्यक्तीला स्वतःच्या गरजा भागवण्यासाठी रोजंदारीवर किंवा मिळेल त्या कामाने घरखर्च भागवावा लागतो. कारण झोपडीवासीयांतील बहुतांशी लोकांकडे कुशलतापूर्वक व्यवसाय / काम करण्याची क्षमता ही कमी प्रमाणात आढळून येते. त्यामुळे निम्म्यापेक्षा झोपडीवासीयांकडे मोकळा वेळ असतो. या मोकळ्या वेळेचा सदुपयोग हे झोपडीवासीय दारूच्या भट्ट्या लावणे, मटका लावणे, चो-या करणे, सड्या खेळणे अशा स्वरुपाचे गैरप्रकार करताना आढळून येतात. तर स्त्रीया कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालविण्यासाठी घरकाम, मोलकरीन, मजूरी इत्यादी स्वरुपाची कामे करतात.

तक्ता ३.१४

झोपडीवासीयांच्या मासिक उत्पन्नाचे वर्गीकरण

अ.क्र.	मासिक उत्पन्न	वारंवारिता	टक्केवारी
१	२००० पर्यंत	६३	५०.४
२	२००१ ते ५०००	३४	२७.२
३	५००१ ते १००००	८	६.४
४	माहिती नाही	३	२.४
५	दररोज नाही	११	८.८
६	काहीही नाही	६	४.८
	एकूण	१२५	१००.०

सर्वेक्षणातील झोपडीवासीय प्रामुख्याने हमाली व्यवसाय करणारे, रंगकाम करणारे, भाजीपाला विक्री करणारे, अॅटोरिक्षा चालक तसेच घरकाम करणारे इत्यादी स्वरुपाचे आहेत. त्यामुळे या

लोकांना मिळणारे उत्पन्न हे रोज १०० ते २०० रुपये असे मिळते. अशा तुटपुंज्या उत्पन्नामुळे त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीची कल्पना करता येते. वरील तक्ता क्र. ३.१३ वरून असे दिसते की, एकूणच कमावत्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ५०.४% आढळते. निम्न्यापेक्षा जास्त झोपडीवासीय या उत्पन्न गटात येतात. २००१ ते ५००० पर्यंत कमावणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण हे २७.२% दिसून येते. ५००० ते १०००० पर्यंत कमावणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ६.४% दिसून येते. परंतु ज्या झोपडीवासीयांना आपले मासिक उत्पन्न किती आहे हे माहीत नाही असे तीन झोपडीवासीय आढळून आले. तर अधूनमधून उत्पन्न मिळवणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४.८% दिसून आले. मासिक उत्पन्न २००० पर्यंत असलेल्या झोपडीवासीयांमध्ये भाजीपाला विक्रेते मशीनकाम करणारे इतर किरकोळ व्यवसाय करणारे आढळून आले. २००१ ते ५००० पर्यंत कमावणा-या झोपडीवासीयांमध्ये हमाली व्यवसाय करणारे, अॅटोरिक्षा चालक दिसून आले तर ५००० ते १०००० पर्यंत कमावणा-या झोपडीवासीयांमध्ये झोपडीवासीय दुकानदार आणि एक बँक एजन्ट झोपडीवासीय आढळून आला. थोडक्यात अधिक उत्पन्न मिळणा-या गटामध्ये बँक एजंट किंवा चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी आणि स्वयंरोजगार करणारे झोपडीवासीयांचा समावेश आहे तर कमी उत्पन्न गटामध्ये विभागीय कामगार रंगकाम करणारे आणि घरगुती काम करणारे कामगार येतात. वाढत जाणा-या उत्पन्न गटामध्ये कनिष्ठ प्रतीच्या व्यवसायातील लोकांचे प्रमाण कमी होत जाते तर सरकारी कर्मचा-यांचे प्रमाण वाढत जाते.

सर्वेक्षणारून असे दिसून आले की, झोपडीवासीयातील जातीच्या कमावणा-या झोपडीवासीयांचा विचार केल्यास कमी उत्पन्न असणा-या जातीमध्ये मातंग जातीतील झोपडीवासीयांचे प्रमाण जास्त दिसून येते. तर जास्त कमावणा-या झोपडीवासीयांमध्ये महार जातीतील झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक दिसून आले. सर्व जाती-जमातीचे लोक २००० ते ५००० या उत्पन्न गटात अधिक प्रमाणात दिसून येतात तर झोपडीवासीयांमध्ये २६ ते ४० या वयोगटातील कमावणारे झोपडीवासीय जास्त असल्याचे आढळून आले. झोपडीवासीयांमध्ये वयस्कर वयोगटात शिक्षणाचे प्रमाण कमी आहे आणि उच्चशिक्षणाचे प्रमाणही नगण्य स्वरूपाचे दिसते. परंतु २६ ते ४० या वयोगटातील लोक कुशल कामगार आणि लघुउद्योग करणारे आढळून आले. व्यवसायांमध्ये या वयोगटाचा प्रभाव अधिक दिसून आला. परंतु झोपडीवासीयांमध्ये ११ ते १६ या वयोगटातील मुले मिळेल ते काम करत असतात व

बाकी झोपडीवासीय रोजंदारीवर बिगारी काम करणारे आणि बांधकाम मजूर म्हणून काम करताना आढळतात.

झोपडपट्टीतील लोकामध्ये शिक्षणाचा आणि कामाचा अभाव हा प्रकर्षाने जाणवतो. झोपडीवासीयांमध्ये कमवणा-या स्त्रिया केवळ २०% आहेत. चतुर्थश्रेणी कर्मचा-यामध्ये स्त्रियांचे अधिक प्रमाण दिसून येते. थोडक्यात झोपडीवासीयांमधील व्यावसायिक रचना ही पुरुष प्रधान / पुरुषाने प्रभावीत केलेली आहे. स्त्रियांमध्ये निरक्षरता असल्याने त्यांना बिगारी घरगुती काम, बांधकाम मजुरांचे तात्पुरत्या स्वरूपाचे काम मिळते. त्यांना रोजंदारीची कमी मिळते. माध्यमिक शिक्षणात पुरुष हे अर्ध्यापेक्षा जास्त आहेत. तर स्त्रियांचे प्रमाण हे नगण्य स्वरूपाचे दिसून आले.

तक्ता क्र. ३.१५

अडीअडचणीत मदत घेणारे झोपडीवासीय

अ.क्र.	आर्थिक गरजा भागविणारे	वारंवारिता	टक्केवारी
१	नातेवाईकांकडून	१३	१०.४०
२	व्याजातून	५	४.००
३	कर्ज	३	२.४०
४	कोणाकडूनही नाही	१०४	८३.२०
	एकूण	१२५	१००.००

झोपडीवासीय आपल्याला झालेल्या अडीअडचणी, समस्या कशा सोडवतात. त्यांना कोणाची मदत मिळते का? हा मुद्दा महत्वाचा ठरतो. झोपडीवासीयांना समस्या निवारण्यासाठी कोण मदत करेल असे त्यांना वाटते. हे तक्ता क्रमांक _____ यावरून दिसून येते. वेगवेगळ्या प्रकारची मदत घेणारे झोपडीवासीय कुटुंब एकूण झोपडीवासीय कुटुंबाच्या १६.८% कुटुंब मदत घेतात तर झोपडीवासीय कुटुंबांपैकी ८३.२% कुटुंब मदत घेत नाहीत. एकूण झोपडीवासीयांपैकी नातेवाईकांकडून मदत घेणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण १०.४% दिसून येते. ४% झोपडीवासीय राजकिय आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांकडून मदत घेतात तर कर्ज घेणारे झोपडीवासीय तीन दिसून आले. तर अडीअडचणीच्या वेळी मदत न घेणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वात जास्त ८३.२% दिसून आले.

झोपडीवासीयांमध्ये मोठ्या प्रमाणात अडीअडचणीत मदत न घेणा-यांचे प्रमाण जास्त

आढळले. झोपडीवासीय मदत घेत नाहीत कारण ती परत करण्याची पत त्यांच्यामध्ये नसते. तसेच कर्ज घेणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाणही नगण्य स्वरूपाचे दिसून आले. कर्ज फेडण्याची पत या झोपडीवासीयांमध्ये नसते. म्हणून त्यांना कर्ज मिळत नाही. झोपडीवासीयांना कर्ज फेडता येत नाही. त्यामुळे मुद्दलापेक्षा व्याज वाढत जाते. झोपडीवासीय हे लग्न व सण समारंभासाठी कर्ज घेतात परंतु याचेही नगण्य स्वरूप दिसून येते. झोपडीवासीय हे शिक्षणासाठी कर्ज घेण्याचे प्रमाण नगण्य आहे. यावरून झोपडीवासीयांची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती दुर्बल असल्याचे प्रस्तूत अभ्यासावरून दिसून येते.

एकूणच झोपडीवासीयांमध्ये मोठ्या प्रमाणात असलेली निरक्षरता, उच्च शिक्षणाचा अभाव मोठ्या प्रमाणात बेकारी, कमावणा-या झोपडीवासीयांचे उत्पन्नाचे कमी प्रमाण या सर्व घटकांचा परिणाम झोपडीवासीय कुटुंबाच्या सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीवर होत असतो. त्यामुळे अधिक दयनीय अवस्थेत गलिच्छपणात झोपडीवासीय रहात असतो.

प्रकरण ४ थे

झोपडपट्टीवासीयांची राजकीय परिस्थिती

झोपडपट्टीत राहणारी व्यक्ती ही समाजापासून दूर गेलेली सिमान्तीक व्यक्ती असते हे लोक स्वतःच्या जीवन संघर्षात गुंतलेले असतात. ते कनिष्ठ प्रतिचे व्यवसाय आणि कुटीर उद्योगात मोठ्या प्रमाणात आढळतात. हे लोक राहत असलेल्या वस्तीमध्ये / झोपडपट्टीत पाणी, विज, शौचालये, रस्ते इत्यादी आवश्यक गरजा, सोयी, सुविधा पुरवल्या जात नाहीत. या वर्गास दुय्यम दर्जा दिला जातो. झोपडीवासीय करत असलेल्या कामामुळे त्यांना समाजात प्रतिष्ठा दिली जात नाही. उदा. बिगारी, मजूरी, हमाली, फेरीवाले, हॉटेल कामगार इत्यादी असंघटीत क्षेत्रात काम करणा-या झोपडीवासीयांमध्ये स्त्रीया, दलित-अनुसूचित जमातीचे लोक आणि अल्पसंख्यांक जमातीचे (मुस्लिम) लोक मोठ्या प्रमाणात असतात. हा झोपडीवासीय समाज प्रवाहातून बाहेर फेकला गेलेला असतो. याला लोकाचे राहण्याचे ठिकाण, वस्ती-घरे, जागा त्याचे व्यवसाय आणि त्याचे अपूरे उत्पन्न हे मुख्य घटक कारणीभूत ठरतात.

शहराला मिळणा-या सुविधा आणि झोपडपट्ट्यांना मिळणा-या सुविधामध्ये तफावत आढळते. कारण ब-याचदा या झोपडपट्ट्या अनाधिकृत असल्याने त्यांना सोयी सुविधा पुरविता येत नाहीत. झोपडपट्ट्यात आरोग्य विषयक सोयी नसतात. शैक्षणिक सुविधा नसतात. नागरी सुविधांच्या एकूण तरतूदींपैकी झोपडीवासीयांकरीता १०% तरी रक्कम खर्च होते की नाही याबाबत शंका आहे. महानगरपालिका झोपडपट्ट्यात राहणा-या व्यक्तीला गुन्हेगार असल्यासारखे पाहतात. हा दृष्टीकोन बदलला पाहिजे. त्या राजकीय पक्षाची ही जबाबदारी आहे. परंतु तेच आज मध्यम वर्गाचे झाले आहेत. ही पक्ष सत्तेसाठी रस्सीखेच करत असलेले दिसतात. त्यामुळे मोर्चा काढण्यापूरतेच राजकीय पक्षांना झोपडीवासीयांची आठवण येते. हे झोपडीवासीय नागरी सुविधांपासून वंचित राहत आले आहेत. त्यांना नागरी सुविधा नसल्या तरी त्या परिस्थितीत सवय झालेली आढळते. त्यांच्यात एकसंघता नसल्याने याबाबत आवाज उठविला जात नाही. मोर्चे व निदर्शनात झोपडीवासीय सहभागी होतात ते फक्त काही स्वार्थापूरतेच.

शहरामध्ये दुसरी एक बाब मुख्यतः निदर्शनात येते ती अशी की, शहरात खाण्यापिण्या मध्ये जात दिसत नसली तरी राहण्यास मात्र जात प्रकर्षाने जाणवते. पूर्वी शहरामध्ये (गावात) मांगवाडा, महारवाडा, चांभारवाडा होते. त्यांची जागा आता जयभिम नगर, इंदिरा नगर, मोहन नगर, संजय नगर, राजीव नगर व त्याचबरोबर अण्णाभाऊ साठे नगर, गौतम नगर इत्यादी वस्त्या निर्माण झाल्या आणि त्या वाढत्या औद्योगिक शहरात झोपडपट्ट्या म्हणून ओळखल्या जाऊ लागल्या. सर्वेक्षण केलेल्या शहरातील झोपडीवासीयांमध्ये शेतीहीन मजूर (मराठा, कुणबी), दलित, मुस्लिम, मातंग यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. हे वर्ग असंघटित व्यवसायामध्ये आणि रोजंदारीवर कमी उत्पन्नावर काम करणारे आहेत. एकंदरीत आर्थिकदृष्ट्या यांची परिस्थिती मागासलेली आढळते. तसेच राहण्याच्या ठिकाणी कमालीचे दारिद्र्य आणि बकालपणा निदर्शनास येतो. अशा परिस्थितीमुळेच या वस्त्यांना गलिच्छ म्हटले आहेत.

सर्वेक्षणातील माहिती :-

झोपडीवासीयांचा राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक संघटनेशी संबंध कशा स्वरूपाचा आहे. तसेच त्यांचा या संघटनांमध्ये सहभाग सक्रिय आहे का? याचा आढावा या प्रकरणामध्ये घेतला आहे. झोपडीवासीयांचे जीवन कष्टाचे असते त्यामुळे बाहेरच्या नागरी विश्वापासून ते तुटलेले असतात. त्यामुळेच यांच्या कामगार संघटना उभ्या राहात नाहीत. कारण बहुतांशी झोपडीवासीय हे कष्टकरी, मेहनतीचे काम करणारे असंघटीत बिगारी कामगार आहेत. त्यामुळेच त्यांच्या कामगार संघटना उभ्या राहिलेल्या नाहीत किंवा त्या उभ्या राहणे, स्थापन करणे अशक्य आहे. अशावेळेस हे झोपडीवासीय विविध धर्माचे असल्याने त्यांचा धार्मिक, जातीजमातीय संघटनांशी संबंध आहे का? त्यांच्या कार्यात ते सहभागी होतात किंवा नाही तसेच राजकीय प्रक्रियेमध्ये या लोकांचा सहभाग हा फक्त मतदान करण्यापुरताच मर्यादित असतो किंवा ते विविध पक्षांच्या कार्यात सक्रिय सहभागी होतात किंवा नाही या सर्व बाबींचा उलगडा झोपडीवासीयांच्या सर्वेक्षणातून होतो.

तक्ता क्र. ४.१

जात व कामगार संघटना

अ.क्र.	जात	कामगार संघटनेमध्ये सहभाग		एकूण
		आहे	नाही	
१	मातंग	३२.४०%	३४.१०%	३३.६०%
२	महार	६१.८०%	४९.५०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	५.९०%	१४.३०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	१.१०%	८.००%
५	चांभार	०.००%	१.१०%	८.००%
	एकूण	२७.२०%	७२.८०%	१००%

तक्ता क्र. ४.१ वरून असे दिसून येते की, मातंग, महार, मुस्लिम आणि चांभार या समाजाचे कामगार संघटनेमध्ये सहभागी होण्याचे एकूण प्रमाण २७.२% आहे. यापैकी कामगार संघटनेमध्ये महार समाजातील झोपडीवासीयांचे सहभागी होण्याचे प्रमाण सर्वाधिक ६२% असल्याचे दिसते. तसेच कामगार संघटनेमध्ये मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३२% आहे. तर मुस्लिम समाजातील झोपडीवासीयांचे कामगार संघटनेत सहभागी होण्याचे प्रमाण अत्यल्प ६% दिसून येते. इतर जातीच्या प्रमाणात कामगार संघटनेमध्ये मराठा (कुणबी) चांभार या समाजाचा सहभाग हा नगण्य स्वरूपाचा दिसतो.

तक्ता क्र. ४.२

विविध कामगार संघटनातील झोपडीवासीयांचा सहभाग

अ.क्र.	जात	हमाल माथाडी संघटना	मजदूर युनियन	नाही	एकूण
१	मातंग	३३.३०%	१.००%	३३.००%	३३.६०%
२	महार	६०.००%	०.००%	५१%	५२.८०%
३	मुस्लिम	६.७०%	०.००%	१३.८०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	०.००%	१.१०%	८.००%
५	चांभार	०.००%	१.००%	१.१०%	८.००%
	एकूण	२४.००%	८.००%	७५.२०%	१००%

माथाडी संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण २४% आहे तर मजदूर युनियन संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ८% आहे. तर कोणत्याच संघटनेच्या कामात सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक ७५.१२% दिसून येते. थोडक्यात झोपडीवासीय हे आपल्या दैनंदिन गरजा भागवण्यासाठी रोजंदारीवर, कनिष्ठ प्रतिचे व्यवसाय आणि कुटिरोद्योगात मोठ्या प्रमाणात आढळतात. बहुतांशी झोपडीवासीय बिगारी, हमाली, मजुरी, फेरीवाले, हॉटेल अशा असंघटित क्षेत्रात काम करीत असतात म्हणूनच झोपडीवासीय हे कोणत्याच कामगार संघटनेच्या कामात सहभागी होत नसल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ४.२ नुसार असे दिसून येते की, कामगार संघटनापैकी हमाल, माथाडी संघटनेमध्ये सहभागी होणा-या मातंग समाजातील प्रमाण ३३% असल्याचे दिसते तर हमाल माथाडी संघटनेत सहभागी होणा-या महार झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक ६०% आहे. त्याचप्रमाणे या संघटनेमध्ये मुस्लीम झोपडीवासीयांचे सहभागी होण्याचे प्रमाण ७% दिसून येते. त्याचप्रमाणे एकूण कामगार संघटनापैकी मजदूर युनियन संघटनेमध्ये सहभागी होणा-या मातंग समाजाचे प्रमाण २.४% दिसून येते. परंतु मजदूर युनियन संघटनेमध्ये इतर जातीच्या लोकांचा सहभाग नगण्य अशा स्वरूपाचा असल्याचे दिसते.

झोपडीवासीय काम करीत असलेल्या कामगार संघटनेशी संबंधीत आहेत का? तर कामगार संघटनेशी संबंधीत असणारे फक्त २७.२% झोपडीवासीय कामगार संघटनेशी संबंधीत असलेले दिसून येतात. तर कोणत्याही कामगार संघटनामध्ये सहभागी होत नसलेले प्रमाण ७२.८% दिसते. थोडक्यात वरील विश्लेषणावरून संघटनाशी संबंधीत नसणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे.

तक्ता क्र. ४.३

लिंग व कामगार संघटना

अ.क्र.		होय असेल तर			एकूण
		हमाल माथाडी संघटना	मजदूर युनियन	सहभाग नाही	
१	पुरुष	८६.७०%	०.००%	७०.५०%	७०.४०%
२	स्त्री	१३.३०%	२.७०%	८६.५०%	२९.६०%
	एकूण	२४.००%	८.००%	७५.२०%	१००.००%

हमाल माथाडी कामगार संघटनेमध्ये काम करणा-या झोपडीवासीय पुरुषांचे प्रमाण ८६.७% आहे. तर मजदूर युनियन कामगार संघटनेत काम करणा-या झोपडीवासीय पुरुषांचे प्रमाण नगण्य दिसून येते. तसेच हमाल माथाडी कामगार संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीय स्त्रीयांचे प्रमाण १३.३% दिसून येते. तर मजदूर युनियन कामगार संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीय स्त्रीयांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते. तर कोणत्याच कामगार संघटनेत सहभागी न होणा-या पुरुषांचे प्रमाण ६६% आहे. तर कोणत्याच कामगार संघटनेत सहभागी न होणा-या स्त्रियांचे प्रमाण ३४% आहे. यावरून असे दिसून येते की, कामगार संघटनेत जास्तीत जास्त महीलांचा सहभाग दिसून येतो व पुरुषांचा सहभाग कमी प्रमाणात दिसून येतो.

तक्ता क्र. ४.४

वय आणि कामगार संघटना

अ.क्र.	वयोगट	कामगार संघटनेत सहभाग		एकूण
		होय	नाही	
१	१७ ते २५	०.००%	१२.१०%	८.८०%
२	२६ ते ४०	९१.२०%	६९.२०%	७५.२०%
३	४१ ते ६०	८.८०%	१८.७०%	१६.००%
	एकूण	२७.२०%	७२.८०%	१००.००%

तक्ता क्र. ४.४ प्रमाणे असे दिसून येते की, १७ ते २५ वयोगटातील कामगार संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते. तर कामगार संघटनेत सहभागी न होणा-या १७ ते २५ वयोगटातील प्रमाण १२.१% दिसून येते. तसेच २६ ते ४०

वयोगटातील कामगार संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ९१.२% दिसून येते. तर कोणत्याही कामगार संघटनेत सहभागी न होणा-या २६ ते ४० वयोगटातील प्रमाण ६९.२% दिसून येते. तसेच कामगार संघटनेत सहभागी होणा-या ४१ ते ६० या वयोगटातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ८.८% दिसून येते. तर कोणत्याही कामगार संघटनेत सहभागी न होणा-या ४१ ते ६० वयोगटातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण १८.७% आहे. वरील माहितीच्या आधारे असे दिसते की, कामगार संघटनेत २६ ते ४० वयोगटातील झोपडीवासीयांचे सहभागाचे प्रमाण अधिक दिसून येते.

तक्ता क्र. ४.५

वयानुसार विविध कामगार संघटनेतील सहभाग

अ.क्र.	वयोगट	सहभाग असेल तर कोणत्या संघटनेत		सहभाग नाही	एकूण
		हमाल माथाडी संघटना	मजदूर युनियन		
१	१७ ते २५	०.००%	०.००%	११.७०%	८.८०%
२	२६ ते ४०	९३.३०%	०.००%	७०.२०%	७५.२०%
३	४१ ते ६०	६.७०%	८.००%	१८.१०%	१६.००%
	एकूण	२४.००%	८.००%	७५.२०%	१००.००%

तक्ता क्र. ४.५ नुसार असे दिसून येते की, हमाल माथाडी या कामगार संघटनेत सहभागी होणा-या १७ ते २५ या वयोगटातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे आहे. तसेच मजदूर युनियन कामगार संघटनेतील सहभागाचे प्रमाण देखील नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते. तर २६ ते ४० या वयोगटातील हमाल माथाडी कामगार संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ९३.३% आहे. तर मजदूर युनियन मध्ये सहभागाचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसते. त्याचप्रमाणे ४१ ते ६० या वयोगटातील हमाल माथाडी संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ६.७% दिसून येते. तर मजदूर युनियन मध्ये यांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते.

यावरून असे दिसते की, हमाल माथाडी संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक २४% आहे. तर मजदूर युनियन कामगार संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण अल्प दिसून येते. ते ८% आहे.

तक्ता क्र. ४.६

जात व व्यवसाय संघटना

अ.क्र.	जात	व्यावसायिक संघटनेत सहभाग		एकूण
		आहे	नाही	
१	मातंग	५०.००%	३२.८०%	३३.६०%
२	महार	५०.००%	५२.९०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	०%	१२.६०%	१२.००%
४	मराठा	०%	८.००%	८.००%
५	चांभार	०%	८.००%	८.००%
	एकूण	४.८०%	९५.२०%	१००.००%

वरील तक्त्यानुसार असे दिसते की, झोपडीवासीय व्यवसाय संघटनेशी संबंधीत असणा-यांचे प्रमाण फक्त ४.८% आहे. तर कोणत्याही व्यवसाय संघटनेमध्ये सहभागी होत नसलेल्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ९५.२% आढळते. यामध्ये मातंग समाजाचे व्यावसायिक संघटनांमध्ये सहभागी होण्याचे प्रमाण ५०% आढळते. तसेच महार झोपडीवासीयांचे व्यावसायिक संघटनेत सहभागी होण्याचे प्रमाण ५०% एवढेच आहे तर मुस्लिम, मराठा आणि चांभार झोपडीवासीयांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते. तर कोणत्याही व्यावसायिक संघटनेत सहभागी न होणा-या मातंग समाजाचे प्रमाण ३२% आढळते. त्याचप्रमाणे कोणत्याही व्यावसायिक संघटनेत सहभागी न होणा-या महार झोपडीवासीयांचे प्रमाण ५२.९% आढळते तर मुस्लिम, मराठा आणि चांभार या झोपडीवासीयांचे कोणत्याही व्यावसायिक संघटनेत सहभागी न होण्याचे प्रमाण अनुक्रमे १२.६%, ९.८% आणि ८% एवढे आढळून येते. यावरून असे स्पष्ट दिसून येते की, महार आणि मातंग समाजातील झोपडीवासीय जास्त प्रमाणात आढळून येतात.

तक्ता क्र. ४.७

विविध व्यावसायिक संघटनेत जातीनुसार सहभागी होणारे झोपडीवासीय

अ.क्र.	जात	सहभाग असेल तर कोणत्या संघटनेत		एकूण
		ॲटोरिक्षा संघटना	कोणत्याच नाही	
१	मातंग	११.८०%	३७.००%	३३.६०%
२	महार	८८.२०%	४७.२०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	०.००%	१३.९०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	९.००%	८.००%
५	चांभार	०.००%	९.००%	८.००%
	एकूण	१३.६०%	८६.४०%	१००.००%

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, विविध व्यावसायिक संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण १३.६% आहे. तर कोणत्याच व्यावसायिक संघटनेत सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक ८६.४% आढळते. व्यावसायिक संघटनेतील ॲटोरिक्षा या संघटनेत सहभागी होणा-या मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ११.८% आढळून येते. तसेच ॲटोरिक्षा व्यावसायिक संघटनेत सहभागी होणा-या महार समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक ८८.२% एवढे आढळते तर मुस्लिम, मराठा, चांभार या समाजातील ॲटोरिक्षा व्यावसायिक संघटनेत सहभागी होण्याचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे आढळून आले. तर कोणत्याही संघटनेत सहभागी न होणा-या मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३७% एवढे दिसून आले. तसेच कोणत्याही संघटनेत सहभागी न होणा-या महार समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४७.२% इतके आढळून आले. तर मुस्लिम समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण १३.९% एवढे आढळते. तसेच कोणत्याही संघटनेत मराठा आणि चांभार या समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण प्रत्येकी ९% आढळून येते, एकूण कामगार संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांपैकी सर्वाधिक झोपडीवासीय महार समाजातील आहेत हे झोपडीवासीय विविध प्रकारचे व्यवसाय करतात. कारण ते संघटनेत क्षेत्रातील व्यवसायाशी संबंधित असतात. त्यामुळे हे झोपडीवासीय रोजंदारी, अर्धवेळ काम करणारे, फेरीवाले,

मजुरी, भाजीपाला विक्री करणारे, किंवा रंगकाम करणारे, हमाली करणारे आढळून येतात.

सर्वेक्षणानुसार असे आढळून येते की, १७ ते २५ या वयोगटातील व्यावसायिक संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांची संख्या ११ असून त्यांचे प्रमाण हे ९.२ आहे म्हणजेच हे प्रमाण अगदी नगण्य असल्याचे दिसून येते. २६ ते ४० या वयोगटातील व्यावसायिक संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजेच ९३.६% आहे. ४१ ते ६० या वयोगटातील व्यावसायिक संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण हे अगदीच नगण्य स्वरूपाचे असल्याचे दिसून आले.

तक्ता क्र. ४.८

जात आणि सार्वजनिक उत्सव

अ.क्र.	जात	उत्सवामध्ये सहभाग		एकूण
		आहे	नाही	
१	मातंग	४०.५०%	२१.७०%	३३.६०%
२	महार	५४.४०%	५०.००%	५२.८०%
३	मुस्लिम	५.१०%	२३.९०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	२.२०%	८.००%
५	चांभार	०.००%	२.२०%	८.००%
	एकूण	६३.२०%	३६.८०%	१००.००%

झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतात का? तर तक्ता क्र. ४.८ वरून असे दिसून येते की, सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ६३.२% आढळते. तर सार्वजनिक उत्सवात सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३६.८% आढळते. म्हणजेच सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण जास्त दिसून येते. तर विविध जातींचे सार्वजनिक उत्सवात सहभागाचे प्रमाण खालीलप्रमाणे दिसून येईल.

सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४०.५% आढळते. तसेच सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या महार समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ५४.४% दिसून येते. तर सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या मुस्लिम समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण अत्यल्प ५.१% आढळते. परंतु मराठा आणि चांभार या समाजातील झोपडीवासीयांचा

सार्वजनिक उत्सवातील सहभाग नगण्य आढळतो. तर कोणत्याही संघटनेत सहभागी न होणा-या मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण २१.७% आहे. तसेच महार समाजातील ५०% इ झोपडीवासीय कोणत्याही सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत नाहीत. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक उत्सवात सहभागी न होणा-या मुस्लिम समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण २३.९% दिसून येते. तर मराठा आणि चांभार या समाजातील प्रत्येकी १ पुरुष कोणत्याही सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत नसल्याचे दिसून येते.

लातूर शहरातील झोपडीवासीयांच्या सर्वेक्षणात असे दिसून आले की, या झोपडीवासीयांचे क्षेत्र असंघटीत असल्यामुळे त्यांना वेळेचे कोणतेही बंधन नसते. त्यामुळे हे झोपडीवासीय निरनिराळ्या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत असल्याचे दिसून येते. झोपडीवासीयांचा निरनिराळ्या सार्वजनिक उत्सवातील सहभाग किती प्रमाणात आहे. हे आपणास पुढील तक्त्यावरून दिसून येईल.

तक्ता क्र. ४.९

विविध सार्वजनिक उत्सवातील झोपडीवासीयांचा सहभाग

अ. क्र.	जात	सहभाग असेल तर कोणत्या उत्सवात					एकूण
		साठे जयंती	आंबेडकर जयंती	मोहरम	गणेश उत्सव	कुठेच नाही	
१	मातंग	८६.७०%	१०.५०%	०.००%	०.००%	३४.५०%	३३.६०%
२	महार	१३.३०%	८९.५०%	०.००%	०.००%	३४.५०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	०.००%	०.००%	५३.३०%	०.००%	२४.१०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	०.००%	०.००%	१.५०%	३.४०%	८.००%
५	चांभार	०.००%	०.००%	०.००%	१.००%	३.४०%	८.००%
	एकूण	२४.००%	४५.६०%	६.४०%	८.००%	२३.२०%	१००.००%

तक्ता क्र. ४.९ नुसार झोपडीवासीयांचा विविध सार्वजनिक उत्सवातील सहभाग किती प्रमाणात आहे हे दिसून येते. साठे जयंती या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण २४% आढळते. तसेच आंबेडकर जयंती या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक ४५.६% दिसून येते. तर मोहरम या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ६.४% आढळते. त्याचप्रमाणे गणेश उत्सवात सहभागी होणा-या

झोपडीवासीयांचे प्रमाण ८% दिसून येते. कोणत्याच सार्वजनिक उत्सवात सहभागी न होणा-या इ
पोपडीवासीयांचे प्रमाण २३.२% आहे.

लातूर शहरातील झोपडीवासीय विविध सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत असल्याचे
तक्ता क्र. ४.९ वरून दिसून येते. याचे प्रमाण पुढील प्रमाणे सांगता येईल. साठे जयंती या
सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ८६.७%
आढळून येते. आंबेडकर जयंती या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या मातंग समाजातील इ
पोपडीवासीयांचे प्रमाण १०.५% एवढेच दिसून येते. परंतु मोहरम आणि गणेश उत्सव या सार्वजनिक
उत्सवातील मातंग झोपडीवासीयांचा सहभाग नगण्य स्वरूपाचा आढळतो. तर ३४.५% मातंग इ
पोपडीवासीय कोणत्याच सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत नाहीत.

त्याचप्रमाणे साठे जयंती सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या महार समाजातील इ
पोपडीवासीयांचे प्रमाण १३.३% आहे. तर आंबेडकर जयंती सार्वजनिक उत्सवात यांचा सहभाग
जास्त प्रमाणात दिसून येतो. हे प्रमाण ८९.५% आहे. परंतु मोहरम आणि गणेश उत्सवातील
सहभागी होणा-या महार समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण कमी दिसून येते. तर कोणत्याच
सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत नसलेल्या महार समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३४.५%
आढळून येते.

तक्ता क्र. ४.९ नुसार साठे जयंती या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या मुस्लीम
समाजाचे प्रमाण नगण्य असल्याचे दिसते. तसेच आंबेडकर जयंती या सार्वजनिक उत्सवातील
त्यांचा सहभाग देखील नगण्य स्वरूपाचा दिसून येतो. मुस्लिम समाजातील झोपडीवासीय गणेश
उत्सवात देखील सहभागी होत नाहीत. परंतु हे मुस्लीम झोपडीवासीय मोहरम हा सार्वजनिक उत्सव
त्यांचा सण असल्याप्रमाणे साजरा करतात. मोहरम या सार्वजनिक उत्सवात त्यांचा सहभाग
सर्वाधिक १००% दिसून येतो. तर कोणत्याच सार्वजनिक उत्सवात सहभागी न होणा-या मुस्लिम
झोपडीवासीयांचे प्रमाण २४.१% आढळते.

मराठा समाजातील झोपडीवासीयांचे साठे जयंती, आंबेडकर जयंती आणि मोहरम या
सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होण्याचे प्रमाण नगण्य दिसून येते. मराठा समाजातील झोपडीवासीय

गणेश उत्सवात सहभागी होत असल्याचे प्रमाण दिसून येते. तर कोणत्याच सार्वजनिक उत्सवात सहभागी न होणा-या मराठा समाजातील झोपडीवासीय कोणत्याच सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत नसल्याचे दिसून आले.

वरील माहितीवरून असे दिसते की, महार आणि मातंग समाजातील झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात मोठ्या संख्येने सहभागी होतात. महार झोपडीवासीय आंबेडकर जयंती तर मातंग समाजातील झोपडीवासीय साठे जयंती उत्सव मोठ्या संख्येने साजरे करतात असे दिसून आले. तर मुस्लिम समाजातील झोपडीवासीय मोहरम या उत्सवात मोठ्या संख्येने सहभागी होतात. यावरून असे दिसते की हे झोपडीवासीय आपल्या जातीशी संबंधीत उत्सवातच मोठ्या संख्येने सहभागी होतात.

सर्वेक्षणावरून असे दिसून आले की, सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या पुरुषांबरोबर स्त्रियांचे प्रमाणही दिसून येते. सार्वजनिक उत्सवातील साठे जयंतीचा उत्सवात एकोणीस पुरुष तर अकरा स्त्रिया सहभागी होत असल्याचे दिसून आले. तसेच आंबेडकर जयंतीमध्ये एकोणचाळीस पुरुष तर अठरा झोपडीवासीय महिला सहभागी होत असल्याचे दिसून आले. मोहरम या उत्सवात आठ पुरुषांचा सहभाग दिसतो. तर स्त्रीयांचे प्रमाण अत्यल्प असल्याचे दिसून आले. आंबेडकर जयंती या सार्वजनिक उत्सवातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते. तसेच झोपडीवासीयांचा वयानुसार विचार केल्यास १७ ते २५ या वयोगटातील २ पुरुष साठे जयंती उत्सवात सहभागी होतात तर ७ पुरुष आंबेडकर जयंती उत्सवात सहभागी होतात. मोहरम आणि गणेश उत्सवातील यांचा सहभाग दिसून आला नाही. तसेच २६ ते ४० या वयोगटातील २५ लोक साठे जयंती साजरी करतात. तर सत्तेचाळीस झोपडीवासीय आंबेडकर जयंती साजरी करतात. तसेच ४१ ते ६० या वयोगटातील साठे जयंती आणि आंबेडकर जयंती साजरी करणारे प्रत्येकी ३ झोपडीवासीय दिसून आले तर मोहरम या सार्वजनिक उत्सवात सात झोपडीवासीय या वयोगटातील दिसते.

एकूणच सर्वेक्षणातील माहितीच्या आधारे असे दिसून येते की, शिक्षण घेतलेल्या झोपडीवासीयांमध्ये प्राथमिक, माध्यमिक आणि पदवीधर झोपडीवासीय आढळून येतात. हे झोपडीवासीय वेगवेगळ्या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होताना दिसून येतात. प्राथमिक शिक्षण घेतलेला एक झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतो. १२.७% प्राथमिक शिक्षण घेतलेले झोपडीवासीय

सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतात तर ३६.७% माध्यमिक शिक्षण घेतलेले झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतात असे दिसून येते. १३.९% पदवीधर झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतात. एक साक्षर असलेला झोपडीवासीय आणि ३५.४% निरक्षर झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांपैकी निरक्षर झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक दिसून येते. तर सार्वजनिक उत्सवात सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांमध्ये ४१.३% निरक्षर झोपडीवासीय दिसून येतात. प्राथमिक शिक्षण घेतलेले तीन झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत नाहीत तर ३२.६% प्राथमिक शिक्षण घेतलेले उत्सवात सहभागी होत नाहीत. माध्यमिक शिक्षण घेतलेले १९.६% झोपडीवासीय या उत्सवात सहभागी होत नाहीत.

प्राथमिक शिक्षण घेतलेले दोन झोपडीवासीय साठे जयंती या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतात तर ३५.१% प्राथमिक शिक्षण घेतलेले आंबेडकर जयंती या उत्सवात सहभागी होतात आणि दोन प्राथमिक शिक्षण घेतलेले मोहरम या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतात. २६.७% माध्यमिक शिक्षण घेतलेले झोपडीवासीय साठे जयंतीमध्ये सहभागी होतात. ३६.८% माध्यमिक शिक्षण घेतलेले आंबेडकर जयंती या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतात. सात झोपडीवासीय पदवीधारक साठे जयंती या उत्सवात सहभागी होतात. तसेच चार पदवीधारक आंबेडकर जयंती मध्ये सहभागी होतात. एक साक्षर झोपडीवासीय मोहरम या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतो. इतर उत्सवातील यांचे प्रमाण नगण्य आहे. ४३.३% निरक्षर झोपडीवासीय साठे जयंती या उत्सवात सहभागी होतात. आंबेडकर जयंती या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणा-या निरक्षर झोपडीवासीयांचे प्रमाण २१.१% आढळून आले. पाच निरक्षर झोपडीवासीय मोहरम तर एक निरक्षर झोपडीवासीय गणेश उत्सव या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत असल्याचे दिसते. कोणत्याच उत्सवात सहभागी न होणा-या निरक्षर झोपडीवासीयांचे प्रमाण ५५.२% दिसून येते. साक्षर असणारे तीन झोपडीवासीय कोणत्याच सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत नाहीत. प्राथमिक शिक्षण घेतलेले झोपडीवासीय कोणत्याच सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत नाहीत.

सार्वजनिक उत्सवात झोपडीवासीय पुरुषाबरोबरच झोपडीवासीय महीलांचा सहभाग दिसून येतो. साठे जयंती या सार्वजनिक उत्सवात ३६.७% झोपडीवासीय महीलांचा सहभाग दिसून येतो

आणि ६३.३% पुरुषांचा सहभाग दिसून येतो. आंबेडकर जयंती या सार्वजनिक उत्सवात ३१.६% झोपडीवासीय महिला तर ६८.४% झोपडीवासीय पुरुष आढळून आले. मोहरम या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणारे फक्त झोपडीवासीय पुरुषच दिसून येतात तर गणेश उत्सवामध्ये एक महीलेचा सहभाग आढळून आला. तर कोणत्याच सार्वजनिक उत्सवात सहभागी न होणा-या झोपडीवासीय महीलाचे प्रमाण २४.१% आहे. ७५.९% झोपडीवासीय पुरुष कोणत्याच सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत नाहीत.

वयोगटानुसार झोपडीवासीयांचा सार्वजनिक उत्सवाचा सहभाग हा २६ ते ४० वयोगटातील प्रमाण हे सर्वाधिक दिसून येते. वयस्कर झोपडीवासीयांमध्ये नऊ झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतात तर २३.९% वयस्कर झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत नाहीत. तसेच २६ ते ४० या वयोगटातील ७१.७% झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होत नाहीत. साठे जयंती या सार्वजनिक उत्सवात २६ ते ४० या वयोगटातील ८३.३% तर आंबेडकर जयंती या उत्सवात ८२.५% तसेच मोहरम या सार्वजनिक उत्सवात एक झोपडीवासीय या वयोगटातील सहभागी होतो. वयस्कर वयोगटातील प्रत्येकी तीन झोपडीवासीय साठे जयंती आणि आंबेडकर जयंती या उत्सवात सहभागी होतात. वयस्कर वयोगटातील झोपडीवासीयांचे मोहरम या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होण्याचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते.

तक्ता क्र. ४.१०

जात व सार्वजनिक संघटना

अ.क्र.	जात	सार्वजनिक संघटनेत सहभाग		एकूण
		आहे	नाही	
१	मातंग	७७.८०%	२९.५०%	३३.६०%
२	महार	०.००%	५६.८०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	२२.२०%	११.६०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	१.१०%	८.००%
५	चांभार	०.००%	१.१०%	८.००%
	एकूण	१४.४०%	७६.००%	१००.००%

तक्ता क्र. ४.१० नुसार असे दिसते की, सार्वजनिक संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण १४.४% आढळते. तर कोणत्याच सार्वजनिक संघटनेत सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ७६% आढळते. विविध जातीचे झोपडीवासीय सार्वजनिक संघटनेत सहभागी होत असलेले प्रमाण यावरून दिसून येते. सार्वजनिक संघटनेत सहभागी होणा-या मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ७७.८% दिसते. तर कोणत्याच सार्वजनिक संघटनेत सहभागी न होणा-या मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण २१.५% आढळते. तसेच सार्वजनिक संघटनेत महार समाजातील सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण नगण्य दिसून येते. तर सार्वजनिक संघटनेत सहभागी होणा-या मुस्लिम झोपडीवासीयांचे प्रमाण ११.६% दिसून येते. तसेच मराठा आणि चांभार यांचे सार्वजनिक संघटनेत सहभागी होण्याचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसते.

हे झोपडीवासीय सहभागी होत असलेल्या विविध सार्वजनिक संघटना व त्याचे सहभागाचे प्रमाण पुढील तक्त्यावरून दिसून येते.

तक्ता क्र. ४.११

झोपडीवासीय सहभागी होत असलेल्या विविध सार्वजनिक संघटना

अ.क्र.	जात	सहभाग असेल तर कोणत्या संघटनेत				कोणतीच नाही	एकूण
		जय वैष्णव क्रिडामंडळ	विकास आंदोलन कृती समिती	मानव प्रेरणा संघटना	जन माध्यम		
१	मातंग	३३.३०%	४	५०.००%	०.००%	३०.१०%	३३.६०%
२	महार	६६.७०%	०.००%	०.००%	०.००%	५५.७०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	०.००%	०.००%	५०.००%	०.००%	११.३०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	१.००%	८.००%
५	चांभार	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	१.००%	८.००%
	एकूण	१४.४०%	३.२०%	३.२०%	०.००%	७७.६०%	१००.००%

तक्ता क्र. ४.११ वरून असे दिसून येते की, जय वैष्णव क्रिडा मंडळ या सार्वजनिक संघटनेत सहभागी होत असलेल्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण १४.४% आहे आणि विकास आंदोलन कृती समिती या सार्वजनिक संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३.२% दिसून येते. तसेच मानव प्रेरणा संघटना यामध्ये सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३.२% दिसून येते.

तर जनमाध्यम या सार्वजनिक संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण १.६% आढळून येते. परंतु कोणत्याच सार्वजनिक संघटनेत सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक ७७.६% आढळून येते. जयवैश्रव क्रिडा मंडळ या सार्वजनिक संघटनेत सहभागी होणा-या मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३३.३% आढळते. तर विकास आंदोलन कृती समिती या सार्वजनिक संघटनेत याचा सहभाग सर्वाधिक दिसून येतो. तसेच मानव प्रेरणा संघटनामध्ये मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ५०% दिसून येते. तर जनमाध्यम या संघटनेतील यांचा सहभाग नगण्य स्वरूपाचा दिसतो. कोणत्याच सार्वजनिक संघटनेत सहभागी न होणा-या मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३०.९% दिसून येते. त्याचप्रमाणे जयवैश्रव क्रिडा मंडळ या सार्वजनिक संघटनेत सहभागी होणा-या महार समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ६६.७% आढळून आले. परंतु महार समाजातील झोपडीवासीयांचा इतर संघटनातील सहभाग नगण्य स्वरूपाचा दिसून येतो. तर कोणत्याच संघटनेत सहभागी न होणा-या महार समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ५५.७% आढळते. मुस्लीम समाजातील झोपडीवासीयांचा जय वैश्रव क्रिडा मंडळ आणि विकास आंदोलन कृती समिती या सार्वजनिक संघटनेतील सहभाग नगण्य स्वरूपाचा दिसून येतो. तर मानवप्रेरणा संघटनेतील याचा सहभाग ५०% दिसून येतो. आणि जनमाध्यम या सार्वजनिक संघटनेत देखील याचा सहभाग सर्वाधिक दिसून येतो तर कोणत्याच सार्वजनिक संघटनेत सहभागी न होणा-या मुस्लीम समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ११.३% आढळते. परंतु मराठा व चांभार या झोपडी-वासीयांचा वरील सार्वजनिक संघटनेतील सहभाग नगण्य स्वरूपाचा दिसून आला.

सार्वजनिक संघटनेत फक्त पुरुषच सहभागी होतात असे नाही तर स्त्रीया ही सहभागी होत असल्याचे सर्वेक्षणानुसार दिसून आले, जयवैश्रव क्रिडा मंडळ या संघटनेत १६ पुरुष तर दोन स्त्रिया सहभागी होतात. तसेच विकास आंदोलन कृती समिती या संघटनेत फक्त पुरुषच सहभागी होत असल्याचे दिसून आले. तर मानव प्रेरणा संघटनेमध्ये चार पुरुष सहभागी होत असल्याचे दिसून आले. जनमाध्यम या संघटनेत देखील पुरुषांचाच जास्त सहभाग दिसून आला. यावरून असे दिसून येते की, फक्त जयवैश्रव क्रिडा मंडळामध्येच स्त्रियांचा सहभाग आढळतो. इतर सार्वजनिक संघटनेत त्यांचा सहभाग नगण्य स्वरूपाचा दिसून आला. झोपडीवासीयांचा वयानुसार विचार

केल्यास २६ ते ४० या वयोगटातील झोपडीवासीय सार्वजनिक संघटनेत सर्वाधिक प्रमाणात सहभागी होत असल्याचे सर्वेक्षणांती दिसून आले.

तक्ता क्र. ४.१२

जात व धार्मिक संघटना

अ. क्र.	जात	धार्मिक संघटनेत सहभाग		एकूण
		आहे	नाही	
१	मातंग	५९.४०%	२७.७०%	३१.६०%
२	महार	३१.३०%	७.२०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	९.४०%	१२.९०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	१.१०%	८.००%
५	चांभार	०.००%	१.१०%	८.००%
	एकूण	२५.६०%	७४.४०%	१००.००%

झोपडीवासीयांमध्ये मराठा किंवा हिंदू खेरीज बौद्ध मुस्लिम आणि मातंग धर्मियांचे प्रमाण सर्वाधिक आढळून येते. तक्ता क्र. ४.१२ नुसार धार्मिक संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण २५.६% आढळते. तर कोणत्याच धार्मिक संघटनेत सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ७४.४% आढळते. धार्मिक संघटनेत मातंग समाजातील सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ५९.४% दिसून येते. तर कोणत्याच संघटनेत सहभागी न होणा-या मातंग समाजातील झोपडी वासीयांचे प्रमाण २४.७% दिसून येते. तसेच धार्मिक संघटनेत सहभागी होणा-या महार समाजातील झोपडीवासीयाचे प्रमाण ३१.३% दिसून येते. तर सहभागी न होणारे महार झोपडीवासीयांचे प्रमाण ६०.२% आढळते. मुस्लिम समाजातील ९.४% झोपडीवासीय धार्मिक संघटनेत सहभागी होतात. तर १२.९% झोपडीवासीय कोणत्याच धार्मिक संघटनेत सहभागी होत नाहीत. मराठा आणि चांभार समाजातील झोपडीवासीयांचा धार्मिक संघटनेतील सहभाग नगण्य स्वरूपाचा दिसून येतो.

झोपडीवासीयांचा धार्मिक संघटनेतील सहभाग खूप कमी आहे. फक्त २५.६% झोपडीवासीय धार्मिक संघटनेत भाग घेतात. हे झोपडीवासीय धर्माचे पालन करतात म्हणजे काय? तर मंदीगत जाणे नवस बोलणे इत्यादी प्रकारच्या अंधश्रद्धेचे पालन करतात. धार्मिक संघटनाचे ते प्रत्यक्षात सभासद नसतात. जात आणि धार्मिक संघटना या प्रश्नामध्ये झोपडीवासीयांनी ब-याचदा जातीच्या

संघटनांनाच धर्माच्या संघटना म्हटले आहे.

तक्ता क्र. ४.१३

झोपडीवासीयांचा विविध धार्मिक संघटनेतील सहभाग

अ. क्र.	जात	सहभाग असेल तर			एकूण
		बौद्ध धर्म परिषद	ईद-ए-मिलाद	सहभाग नाही	
१	मातंग	२९.००%	४०.००%	३४.८०%	३३.६०%
२	महार	७१.८०%	०.००%	४९.४०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	०.००%	६०.००%	१३.५०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	०.००%	१.१०%	८.००%
५	चांभार	०.००%	०.००%	१.१०%	८.००%
	एकूण	२४.८०%	४.००%	७१.२०%	१००.००%

धार्मिक संघटनेत सहभाग होतात असे सांगणा-या झोपडीवासीयांनी कोणत्या धार्मिक संघटनेत सहभाग घेतात हे तक्ता क्र. ४.१३ वरून दिसून येते. बौद्ध धर्म परिषद या धार्मिक संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण २४.८% दिसून येते. तसेच इद मिलाद उल्लाबी या धार्मिक संघटनेत ४.४% झोपडीवासीय सहभागी होतात असे दिसून येते तर कोणत्याच धार्मिक संघटनेत सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ७१.२% आढळते. तक्ता क्र. ४.१३ नुसार पाहिल्यास बौद्ध धर्म परिषद या धार्मिक संघटनेत सहभागी होणा-या मातंग झोपडीवासीयांचे प्रमाण २९% आढळते. तर इद मिलाद उल्लाबी या संघटनेतील याचे प्रमाण ४०% दिसून येते. तसेच महार झोपडीवासीयांचे बौद्ध धर्म परिषद या सार्वजनिक संघटनेत सहभागी होण्याचे प्रमाण ७१% आढळते. तर इद मिलाद उल्लाबी या धार्मिक संघटनेतील याचा सहभाग नगण्य स्वरूपाचा दिसून येतो. बौद्ध धर्म परिषदेत सहभागी होणा-या मुस्लीम झोपडीवासीयांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते. परंतु ईद मिलाद उल्लाबी या संघटनेतील मुस्लीम झोपडीवासीयांचे प्रमाण ६०% दिसून येते. तर कोणत्याच धार्मिक संघटनेत सहभागी न होणा-या महार झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४९.४% आढळते. तर मुस्लीम झोपडीवासीयांचे प्रमाण १३.५% आढळते. परंतु मराठा आणि चांभार या झोपडीवासीयांचा धार्मिक संघटनेतील सहभाग हा नगण्य स्वरूपाचा दिसून आला.

धार्मिक संघटनामध्ये सहभागी होणारे हे झोपडीवासीय राजीव नगर झोपडपट्टी, संजय नगर झोपडपट्टी, इंदिरा नगर झोपडपट्टी, जयभीम नगर झोपडपट्टी आणि मोहन नगर झोपडपट्टी येथील राहणारे आहेत.

राजीव नगर झोपडपट्टीत मातंग आणि महार समाजाचे प्रमाण जास्त दिसून येते तर मराठा (कुणबी) चांभार समाजाचे प्रमाण कमी प्रमाणात दिसून येते. मोहन नगर झोपडपट्टीत मातंग आणि एक चांभार कुटुंब आहे. लातूर शहरातील जुनी झोपडपट्टी म्हणून ओळखले जाते. या झोपडपट्टीत महार कुटुंबाचे सर्वात जास्त झोपडीवासीय राहत असल्याचे आढळून आले. त्याचप्रमाणे जयभीम नगर मध्ये अशाच स्वरूपाचे प्रमाण दिसून आले. सर्वेक्षणातून असे दिसून आले की जातीच्या धार्मिक आणि राजकीय पक्ष संघटनामध्ये या लोकांना फरक करता येत नाही. धार्मिक संघटनामधील सहभाग विचारल्यानंतर संजय नगर, झोपडपट्टीतील दोन कुटुंबानी आर.पी.आय. या धार्मिक संघटनेत सहभाग घेतल्याचे सांगितले आहे. याचाच अर्थ असा की, धार्मिक संघटना ह्या जातवार असतात. मुस्लिम जातीच्या झोपडीवासीयांनी जमात-ए-इस्लामी आणि इस्लामी संघटना सांगितल्या आहेत. या संघटनामध्ये मुस्लिम जमातीतील उच्च जाती वर्गाचे लोक सहभागी होताना दिसतात. तर चांभारांनी रोहीदास संघटना सांगितली आहे तर काही मातंग जातीच्या झोपडीवासीयांनी अण्णाभाऊ साठे संघटना या धार्मिक संघटना सांगितल्या आहेत. लातूर शहरातील झोपडीवासीय कोणत्या धार्मिक संघटनेत सहभागी होतात अशा संघटना पुढीलप्रमाणे सांगता येतील. महार जातीच्या झोपडीवासीयांनी भिक्खू संघ, त्रैलोक्य महासभा, त्रैलोक्य बौद्ध महासभा, प्रज्ञावंत महीला मंडळ, धम्मसेना, दलीत पॅथर, भीम सेना, बामसेफ, आर.पी.आय. या देखील धार्मिक संघटना सांगितल्या. झोपडीवासीयांना जी धार्मिक संघटना वाटेल ती त्यांनी सांगितलेली आहे. त्यामुळे त्यांनी काही वेळेस राजकीय जातीच्या संघटना देखील धार्मिक संघटना सांगितल्या आहेत. झोपडीवासीयांना या संघटनामधील फरक समजून येत नाही. यामुळे राजकीय, धार्मिक, सामाजिक सरमिसळ झालेली दिसते. झोपडीवासीयांना धर्म व जात यांची वेगवेगळी कल्पनाच माहित नसल्याने त्यांनी कित्येक सामाजिक जातीच्या संघटनांना धार्मिक संघटना म्हटले आहे. धर्म व जातीचा ते वेगळा विचार करू शकत नाहीत. यावरून आपणास असे दिसून येते की, झोपडीवासीयांचे राजकीय, सामाजिक व

धार्मिक अज्ञान दिसते.

सर्वेक्षणातून असे दिसून आले की, बौद्ध धर्म परिषद या धार्मिक संघटनेत २५ झोपडीवासीय पुरुष सहभागी होतात तर सहा झोपडीवासीय महिलांचा सहभाग आढळतो. तर ईद मिलाद उल्लाबी या संघटनेत फक्त पुरुषांचाच सहभाग दिसून आला. तर २६ ते ४० हा वयोगट धार्मिक संघटनेत जास्त प्रमाणात सहभागी होत असल्याचे सर्वेक्षणांती दिसून आले. तर वयस्कर वर्गातील झोपडीवासीय धार्मिक संघटनेत कमी प्रमाणात सहभागी होत असल्याचे आढळले. तर २६ ते ४० वयोगटातील झोपडीवासीय बौद्ध धर्म परिषदेत जास्त प्रमाणात सहभागी होत असल्याचे दिसून आले. तर ईद मिलाद उल्लाबी या संघटनेतील त्याचा सहभाग देखील जास्त प्रमाणात दिसून येतो. तसेच ४१ ते ६० या वयोगटातील १ झोपडीवासीय बौद्ध धर्म परिषदेत तर दोन झोपडीवासीय ईद मिलाद उल्लाबी या परिषदेत सहभाग घेत असल्याचे आढळून आले. १७ ते २५ हा वयोगट धार्मिक संघटनेत जास्त प्रमाणात सहभागी होत नाही. केवळ दोनच झोपडीवासीय बौद्ध धर्म परिषदेत सहभागी होत असल्याचे दिसते.

तक्ता क्र. ४.१४

व्यवसाय व धार्मिक संघटना

अ. क्र.	व्यवसाय	सहभाग असेल तर			एकूण
		बौद्ध धर्म परिषद	ईद-ए-मिलाद	सहभाग नाही	
१	दुकानदार	१२.९०%	४०.००%	२४.७०%	२२.४०%
२	हमाली	७१.००%	६०.००%	३१.५०%	४२.४०%
३	बँक एजंट	०.००%	०.००%	२.२०%	१.६०%
४	अॅटोरिक्षा	३.२०%	०.००%	४.५०%	४.००%
५	टेलरिंग	०.००%	०.००%	२.२०%	१.६०%
६	भाजीपाला विक्री	०.००%	०.००%	३.४०%	२.४०%
७	भांडे घासणे	०.००%	०.००%	२.२०%	१.६०%
८	रंगकाम	६.५०%	०.००%	१.१०%	२.४०%
९	बेरोजगार	६.५०%	०.००%	२८.१०%	२१.६०%
	एकूण	२४.८०%	४.००%	७१.२०%	१००.००%

तक्ता क्र. ४.१४ नुसार असे दिसून येते की, धार्मिक संघटनेत सहभागी होणा-या किरकोळ दुकानदार झोपडीवासीयांचे प्रमाण २५% आहे तर २१.५% झोपडीवासीय दुकानदार धार्मिक संघटनेत सहभागी होत नाहीत. हमाली व्यवसाय करणारे ४०.६% झोपडीवासीय धार्मिक संघटनेत सहभागी होतात तर ४३% झोपडीवासीय धार्मिक संघटनेत सहभागी होत नाहीत तर बँक एजंट म्हणून काम करणा-या झोपडीवासीयांचे धार्मिक संघटनेत सहभागी होण्याचे प्रमाण नगण्य आहे. तर अॅटोरिक्षा चालवणा-या झोपडीवासीयांचे धार्मिक संघटनेत सहभागी होण्याचे प्रमाण ३.१% दिसून येते. तर ४.३% अॅटोरिक्षा व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय कोणत्याच धार्मिक संघटनेत सहभागी होत नाहीत. त्याचप्रमाणे धार्मिक संघटनेत सहभागी होणा-या मशीनकाम करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ६३% दिसून येते. म्हणजेच सर्वच मशीनकाम करणारे झोपडीवासीय धार्मिक संघटनेत सहभागी होतात असे सर्वेक्षणात दिसून आले.

भाजीपाला विक्री आणि भांडी घासणा-या झोपडीवासीयांचा धार्मिक संघटनेतील सहभाग नगण्य स्वरूपाचा दिसून आला. धार्मिक संघटनेत रंगकाम करणारे ६.३% झोपडीवासीय दिसून आले. तर १.१% रंगकाम करणारे झोपडीवासीय धार्मिक संघटनेत सहभागी होत नाहीत.

एकूणच व्यवसाय करणा-या झोपडीवासीयांचा धार्मिक संघटनेतील सहभाग कमी दिसतो. यांचे एकूण प्रमाण २५.६% आहे. तर धार्मिक संघटनेत सहभागी न होणा-या व व्यवसाय करणा-यांचे प्रमाण जास्त दिसून येते. हे प्रमाण ७४.४% आहे.

व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय कोणत्या धार्मिक संघटनेत सहभागी होतात हे तक्ता क्र. ४.१४ नुसार दिसून येते. बौद्ध धर्म परिषद या धार्मिक संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीय दुकानदारांचे प्रमाण १२.९% दिसून येते. तर ईद मिलाद उल्लाबी या संघटनेतील याचा सहभाग ४०% दिसून येतो. तर धार्मिक संघटनेत सहभागी न होणा-या झोपडीवासीय दुकानदारांचे प्रमाण २४.७% दिसून येते. यामध्ये ४ झोपडीवासीय दुकानदार ईद मिलाद उल्लाबी या धार्मिक संघटनेत सहभागी होतात. हमाली व्यवसाय करणारे ७१% झोपडीवासीय बौद्ध धर्म परिषद या धार्मिक संघटनेत सहभागी होतात तर ६०% हमाली व्यवसाय करणारे ईद मिलाद उल्लाबी या संघटनेत सहभागी होतात तर ३१.५% हमाली व्यवसाय करणारे धार्मिक संघटनेत सहभागी होत नाहीत.

यामध्ये २२ हमाली व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय बौद्ध धर्म परिषदेत सहभागी होतात तर तीन हमाल ईद मिलाद उल्लाबी या धार्मिक संघटनेत सहभागी होतात. बँक एजंट म्हणुन व्यवसाय करणा-यांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे आहे तर अॅटोरिक्षा व्यवसाय करणारे ३.२% झोपडीवासीय बौद्ध धर्म परिषद या धार्मिक संघटनेत सहभागी होतात. ईद मिलाद उल्लाबी या धार्मिक संघटनेत याच्या सहभागाचे प्रमाण अत्यल्प दिसून येते. यामध्ये फक्त एक अॅटोरिक्षा चालवणारा झोपडीवासीय बौद्ध धर्म परिषदेत सहभागी होतो. ४.५% अॅटोरिक्षा व्यवसाय करणारे धार्मिक संघटनेत सहभागी होत नाहीत. तसेच मशीनकाम करणारे झोपडीवासीय भाजीपाला विक्री करणारे झोपडीवासीय भांडी घासणारे या झोपडीवासीयांचे धार्मिक संघटनेत सहभागी होण्याचे प्रमाण नगण्य आहे.

रंगकाम करणारे ६.५% झोपडीवासीय बौद्ध धर्म परिषदेत सहभागी होतात परंतु ईद मिलाद उल्लाबी या धार्मिक संघटनेतील याचा सहभाग नगण्य दिसून येतो तर कोणताच व्यवसाय न करणारे ६.५% झोपडीवासीय बौद्ध धर्म परिषदेत सहभागी होतात. ईद मिलाद उल्लाबी या संघटनेतील कोणतेच काम न करणा-या झोपडीवासीयांचा सहभाग नगण्य दिसतो. तर २८.९% कोणताच व्यवसाय न करणारे झोपडीवासीय कोणत्याच धार्मिक संघटनेत सहभागी होत नाहीत. वरील माहितीवरून असे दिसते की, बौद्ध धर्म परिषदेत व्यवसाय करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक आहे. हे प्रमाण २४.८% दिसते तर व्यवसाय करणारे परंतु धार्मिक संघटनेत सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते. हे प्रमाण ७९.२% आढळते.

तक्ता क्र. ४.१५

जात व जाती संघटना

अ. क्र.	जात	जातीय संघटनेत सहभाग		एकूण
		होय	नाही	
१	मातंग	१८	२२.४०%	३३.६०%
२	महार	०.००%	६९.७०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	०.००%	१४.४०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	९.००%	८.००%
५	चांभार	०.००%	९.००%	८.००%
	एकूण	१४.४०%	८५.६०%	१००.००%

झोपडीवासीय कुटुंबाचे धर्म आणि त्यांच्या धार्मिक संघटना त्यांचा धार्मिक संघटनेतील सहभाग पाहिल्यानंतर झोपडीवासीयांमधील विविध जाती आणि त्यांनी सांगितलेल्या जाती संघटना तसेच या संघटनेतील त्यांचा सहभाग कशा स्वरूपाचा आहे याचे स्पष्टीकरण तक्ता क्र. ४.१५ वरून करता येईल. सर्वेक्षणात झोपडीवासीयांनी दिलेल्या उत्तरात त्यांचा सहभाग आणि त्यांना जातीय संघटना कोणत्या वाटतात हे स्पष्ट करता येते.

नागरीकरण, शहरीकरणाच्या प्रक्रियेतून जात नष्ट होते हे खरे वाटत असले तरी प्रत्यक्षात असे होत नाही हेच दिसते. जातीच्या संघटना, संस्था शहरात स्थापन होतात. या संघटनांची मक्तेदारी मात्र श्रीमंत जातभाईकडे असते. जातीनिहाय पतपेढ्या, बँका असतात. शैक्षणिक संस्था, तरुण मंडळे असतात. तसेच जातीच्या वेगळ्या वस्त्या शहरात असतात, व्यवसायाबद्दल पाहिल्यास जातीनुसार व्यवसाय करणारे आजही आढळतात. न्हावी, परीट, भंगी, चांभार इ. जातींची दैवते, नेते, महापुरुष त्यांच्या जयंत्या, पुण्यतिथ्या शहरात होतात. या सर्वांचा विचार केल्यास जात हा घटक राजकीय व्यवस्थेत महत्वाची भूमिका पार पाडताना दिसतो.

भूमीहीन शेतमजूर सामान्यतः मागास आणि दलित आहेत. जातीमधील उतरंडीची श्रेणीबद्ध संरचना, अस्पृश्यता, श्रेष्ठत्व, जातीनिहाय व्यवसाय, सण, जातीअंतर्गत विवाह, जातवार व्यवसाय, जातीनिहाय वस्त्या, विषमता इत्यादी जाती अंतर्गत असलेले वैशिष्ट्ये इतिहासाच्या विविध टप्प्यावर आढळत आले आहेत. नवबौद्धांनी सांस्कृतिक व धार्मिक क्षेत्रात पूर्वीची दैवते, हिंदु सण व सणाच्या दिवशी परंपरेने करावयाची कामे बंद केली आहेत ते आता गौतमबुद्ध आंबेडकरांचे उत्सव साजरे करताना दिसतात. अर्थात हे त्यांचे सण राजकीय व धार्मिक मेळावेही असतात. राजकीय एकोपा, सामाजिक एकोपा मात्र बौद्ध दलित अस्पृश्य-अस्पृश्यामध्ये दिसत नाही. नवीन धर्म स्वीकारणे, गुलामगिरीची कामे झुगारून देणे, राजकीय संघटना असणे, धर्म व राजकारण यांचे संघटन असणे व संख्या बळाचा आधार यामुळे बौद्ध व महार समाजात आत्मनिष्ठा व ऐक्य दिसते.

जाती व्यवस्थेमुळे पूर्वी समाजाची अनेक विविध कामे पूर्ण केली जात होती. उदा. धार्मिक व राजकीय जीवन, समुदायाची मूल्ये, ग्रामीण नेतृत्व या सर्व गोष्टी जातीव्यवस्थेनुसार ठरत असत. भारतीय राज्यघटनेने मात्र घटकाऐवजी-नागरीक महत्वाचा मानला हा मूळ भारतीय आधार मानला.

उच्च, कनिष्ठ ऐवजी समानता प्रमुख मानली. औद्योगिकरणामुळे पारंपारिक जाती व्यवसाय बंद झाले आणि जातीच्या प्रभाव काहीसा कमी झाला. मात्र राजकीय व सामाजिक फायद्याकरिता जातीचा उपयोग संधीसाधू लोकांकडून व्हायला लागला.

या जातीचा प्रभाव झोपडपट्ट्यामध्येदेखील आढळतो. प्रथमतः जातीनुसार झोपडपट्ट्या स्थापन होतात. कारण शहरात येणारे झोपडीवासीय आपल्या नातेवाईकांच्या मदतीने येत असतात. त्यामुळे ते राहत असलेल्या भागातच ते आपली झोपडी टाकतात. तसेच दूसरे एक कारण म्हणजे स्थानिक, राजकीय नेत्यांच्या राजकीय हितसंबंधाचे असते. हे राजकीय कार्यकर्ते अशा झोपडपट्ट्या स्थापन्यास अनुकूल असतात. त्याचप्रमाणे हे झोपडीवासीय शहरात जात विसरण्याचा प्रयत्न करतात की जात संघटनांमध्ये सहभागी होऊन सुरक्षिततेचा अनुभव घेतात. हे महत्वाचे ठरते. या भावनेतून अनेक जातीसंघटनेचा उदय झालेला आढळतो. स्व संरक्षणासाठी इतर जातीच्या प्रभावापासून दूर राहण्यासाठी त्यांना धार्मिक संघटना प्रमाणेच जात संघटना महत्वाच्या वाटतात. मात्र अशा विविध संघटनांमध्ये झोपडीवासीयांचा सहभाग मात्र खूप कमी असतो. झोपडीवासीयांचे जातनिहाय संघटनेतील सहभाग पाहता सहभाग घेत असलेले फक्त १४.४% झोपडीवासीय आहेत. तर कोणत्याही जाती संघटनांमध्ये सहभाग घेत नसलेले ८५.६% झोपडीवासीय आहेत. असे वरील तक्ता क्र. ४.१५ नुसार दिसून येते. झोपडीवासीय सांगितलेल्या जाती संघटनांचे वर्गीकरण दोन संघटनांमध्ये केले आहे. वरील तक्त्याप्रमाणे मातंग जातीतील झोपडीवासीयांचा जाती संघटनांमध्ये सहभागाचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते. तर २२.४% मातंग झोपडीवासीय जाती संघटनेत सहभागी होणा-या महार जातीतील झोपडीवासीयांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसते. त्याचप्रमाणे मुस्लिम, मराठा, चांभार याचे प्रमाण देखील नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ४.१६

झोपडीवासीयांचा जातनिहाय संघटनामधील सहभाग

अ. क्र.	जात	सहभाग असेल तर कोणत्या			एकूण
		मातंग सेना	लहुजी साळवे संघटना	सहभाग नाही	
१	मातंग	१६	८७.००%	२२.४०%	३३.६०%
२	महार	०.००%	०.००%	६१.७०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	०.००%	०.००%	१४.००%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	०.००%	९.००%	८.००%
५	चांभार	०.००%	०.००%	९.००%	८.००%
	एकूण	१२.००%	१.६०%	८५.६०%	१००.००%

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, मातंग सेना या जातीनिहाय संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण १२.८% दिसून येते. तर लहुजी साळवे संघटना या जातीनिहाय संघटनेत सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण १.६% आढळते तर कोणत्याच संघटनेमध्ये सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ८५.६% दिसून येते.

तक्ता क्र. ४.१६ प्रमाणेमातंग सेना संघटनामध्ये सहभागी होणा-या मातंग जातीतील झोपडी वासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते. तसेच लहुजी साळवे संघटनामध्ये देखील यांचा सहभाग सर्वाधिक दिसून येतो. तर जातीनिहाय संघटनेमध्ये सहभागी न होणा-या मातंग जातीतील झोपडी वासीयांचे प्रमाण २२.४% दिसून येते. म्हणजेच मातंग समाजातील १६ झोपडीवासीय मातंग सेना या जातीनिहाय संघटनेत सहभागी होतात तर दोन झोपडीवासीय लहुजी साळवे या संघटनेमध्ये सहभागी होतात. परंतु महार, मुस्लिम, मराठा, चांभार या जातीतील झोपडीवासीयांचे जातीनिहाय संघटनेत सहभागी होण्याचे प्रमाण नगण्य दिसून येते.

झोपडीवासीयांना धर्माप्रमाणेच जातीच्या संघटना महत्त्वाच्या वाटतात. त्यांना या जात संघटनाचा आधार वाटतो. परंतु तरीही जात संघटनेमध्ये सहभागी होणारे झोपडीवासीय हे खूप कमी प्रमाणात आढळून आले. सर्वेक्षणानुसार असे दिसून आले की, मातंग व महार आणि मुस्लिम जातींना आपल्या जातीनुसार सहभाग हा आवडतो परंतु झोपडपट्टीत राहणा-या इतर शेजारी, लोकांमुळे ह्या

झोपडीवासीयांनी सांगितले नाही. परंतु काही जातीतील झोपडीवासीयांनी आम्हाला आमच्या जातीमुळे सामाजिक संरक्षण मिळते असेही म्हटले.

वयोगटानुसार पाहिल्यास २६ ते ४० या वयोगटातील जात संघटनेमध्ये सहभागी होण्याचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते. तर ४१ ते ६० या वयोगटातील प्रमाण कमी दिसून येते. २६ ते ४० या वयोगटातील १३ झोपडीवासीय मातंग सेना या जाती संघटनेमध्ये सहभागी होतात तसेच दोन झोपडीवासीय लहुजी साळवे या संघटनेमध्ये सहभागी होतात. तर याच वयोगटातील कोणत्याही जाती संघटनेमध्ये सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण हे ७९ झोपडीवासीय आढळून आले. तर ४१ ते ६० या वयोगटातील एक झोपडीवासीय मातंग सेना या जातीनिहाय संघटनेमध्ये सहभाग होतो. तर लहुजी साळवे यामध्ये यांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून आले. त्याचप्रमाणे १७ ते २५ या वयोगटातील फक्त दोन झोपडीवासीय मातंग सेना या जातीनिहाय संघटनेमध्ये सहभागी होतात. तर लहुजी साळवे या जातीनिहाय संघटनेमध्ये सहभागी होण्याचे प्रमाण हे नगण्य स्वरूपाचे आढळून आले. २५ वयोगटातील नऊ झोपडीवासीय कोणत्याही जाती संघटनेमध्ये सहभागी होत नाहीत.

मातंग सेना या जातीनिहाय संघटनेत अकरा झोपडीवासीय पुरुष तर ५ झोपडीवासीय स्त्रिया सहभागी होतात. तसेच लहुजी साळवे या जातीनिहाय संघटनेत फक्त दोन झोपडीवासीय पुरुष सहभागी होतात. तर या संघटनेत स्त्रियांचा सहभाग नगण्य दिसतो. कोणत्याच जातीनिहाय संघटनेत ७५ पुरुष तर ३२ झोपडीवासीय स्त्रिया सहभागी होत नाहीत. जातीनिहाय संघटनेत झोपडीवासीय पुरुषांचा सहभाग सर्वाधिक दिसून येतो.

तक्ता क्र. ४.१७

व्यवसाय व जात संघटना

अ. क्र.	व्यवसाय	सहभाग असेल तर कोणत्या			एकूण
		मातंग सेना	लहूजी साळवे संघटना	सहभाग नाही	
१	दुकानदार	२५.००%	२	२०.६०%	२२.४०%
२	हमाली	३७.५०%	०.००%	४३.९०%	४२.४०%
३	बँक एजंट	१२.५०%	०.००%	०.००%	१.६०%
४	अॅटोरिक्षा	०.००%	०.००%	४.७०%	४.००%
५	टेलरिंग	०.००%	०.००%	१.९०%	१.६०%
६	भाजीपाला विक्री	०.००%	०.००%	२.८०%	२.४०%
७	भांडे घासणे	०.००%	०.००%	१.९०%	१.६०%
८	रंगकाम	०.००%	०.००%	२.८०%	२.४०%
९	बेरोजगार	२५.००%	०.००%	२१.५०%	२१.६०%
	एकूण	१२.८०%	१.६०%	८५.६०%	१००.००%

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय जाती संघटनेत सहभागी होतात का? या प्रश्नाचे उत्तर होय असे असणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण १४.४% दिसून येते. तर कोणत्याच जाती संघटनेमध्ये सहभागी न होणा-या व्यावसायिक झोपडीवासीयांचे प्रमाण ८५.६% दिसून येते. यामध्ये झोपडीवासीय दुकानदाराचे जाती संघटनेमध्ये सहभागी होण्याचे प्रमाण ३३.३% दिसून येते तर कोणत्याही जाती संघटनेत सहभागी न होणा-या झोपडीवासीय दुकानदाराचे प्रमाण २०.०६% आहे. तसेच हमाली व्यवसाय करणा-या झोपडीवासीयांचे जातीसंघटनेतील सहभागाचे प्रमाण ३३.३% दिसते. तर जाती संघटनेत सहभागी न होणा-या हमाल झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४३.९% दिसते. तसेच बँक एजंट व्यवसाय करणा-या झोपडीवासीयांचे या संघटनेतील प्रमाण ११.१% दिसते. अॅटोरिक्षा, मशीनकाम, भाजीपाला विक्री, भांडे घासणे, रंगकाम करणे इ. कामे करणा-या झोपडीवासीयांचे जातीसंघटनेतील सहभागाचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते. तर कोणताच व्यवसाय न करणा-या झोपडीवासीयांचे जातीसंघटनेतील सहभागी होण्याचे प्रमाण २२.२% दिसून येते. यामध्ये अॅटोरिक्षा व्यवसाय करणारे पाच झोपडीवासीय तसेच मशीनकाम करणारे दोन इ

पोपडीवासीय भाजीपाला विक्री करणारे तीन झोपडीवासीय जाती संघटनेमध्ये सहभागी होत नाहीत. तर कोणताच व्यवसाय न करणारे आणि कोणत्याच जातीसंघटनेमध्ये सहभागी न होणारे २३ इ पोपडीवासीय दिसून येतात. व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय कोणत्या जातीसंघटनेत सहभागी होतात तर तक्ता क्र. ४.१७ नुसार मातंगसेना या जातीसंघटनेमध्ये २५% झोपडीवासीय दुकानदार सहभागी होतात. तसेच लहूजी साळवे या जाती संघटनेत झोपडीवासीय दुकानदारापैकी दोन दुकानदार या संघटनेत सहभागी होतात. तर २०.६% झोपडीवासीय दुकानदार कोणत्याच जाती संघटनेमध्ये सहभागी होत नाहीत. तसेच हमाली व्यवसाय करणारे ३७.५% झोपडीवासीय जाती संघटनेमध्ये सहभागी होतात. तर लहूजी साळवे या संघटनेमध्ये सहभागी होण्याचे यांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे आहे. ४३.९% हमाली व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय जाती संघटनेमध्ये सहभागी होत नाहीत. बँक एजंट व्यवसाय करणारे १२.५% म्हणजेच दोन झोपडीवासीय मातंग सेना या जाती संघटनेत सहभागी होतात इतर संघटनांमध्ये याचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते. ॲटोरिक्षा व्यवसाय करणारे, मशीन काम करणारे, भाजीपाला विक्री करणारे, भांडी घासणारे आणि रंगकाम करणारे झोपडीवासीयांचे प्रमाण नगण्य दिसून येते. तर कोणताही व्यवसाय न करणारे २५% इ पोपडीवासीय मातंग सेना या जाती संघटनेमध्ये सहभागी होतात. लहूजी साळवे संघटनेतील कोणताही व्यवसाय न करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे आढळते.

यावरून व्यवसाय करणा-या झोपडीवासीयांमध्ये सर्वाधिक १२.८% झोपडीवासीय जातीसंघटनेमध्ये सहभागी होतात तर व्यवसाय करणारे परंतु कोणत्याच जाती संघटनेत सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक ८५.६% दिसून येते. लहूजी साळवे संघटनेत व्यवसाय करणा-या झोपडीवासीयांचा सहभाग अत्यल्प दिसून येतो.

झोपडीवासीयांचे राजकीय विश्व :-

झोपडपट्टी निर्माण होण्याच्या कारणामध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण अर्थव्यवस्था, भरमसाठ वाढणारी लोकसंख्या, जागेची टंचाई, नगर नियोजनाचा अभाव, दारिद्र्य, शहरात येण्याची मनोवृत्ती याबरोबरच झोपडपट्टी निर्माण होण्याचे मुख्य कारण राजकारण हे देखील सांगता येईल. झोपडपट्टीतील

लोकांवर राजकीय लोकांचा वरदहस्त असतो. झोपडपट्टीतील लोक अशिक्षित, देवावर विश्वास ठेवणारे असतात. लोकसंख्या नियंत्रणासाठी कुटुंबनियोजनाच्या पद्धतीचा ते वापर करीत नाहीत. त्यामुळे त्यांची लोकसंख्या भरमसाठ वाढते. पर्यायाने अशा वाढलेल्या लोकसंख्येचा वापर राजकीय नेते निवडणुक जिंकण्यासाठी करीत असतात. म्हणून राजकीय नेत्यांचा आश्रय सुद्धा झोपडपट्टीत वाढ करण्यासाठी व ती वस्ती टिकवून ठेवण्यासाठी उपयोगी पडतो. पर्यायाने हे लोक विविध राजकीय पक्षात सहभागी होत असलेले दिसून येतात. पण हे झोपडीवासीय कोणत्याच पक्षाचे सदस्य नसतात. राजकारणी लोक त्यांचा वापर फक्त मतदान मिळवण्यासाठी, मोर्चे, निदर्शने इ. कामात करून घेतात.

तक्ता क्र. ४.१८

झोपडीवासीयांचा राजकीय पक्षातील सहभाग

अ.क्र.	राजकारणातील सहभाग	वारंवारिता	टक्केवारी
१	होय	६१	४८.८०
२	नाही	६४	५१.२०
	एकूण	१२५	१००.००

झोपडीवासीय कुटुंबाचा राजकीय व्यवस्थेतील सहभाग कशा स्वरूपाचा असतो हे ढोबळमानाने पाहिल्यास केवळ मतदान करणे एवढाच सहभाग आढळतो. झोपडीवासीयांच्या सर्वेक्षणामध्ये राजकीय पक्षाच्या कामात कुटुंबातील कोणी व्यक्ती सहभागी होतात का? या प्रश्नावर झोपडीवासीयांनी दिलेल्या उत्तरात ४८.८% कुटुंबातील व्यक्ती सहभागी होत असल्याचे सांगितले. तर अशा राजकीय पक्षापासून दूर असलेले, सहभाग न घेणारे ५१.२% कुटुंब आहेत.

राजकीय पक्षाच्या कामात सहभागी होणा-या विविध जातींच्या झोपडीवासीयांचा सहभाग कशा प्रकारचा आहे हे पुढील तक्त्यावरून दिसून येते.

तक्ता क्र. ४.१९

विविध जातीतील झोपडीवासीयांचा राजकीय पक्षातील सहभाग

अ. क्र.	जात	राजकारणातील सहभाग		एकूण
		होय	नाही	
१	मातंग	४२.६०%	२५.००%	३३.६०%
२	महार	४१.००%	६४.९०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	१६.४०%	७.८०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	१.६०%	८.००%
५	चांभार	०.००%	१.६०%	८.००%
	एकूण	४८.८०%	५१.२०%	१००.००%

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, राजकीय पक्षाच्या कामात सहभागी होणा-या झोपडीवासीय कुटुंबांपैकी ४२.६% मातंग जातीतील झोपडीवासीय सहभागी होतात. तर मातंग समाजातील सोळा झोपडीवासीय राजकीय पक्षाच्या कामात सहभागी होत नाहीत. तसेच ४१% महार झोपडीवासीय राजकीय पक्षाच्या कामात सहभागी होतात तर ६४.९% महार झोपडीवासीय राजकीय पक्षाच्या कामात सहभागी होत नाहीत. मुस्लिम कुटुंबातील १० झोपडीवासीय राजकीय पक्षाच्या कामात सहभागी होतात तर ०५ मुस्लिम झोपडीवासीय सहभागी होत नाहीत. राजकीय पक्षाच्या कामात मराठा आणि चांभार जातीतील झोपडीवासीयांचा सहभाग नगण्य स्वरूपाचा दिसून येतो. राजकीय पक्षात सहभाग घेत नाहीत असे झोपडीवासीय कुटुंब प्रत्येक जातीपैकी पाहता निम्त्यापेक्षा जास्त झोपडीवासीय राजकीय पक्षाच्या कामात भाग घेत नाहीत असे आढळून आले.

राजकीय पक्षात सहभाग घेणा-यांपैकी मातंग समाजातील झोपडीवासीय सर्वाधिक भाग घेतात. त्याखालोखाल महार जातीतील झोपडीवासीय राजकीय पक्षात सहभागी होतात. मराठा आणि चांभार कुटुंबातील झोपडीवासीयांपैकी प्रत्येक एक झोपडीवासीय कोणत्याच राजकीय पक्षात सहभागी होत नाहीत. थोडक्यात निम्त्यापेक्षा जास्त झोपडीवासीय कोणत्याच राजकीय पक्षात सहभागी होत नाहीत.

तक्ता क्र. ४.२०

राजकीय पक्षाच्या कामात सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे जातीनुसार वर्गीकरण

अ. क्र.	जात	सहभाग असेल तर कोणत्या						एकूण
		काँग्रेस	शिवसेना	आर.पी. आय.	बी.एस. पी.	एम.एन. एस.	सहभाग नाही	
१	मातंग	३४.१०%	१	०.००%	०.००%	५८.३०%	२५.८०%	३३.६०%
२	महार	५४.५०%	०.००%	२	१	०.००%	६२.९०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	११.४०%	०.००%	०.००%	०.००%	४१.७०%	८.१०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	१.६०%	८.००%
५	चांभार	०.००%	०.००%	०.००%	१	०.००%	१.६०%	८.००%
	एकूण	३५.२०%	३.२०%	१.६०%	१.६०%	९.६०%	४९.६०%	१००.००%

तक्ता क्र. ४.२० यावरून असे दिसते की, काँग्रेस पक्षाच्या कार्यात सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३५.२% आहे. शिवसेना या पक्षाच्या कार्यात सहभाग घेणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३.२% दिसून येते. तर आर.पी.आय. या पक्षाच्या कार्यात १.६% झोपडीवासीय सहभागी होतात. तसेच बी.एस.पी. या पक्षाच्या कार्यात सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४१.६% दिसून येते. यामध्ये काँग्रेस पक्षाच्या कार्यात सहभागी होणा-या मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३४.१% दिसून येते तर शिवसेना या पक्षाच्या कार्यात मातंग जातीतील ४ झोपडीवासीय सहभागी होतात. परंतु आर.पी.आय. आणि बी.एस.पी या पक्षाच्या कार्यात सहभागी होणा-या मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते. एम.एन.सी. या राजकीय पक्षाच्या कार्यात मातंग जातीतील सात झोपडीवासीय सहभागी होतात.

महार जातीतील ५४.५% झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात. आर.पी.आय. पक्षात महार जातीतील दोन झोपडीवासीय सहभागी होतात. तर बी.एस.पी. या पक्षाच्या कार्यात एक झोपडीवासीय सहभागी होताना दिसतो. परंतु शिवसेना आणि एम.एन.सी. या राजकीय पक्षातील महार जातीतील झोपडीवासीयांचा सहभाग नगण्य स्वरूपाचा दिसून येतो.

मुस्लिम जातीतील ११.४% झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात. तसेच एम.एन.सी. या पक्षाच्या कार्यात मुस्लिम जातीतील ५ झोपडीवासीय सहभागी होतात. परंतु

शिवसेना, आर.पी.आय. आणि बी.एस.पी. या राजकीय पक्षातील मुस्लिम झोपडीवासीयांचा सहभाग हा नगण्य स्वरूपाचा दिसून येतो. झोपडपट्टीतील मराठा व चांभार या जातीतील झोपडीवासीय कोणत्याच राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होत नाहीत. परंतु मातंग समाजातील निम्म्यापेक्षा जास्त झोपडीवासीय (१६) कोणत्याच राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होत नाहीत. तसेच महार जातीतील ३९ झोपडीवासीय कोणत्याच राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होत नाहीत. मुस्लिम कुटुंबापैकी पाच, मराठा कुटुंबापैकी एक तसेच चांभार कुटुंबापैकी एक झोपडीवासीय कोणत्याच राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभाग घेत नाहीत.

थोडक्यात झोपडीवासीय कुटुंबामध्ये काँग्रेस पक्षाचा प्रभाव असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. लातूर मधील एकूण ४४ झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाचे काम करतात. इतर विविध पक्षाचे काम करणारे झोपडीवासीय कमी प्रमाणात आढळून आले. तर एकापेक्षा जास्त पक्षाच्या कार्यात सहभागी होणा-या मातंग आणि महार झोपडीवासीयांचे प्रमाण जास्त आढळून येते. झोपडीवासीयांमधील काही धार्मिक संघटना ही राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात. तर निम्म्यापेक्षा जास्त धार्मिक संघटना कोणत्याच राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होत नाहीत.

तक्ता क्र. ४.२१

वय व राजकीय पक्ष

अ.क्र.	वयोगट	राजकारणातील सहभाग		एकूण
		होय	नाही	
१	१७ ते २५	९.८०%	७.८०%	८.८०%
२	२६ ते ४०	७७.००%	७३.४०%	७५.२०%
३	४१ ते ६०	१३.१०%	१८.८०%	१६.००%
	एकूण	४८.८०%	५१.२०%	१००.००%

राजकीय पक्षाच्या कामात सहभागी होणा-या विविध जातींचा सहभाग आपण अभ्यासला आहे. आता वयोगटानुसार राजकीय पक्षातील झोपडीवासीयांचा सहभाग कशा प्रकारचा आहे. हे तक्ता क्र. ४.२१ वरून दिसून येते. १७ ते २५ या वयोगटातील ९.८% झोपडीवासीय राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात तर ७.८% सहभागी होत नाहीत. तसेच २६ ते ४० या वयोगटातील

७७% झोपडीवासीय राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात तर ७३.४% सहभागी होत नाहीत. त्याचप्रमाणे ४१ ते ६० या वयोगटातील १३.१% झोपडीवासीय राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात तर १८.८% झोपडीवासीय राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होत नाहीत. या वयोगटातील झोपडीवासीयांचा विविध राजकीय पक्षातील सहभाग कशा प्रकारचा आहे हे पुढीलप्रमाणे सांगता येतो.

तक्ता क्र. ४.२२

झोपडीवासीयांचे विविध राजकीय पक्षातील वयानुसार वर्गीकरण

अ. क्र.	वयोगट	होय असेल तर कोणत्या						एकूण
		काँग्रेस	शिवसेना	आर.पी. आय.	बी.एस. पी.	एम.एन. एस.	सहभाग नाही	
१	१७ ते २५	९.१०%	०.००%	०.००%	०.००%	१६.७०%	८.१०%	८.८०%
२	२६ ते ४०	८१.८०%	४	२	१	५०.००%	७२.६०%	७५.२०%
३	४१ ते ६०	९.१०%	०.००%	०.००%	१	३१.३०%	१९.४०%	१६.००%
	एकूण	३५.२०%	३.२०%	१.६०%	१.६०%	९.६०%	४९.६०%	१००.००%

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, १७ ते २५ या वयोगटातील चार झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात तर दोन झोपडीवासीय एम.एन.एस. या राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात. परंतु शिवसेना, आर.पी.आय. आणि बी.एस.पी. या राजकीय पक्षाच्या कार्यातील याचा सहभाग हा नगण्य स्वरूपाचा दिसून येतो. २६ ते ४० या वयोगटातील ८१.८% झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात. शिवसेना पक्षाच्या कार्यात सहभागी होणारे ०४ झोपडीवासीय आहेत तर ०२ झोपडीवासीय आर.पी.आय. या राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात. तसेच २६ ते ४० या वयोगटातील झोपडीवासीयांपैकी ०६ झोपडीवासीय एम.एन.एस. या पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात तर एक झोपडीवासीय बी.एस.पी. या पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतो. ४१ ते ६० या वयोगटातील ९.१% झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात. तर ०४ झोपडीवासीय एम.एन.एस. या राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात. परंतु ४१ ते ६० या वयोगटातील इतर राजकीय पक्षात सहभागी होण्याचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते.

कोणत्याही राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी न होणा-या १७ ते २५ या वयोगटातील ०५ झोपडीवासीय दिसून येतात तर २६ ते ४० या वयोगटातील ४५ झोपडीवासीय कोणत्याही राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होत नाहीत. तसेच ४१ ते ६० या वयोगटातील १२ झोपडीवासीय कोणत्याही राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होत नाहीत. एकूणच वयोगटाचा विचार केल्यास २६ ते ४० या वयोगटातील झोपडीवासीय राजकीय पक्षाच्या कार्यात जास्त प्रमाणात सहभागी होताना दिसून येतात. थोडक्यात काँग्रेस पक्षाच्या कार्यात सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण हे सर्वाधिक दिसून येते. परंतु कोणत्याच राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक दिसून येते. सर्वेक्षणातून असे दिसून आले की, लातूर शहरातील राजकारणाचा विचार केल्यास या शहरात सर्वात मोठा पक्ष हा काँग्रेस पक्षच आहे. त्यामुळेच ब-याच झोपडीवासीयांचे असे मत आले की, या लातूर शहराची ओळख करून देणारे मा. विलासरावजी देशमुख यांचा प्रभाव शहराच्या राजकारणाबरोबरच झोपडीवासीयांमध्येही याचा प्रभाव दिसून येतो. थोडक्यात शहराच्या राजकारणात काँग्रेसशिवाय पर्याय नाही म्हणून देखील काही झोपडीवासीय हे काँग्रेस पक्षाच्या कार्यात सहभागी होताना आढळतात.

सर्वेक्षणातून असे दिसून आले की, राजकीय पक्षाच्या कार्यात सहभागी होणा-या पुरुषांबरोबरच काही प्रमाणात स्त्रीयांचाही सहभाग दिसून आला. काँग्रेस पक्षाच्या कामात ३२ झोपडीवासीय पुरुष तर १२ झोपडीवासीय स्त्रीयांचा सहभाग दिसून आला. शिवसेना पक्षाच्या कार्यात ०४ पुरुष सहभागी होतात. परंतु या पक्षाच्या कार्यात स्त्रियांचा सहभाग हा नगण्य स्वरूपाचा आढळून आला. आर.पी.आय. पक्षाच्या कार्यात पुरुषाबरोबरच स्त्रीयांचाही सहभाग दिसून आला. बी.एस.पी. पक्षाच्या कार्यात ०१ झोपडीवासीय पुरुष सहभागी होतो तर स्त्रीयांचाही सहभाग हा नगण्य स्वरूपाचा आढळतो. तर १२ झोपडीवासीय पुरुष हे या पक्षाच्या कार्यात सहभागी होतात. एकूणच काँग्रेस पक्षाच्या कार्यात सहभागी होणा-या पुरुष आणि महिलांचे प्रमाण हे सर्वाधिक दिसून आले.

तक्ता क्र. ४.२३

व्यवसाय व राजकीय पक्षाचा प्रचार

अ. क्र.	व्यवसाय	राजकारणातील सहभाग		एकूण
		होय	नाही	
१	दुकानदार	१८.००%	२६.६०%	२२.४०%
२	हमाली	४७.५०%	३७.५०%	४२.४०%
३	बँक एजंट	३.३०%	०.००%	१.६०%
४	अॅटोरिक्षा	६.६०%	१.६०%	४.००%
५	टेलरिंग	०.००%	३.१०%	१.६०%
६	भाजीपाला विक्री	१.६०%	३.१०%	२.४०%
७	भांडे घासणे	३.३०%	०.००%	१.६०%
८	रंगकाम	४.९०%	०.००%	२.४०%
९	बेरोजगार	१४.८०%	२८.१०%	२१.६०%
	एकूण	४८.८०%	५१.२०%	१००.००%

व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय राजकीय पक्षाचा प्रचार करतात का? या प्रश्नाचे उत्तर होय म्हणणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४८.८% दिसून आले. यामध्ये १८% झोपडीवासीय दुकानदार राजकीय पक्षाच्या प्रचार करतात. ४७.५% हमाली व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय राजकीय पक्षाचा प्रचार करतात. ३.३% बँक एजंट म्हणून व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय राजकीय पक्षाचा प्रचार करतात. तर राजकीय पक्षाचा प्रचार करणारे ६.६% अॅटोरिक्षाचालक आहेत. भाजीपाला विक्री करणारे १.६% झोपडीवासीय तर रंगकाम करणारे ४.९% झोपडीवासीय राजकीय पक्षाचा प्रचार करतात. तर कोणताच व्यवसाय न करणारे १४.८% झोपडीवासीय राजकीय पक्षाचा प्रचार करतात. परंतु व्यवसाय करणा-या झोपडीवासीयांपैकी कोणत्याच पक्षाचा प्रचार न करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक ५१.२% दिसून येते. राजकीय पक्षाचा प्रचार न करणा-या दुकानदार झोपडीवासीयांपैकी १७ झोपडीवासीय पक्षाचा प्रचार करीत नाहीत. हमाली व्यवसाय करणारे २४ झोपडीवासीय राजकीय पक्षाचा प्रचार करीत नाहीत तर अॅटोरिक्षा एक मशीनकाम करणारे दोन भाजीपाला विक्री करणारे दोन झोपडीवासीय राजकीय पक्षाचा प्रचार करीत नाहीत. यामध्ये कोणताच व्यवसाय न करणा-या आणि राजकीय पक्षाचा प्रचार न करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण

सर्वाधीक दिसून येते.

तक्ता क्र. ४.२४

व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय आणि पक्षाचा प्रचार करणारे झोपडीवासीय

अ. क्र.	वयोगट	होय असेल तर कोणत्या						एकूण
		काँग्रेस	शिवसेना	आर.पी. आय.	बी.एस. पी.	एम.एन. एस.	सहभाग नाही	
१	दुकानदार	२२.७०%	०.००%	०.००%	०.००%	२५.००%	२४.२०%	२२.४०%
२	हमाली	५२.३०%	५०.००%	०.००%	१	२५.००%	३८.७०%	४२.४०%
३	बँक एजंट	०.००%	५०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	१.६०%
४	अॅटोरिक्षा	१.००%	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	१.६०%	४.००%
५	टेलरिंग	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	३.२०%	१.६०%
६	भाजीपाला विक्री	२.३०%	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	३.२०%	२.४०%
७	भांडे घासणे	०.००%	०.००%	२	०.००%	०.००%	०.००%	१.६०%
८	रंगकाम	६.८०%	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	२.४०%
९	बेरोजगार	८.००%	०.००%	०.००%	०.००%	५०.००%	३१.००%	२१.६०%
	एकूण	३५.२०%	३.२०%	१.६०%	१.६०%	९.६०%	४९.६०%	१००.००%

व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय कोणकोणत्या राजकीय पक्षाचा प्रचार करतात हे तक्ता क्र. ४.२४ वरून दिसून येते, काँग्रेस पक्षाचा प्रचार करणा-या झोपडीवासीय दुकानदाराचे प्रमाण २२.७% दिसून येते. एम.एन.एस. पक्षाचा प्रचार करणारे झोपडीवासीय दुकानदार तीन आहेत. तर शिवसेना, आर.पी.आय. आणि बी.एस.पी. या पक्षाचा प्रचार करण्यासाठी याचा सहभाग नगण्य स्वरूपाचा दिसून येतो. ५२.३% हमाली व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाचा प्रचार करतात तर तीन हमाली व्यवसाय करणारे एम.एन.एस. पक्षाचा आणि एक बी.एस.पी. पक्षाचा प्रचार करतो. तसेच हमाली व्यवसाय करणारे दोन झोपडीवासीय शिवसेना पक्षाचा प्रचार करतात. आर.पी.आय. पक्षाचा प्रचार करण्यासाठी याचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते. बँक एजंट व्यवसाय करणारे दोन झोपडीवासीय शिवसेना प्रचार प्रसार करतात तर काँग्रेस, शिवसेना, आर.पी.आय., बी.एस.पी., एम.एन.एस. यातील यांचा सहभाग नगण्य स्वरूपाचा दिसून येतो. अॅटोरिक्षा व्यवसाय करणारे चार झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाचा प्रचार करतात. इतर पक्षाचा प्रचार

करण्यासाठी याचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते. एक भाजीपाला विक्रेता काँग्रेस पक्षाचा प्रचार करतो. दोन भांडी घासणारे झोपडीवासीय महीला आर.पी.आय. पक्षाचा प्रचार करतात. रंगकाम करणारे तीन झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाचा प्रचार करतात तर कोणताही व्यवसाय न करणारे तीन झोपडीवासीय आणि एम.एन.एस. पक्षाचा प्रचार करणारे सहा झोपडीवासीय दिसून येतात.

कोणत्याही पक्षाचा प्रचार न करणा-या झोपडीवासीय दूकानदाराचे प्रमाण २४.२% दिसून येते. तर ३८.७% हमाली व्यवसाय करणारे कोणत्याच पक्षाचा प्रचार करीत नाहीत एक अॅटोरिक्षा चालक कोणत्याही पक्षाचा प्रचार करीत नाही. दोन मशीनकाम करणारे आणि दोन भाजीपाला विक्री करणारे झोपडीवासीय कोणत्याही पक्षाचा प्रचार करीत नाहीत. कोणताच व्यवसाय न करणारे आणि कोणत्याच राजकीय पक्षाचा प्रचार न करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक २९% दिसून येते.

थोडक्यात हे झोपडीवासीय राजकीय पक्षाचा प्रचार कमी प्रमाणात करतात. परंतु व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय सर्वाधिक प्रमाणात काँग्रेस पक्षाचा प्रचार करतात. राजकीय संबंध जपण्याबाबतीत व्यवसाय करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण खूप कमी आहे. तर काँग्रेस पक्षाचा प्रचार करणा-यांचे प्रमाण जास्त आहे. लातूर शहरातील झोपडीवासीयांमध्ये व्यवसाय करणारे आणि राजकीय पक्षाचा प्रचार करणारे झोपडीवासीय फक्त काँग्रेस पक्षामध्ये आढळतात. म्हणजेच व्यवसाय करणा-या झोपडीवासीयांचा राजकीय पक्षाच्या कामातील सहभाग हा तुटपुंज्या स्वरूपाचा आढळतो.

तक्ता क्र. ४.२५

जात व पक्षाचा निवडणूक प्रचार

अ. क्र.	जात	प्रचारात सहभाग		एकूण
		होय	नाही	
१	मातंग	३६.५०%	३०.६०%	३३.६०%
२	महार	४७.६०%	५८.९०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	१५.९०%	८.९०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	१.६०%	८.००%
५	चांभार	०.००%	१.६०%	८.००%
	एकूण	५०.४०%	४९.६०%	१००.००%

झोपडीवासीय पक्षाचा निवडणूक प्रचार करीत असलेले प्रमाण ५०.४% दिसून येते. यामध्ये

३६.५% मातंग जातीतील झोपडीवासीय पक्षाचा निवडणुक प्रचार करतात. ४७.६% महार इ पोपडीवासीय तर १५.९% मुस्लिम कुटुंबातील झोपडीवासीय पक्षाचा निवडणुक प्रचार करतात. मराठा आणि चांभार जातीतील झोपडीवासीयांचे प्रमाण हे नगण्य स्वरुपाचे दिसून येते. कोणत्याही पक्षाचा निवडणुक प्रचार न करणारे ४९.६% झोपडीवासीय दिसून येतात. यामध्ये ३०.६% मातंग जातीचे, ५८.१% महार जातीचे तर ८.०१% मुस्लिम जातीतील झोपडीवासीय कोणत्याही पक्षाचा निवडणुक प्रचार करत नाहीत. तर मराठा आणि चांभार जातीतील प्रत्येकी एक झोपडीवासीय कोणत्याही पक्षाचा निवडणुक प्रचार करीत नाहीत. हे झोपडीवासीय कोणकोणत्या पक्षाचा निवडणुक प्रचार करतात हे पुढील तक्त्यात दिसून येते.

तक्ता क्र. ४.२६

झोपडीवासीय निवडणुक प्रचार करीत असलेले राजकीय पक्ष

अ.क्र.	पक्ष	वारंवारिता	टक्केवारी
१	काँग्रेस	५५	४४.००
२	शिवसेना	४	३.२०
३	आर.पी.आय.	२	१.६०
४	एन.सी.पी.	६	४.८०
५	बी.एस.पी.	२	१.६०
६	कोणतेच नही	५८	४४.८०
	एकूण	१२५	१००.००

वरील तक्त्यानुसार असे दिसून येते की, काँग्रेस पक्षाचा प्रचार करीत असलेल्या झोपडी-वासीयांचे प्रमाण ४४% आहे. शिवसेना पक्षाचा निवडणुक प्रचार करीत असलेल्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३.२% आहे. आर.पी.आय. पक्षाचा निवडणुक प्रचार करीत असलेले १.६% झोपडीवासीय आहेत. तर ४.८% झोपडीवासीय एन.सी.पी. या पक्षाचा निवडणुक प्रचार करतात. १.६% झोपडी-वासीय बी.एस.पी. पक्षाचा निवडणुक प्रचार करतात तर कोणत्याच पक्षाचा निवडणुक प्रचार करत नसलेले ४४.८% झोपडीवासीय आहेत. या पक्षाचा निवडणुक प्रचार करीत असलेल्या झोपडीवासीयांचे जातीनिहाय वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे-

तक्ता क्र. ४.२७

विविध पक्षांचा निवडणुक प्रचार करणारे जातनिहाय झोडीवासीय

अ. क्र.	जात	सहभाग असेल तर कोणत्या						एकूण
		काँग्रेस	शिवसेना	आर.पी. आय.	बी.एस. पी.	एम.एन. एस.	सहभाग नाही	
१	मातंग	२७.३०%	१	०.००%	६६.७०%	०.००%	३३.९०%	३३.६०%
२	महार	५०.९०%	०.००%	२	३३.३०%	२	५७.१०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	२१.८०%	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	५.४०%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	१.८०%	८.००%
५	चांभार	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	०.००%	१.८०%	८.००%
	एकूण	४४.००%	३.२०%	१.६०%	४.८०%	१.६०%	४४.८०%	१००.००%

वरील तक्त्यानुसार असे दिसून येते की, २७.३% मातंग जातीतील झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाचा प्रचार करतात. ५०.९% महार जातीतील झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाचा प्रचार करतात तर मुस्लिम जातीतील २१.८% झोपडीवासीय या पक्षाचा निवडणुक प्रचार करतात. शिवसेना पक्षाचा प्रचार करणारे चार मातंग झोपडीवासीय आढळून आले. इतर जातीतील झोपडीवासीय शिवसेना पक्षाचा प्रचार करीत नाहीत. महार जातीतील दोन झोपडीवासीय आर.पी.आय. पक्षाचा निवडणुक प्रचार करतात. आर.पी.आय. पक्षाचा निवडणुक प्रचार करणा-या इतर झोपडीवासीयांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते. एन.सी.पी. पक्षाचा निवडणुक प्रचार करणारे मातंग जातीतील ४ झोपडीवासीय आहेत तर महार जातीतील दोन झोपडीवासीय एन.सी.पी. पक्षाचा निवडणुक प्रचार करतात. इतर झोपडीवासीय एन.सी.पी. पक्षाचा निवडणुक प्रचार करीत नाहीत. महार जातीतील दोन झोपडीवासीय बी.एस.पी. पक्षाचा निवडणुक प्रचार करतात तर कोणत्याच पक्षाचा निवडणुक प्रचार न करणा-या मातंग समाजातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३३.९% दिसून येते. कोणत्याच पक्षाचा निवडणुक प्रचार न करणा-यामध्ये महार जातीचे प्रमाण ५७.९% दिसून येते. मुस्लिम जातीतील तीन मराठा व चांभार जातीतील प्रत्येकी एक झोपडीवासीय कोणत्याच पक्षाचा निवडणुक प्रचार करत नाहीत. एकूणच विविध पक्षाचा निवडणुक प्रचार करणा-या झोपडीवासीयांपैकी महार जातीतील झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते. त्याखालोखाल मातंग जातीतील झोपडीवासीयांचे

प्रमाण दिसून येते. हे झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाचा निवडणुक प्रचार सर्वाधिक प्रमाणात करताना आढळले. थोडक्यात झोपडीवासीयावर काँग्रेस पक्षाचा प्रभाव असल्याचे दिसते तर पक्षाचा निवडणुक प्रचार न करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण वरील तक्त्यानुसार सर्वाधिक दिसून येते. यावरून झोपडीवासीयांमध्ये राजकारणाबद्दल उदासीनता आढळून येते.

तक्ता क्र. ४.२८

निवडणुकीतील झोपडीवासीयांचा प्रचार

अ.क्र.	निवडणुक	वारंवारिता	टक्केवारी
१	लोकसभा	१२	९.६०%
२	विधानसभा	८	६.४०%
३	नगर परिषद	६०	४८.००%
४	कोणतेच नाही	४५	३६.००%
	एकूण	१२५	१००.००%

तक्ता क्र. ४.२८ नुसार असे दिसून येते की, झोपडीवासीय ज्या निवडणुकाचा प्रचार करतात अशा निवडणुकीत प्रचार करित असलेल्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ९.६% आहे. विधानसभेच्या निवडणुकीत प्रचार करित असलेल्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ६.४% आढळते. ४८% झोपडीवासीय नगर पालिकेच्या निवडणुकामध्ये प्रचार करतात तर कोणत्याच निवडणुकामध्ये प्रचार न करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३६% दिसून येते. हे झोपडीवासीय प्रचार करित असलेल्या निवडणुका आणि झोपडीवासीय प्रचार करित असलेल्या निवडणुका आणि झोपडीवासीयांचे जातीनिहाय वर्गीकरण या खालील तक्त्यात दिसते.

तक्ता क्र. ४.२९

निवडणुकीतील जातीनिहाय झोपडीवासीयांचा प्रचार

अ. क्र.	जात	कोणती निवडणुक				एकूण
		लोकसभा	विधानसभा	नगर परिषद	कोणत्याच नाही	
१	मातंग	१६.७०%	६२.५०%	३३.३०%	३३.३०%	३३.६०%
२	महार	१६.७०%	१२.५०%	५५.००%	६६.७०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	६६.७०%	२५.००%	८.३०%	०.००%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	०.००%	१.७०%	०.००%	८.००%
५	चांभार	०.००%	०.००%	१.७०%	०.००%	८.००%
	एकूण	९.६०%	६.४०%	४८.००%	३६.००%	१००.००%

वरील तक्त्यानुसार असे दिसून येते की, १६.७% मातंग समाजातील झोपडीवासीय लोक सभा, निवडणुकामध्ये प्रचार करतात. १६.७% महार जातीतील झोपडीवासीय लोकसभा निवडणुका मध्ये प्रचार करतात तर ६६.७% मुस्लिम झोपडीवासीय लोकसभा निवडणुका मध्ये प्रचार करतात. विधानसभा निवडणुकीत प्रचार करणारे मातंग जातीतील पाच झोपडीवासीय आढळून आले. महार जातीतील एक मुस्लिम जातीतील दोन झोपडीवासीय विधानसभा निवडणुकीत प्रचार करतात. ३३.३% मातंग जातीतील झोपडीवासीय नगरपालिका निवडणुकामध्ये प्रचार करतात. महार जातीतील ५५% झोपडीवासीय नगरपालिका निवडणुकामध्ये प्रचार करतात तर मुस्लिम जातीतील पाच मराठा आणि चांभार जातीतील प्रत्येकी एक झोपडीवासीय नगरपालिका निवडणुकामध्ये प्रचार करतात.

कोणत्याच निवडणुकामध्ये प्रचार न करणा-या मातंग जातीतील झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३३.३% दिसून येते. ६६.७% महार जातीतील झोपडीवासीय निवडणुकामध्ये प्रचार करित नाहीत. थोडक्यात झोपडीवासीय प्रचार करित असलेल्या निवडणुकामध्ये नगरपालिका या निवडणुकीमध्ये जास्त प्रमाणात प्रचार करताना दिसतात. झोपडीवासीयांचा लोकसभा आणि विधानसभा या निवडणुकामध्ये प्रचार करण्याचा सहभाग तुटपुंज्या स्वरूपाचा आहे. तसेच सर्वाधिक झोपडीवासीय कोणत्याच निवडणुकामध्ये सहभागी होत नाहीत असे दिसून आले. नगरपालिका या निवडणुकामध्ये महार जातीतील झोपडीवासीयांचा सहभाग जास्त दिसून येतो. त्याखालोखाल मातंग जातीतील झोपडीवासीयांचा

सहभाग दिसून येतो.

थोडक्यात झोपडीवासीय कुटुंबाचा राजकीय व्यवस्थेतील सहभाग केवळ मतदान करणे व पैसा घेणे इथपर्यंतच दिसून येतो. कारण झोपडीवासीय हे आर्थिक व सामाजिक बाबतीत सक्षम नसल्यामुळे ते आपल्या पोटाची खळगी भरण्यासाठी रोजंदारीवर हमाली काम व मिस्त्री काम करतात. त्यांना दररोज कामाला गेल्याशिवाय त्यांच्या कुटुंबाचे पालनपोषण करता येत नाही. त्यामुळे सर्वेक्षणातून असे दिसून आले की, झोपडीवासीय हे निवडणुकाकडे फक्त आर्थिक लाभाच्या दृष्टीकोनातून पाहतात. त्यांना कोणत्याही पक्षाशी देणे घेणे नसते.

तक्ता क्र. ४.३०

व्यवसाय करणारे व निवडणुकामध्ये प्रचार करणारे झोपडीवासीय

अ. क्र.	व्योगट	कोणत्या निवडणुकीत				एकूण
		लोकसभा	विधानसभा	नगरपालिका	सहभाग नाही	
१	दुकानदार	४१.६०%	२५.००%	६.७०%	२४.४०%	२२.४०%
२	हमाली	८.३०%	३७.५०%	५८.३०%	३१.१०%	४२.४०%
३	बँक एजंट	०.००%	२५.००%	०.००%	०.००%	१.६०%
४	अॅटोरिक्षा	०.००%	०.००%	३.३०%	६.७०%	४.००%
५	टेलरिंग	०.००%	०.००%	३.३०%	०.००%	१.६०%
६	भाजीपाला विक्री	८.३०%	०.००%	०.००%	४.४०%	२.४०%
७	भांडे घासणे	१६.७०%	०.००%	०.००%	०.००%	१.६०%
८	रंगकाम	०.००%	१२.५०%	३.३०%	०.००%	२.४०%
९	बेरोजगार	२५.००%	०.००%	१५.००%	३३.३०%	२१.६०%
	एकूण	९.६०%	६.४०%	४८.००%	३६.००%	१००.००%

झोपडपट्टीतील लोक निरनिराळे असंघटीत व्यवसाय करतात. झोपडीवासीयांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कमी असते. त्यामुळे या झोपडीवासीयांना आपला उदरनिर्वाह चालवण्यासाठी रोजंदारी,

हमाली, भांडी घासणे, अॅटोरिक्षा चालवणे, भाजीपाला विक्री इ. असंघटीत स्वरूपातील व्यवसाय करावे लागतात. या व्यवसायातून मिळणारे त्यांचे आर्थिक उत्पन्नही कमी असते. आपल्या कुटुंबाचा आर्थिक विकास करण्यासाठी हे दिवसभर कष्ट करत असतात. त्यामुळे हे झोपडीवासीय एखाद्या कामगार संघटनेत, व्यावसायिक संघटनेत त्याचबरोबर एखाद्या राजकीय पक्षाच्या कार्यातील सहभाग कमी दिसून येतो.

अॅटोरिक्षा चालवणारे ३, भाजीपाला विक्री करणारे दोन तर कोणताच व्यवसाय न करणारे व कोणत्याच निवडणुक प्रचारात सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ३३.३% दिसून येते.

एकूण नगरपालिका निवडणुकामध्ये प्रचार करणारे व व्यावसायिक झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक दिसून येते. तर कोणताच व्यवसाय न करणारे व कोणत्याच निवडणुक प्रचारात सहभागी न होणारे झोपडीवासीय अधिक आहेत. हे प्रमाण ३६% दिसून येते.

वयोगटानुसार विचार केल्यास २६ ते ४० या वयोगटातील झोपडीवासीयांचे निवडणुक प्रचारात सहभागी होण्याचे प्रमाण अधिक दिसून येते. या गटातील झोपडीवासीय लोकसभा निवडणुक प्रचारामध्ये ४१.७% या प्रमाणात सहभागी होतात. ४१ ते ६० या वयोगटातील ५८.३% झोपडीवासीय लोकसभा निवडणुक प्रचारात सहभागी होतात. १७ ते २५ या वयोगटाचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ४.३१

वयोगटानुसार निवडणुक प्रचार

अ. क्र.	वयोगट	कोणती निवडणुक				एकूण
		लोकसभा	विधानसभा	नगर परिषद	कोणत्याच नाही	
१	१७ ते २५	०.००%	०.००%	१३.३०%	६.७०%	८.८०%
२	२५ ते ४०	४१.७०%	८७.५०%	७३.३०%	८४.४०%	७५.२०%
३	४१ ते ६०	५८.३०%	१२.५०%	१३.३०%	८.९०%	१६.००%
	एकूण	९.६०%	६.४०%	४८.००%	३६.००%	१००.००%

तक्ता क्र. ४.३१ वरून असे दिसते की, २६ ते ४० या वयोगटातील ८७.५% झोपडीवासीय विधानसभा या निवडणुक प्रचारात सहभागी होतात. ४१ ते ६० या वयोगटातील एक झोपडीवासीय

विधानसभा निवडणुक प्रचारात सहभागी होतो. १७ ते २५ या वयोगटातील झोपडीवासीयांचे लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुक प्रचारात सहभागाचे प्रमाण नगण्य स्वरुपाचे दिसून येते. परंतु नगरपालिका निवडणुक प्रचारात यांचे प्रमाण १३.३% दिसून येते. २६ ते ४० या वयोगटातील ७३.३% झोपडीवासीय नगरपालिका निवडणुक प्रचारात सहभागी होतात. ४१ ते ६० या वयोगटातील ८ झोपडीवासीय या निवडणुक प्रचारात सहभागी होतात.

१७ ते २५ या वयोगटातील तीन, २६ ते ४० या वयोगटातील ८४.४% तर ४१ ते ६० या वयोगटातील ४ झोपडीवासीय कोणत्याच निवडणुक प्रचारात सहभागी होत नाहीत.

थोडक्यात निवडणुक प्रचारात सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक दिसून आले. पक्षाचा प्रचार करण्याच्या कामात जास्त प्रमाणात सहभागी होत नाहीत. व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय विविध निवडणुकामध्ये किती प्रमाणात प्रचार करतात हे तक्ता क्र. ४.३० वरून दिसून येते.

लोकसभा निवडणुकामध्ये प्रचार करणा-या झोपडीवासीय दुकानदाराचे प्रमाण ४१.७% आहे. हमाली व्यवसाय करणारे ८.३% झोपडीवासीय लोकसभा निवडणुकीमध्ये प्रचार करतात. अॅटोरिक्षा, मशिनकाम आणि रंगकाम करणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण नगण्य स्वरुपाचे दिसून येते. तर कोणताच व्यवसाय न करणारे २५% झोपडीवासीय लोकसभा निवडणुकामध्ये प्रचार करतात.

दोन झोपडीवासीय दुकानदार विधानसभा निवडणुकामध्ये प्रचार करतात. हमाली व्यवसाय करणारे ३, बँक एजंट म्हणून काम करणारे २ झोपडीवासीय विधानसभा निवडणुकामध्ये प्रचार करतात. तर एक रंगकाम करणारा झोपडीवासीय या निवडणुकामध्ये प्रचार करतो.

अॅटोरिक्षा, मशिनकाम, भाजीपाला विक्री आणि कोणताच व्यवसाय न करणा-या झोपडीवासीय विधानसभा निवडणुक प्रचारात सहभागी होत नाहीत.

नगरपालिका निवडणुकातील प्रचारात सहभागी होणा-या मातंग जातीतील झोपडीवासीय दुकानदारांचे प्रमाण १६.७% दिसून येते. हमाली व्यवसाय करणारे ५८.३% झोपडीवासीय नगरपालिका निवडणुक प्रचारात सहभागी होतात. अॅटोरिक्षा चालवणारे दोन, मशिनकाम करणारे दोन, रंगकाम

करणारे दोन झोपडीवासीय नगरपालिका निवडणुक प्रचारात सहभागी होतात. कोणताच व्यवसाय न करणारे झोपडीवासीयांचे या निवडणुक प्रचारातील प्रमाण १५% दिसून येते.

झोपडीवासीय दुकानदारांपैकी २४.४% झोपडीवासीय कोणत्याच पक्षाचा निवडणुक प्रचार करत नाहीत. हमाली व्यवसाय करणारे ३१% झोपडीवासीय कोणत्याच पक्षाचा निवडणुक प्रचार करत नाहीत.

तक्ता क्र. ४.३२

विविध जातीचे झोपडीवासीय व मोर्चा-आंदोलनातील सहभाग

अ. क्र.	जात	मोर्चात सहभाग			एकूण
		कधीच नाही	कधीतरी	बहुतेकवेळा	
१	मातंग	४४.००%	१७.५०%	५५.६०%	३३.६०%
२	महार	४२.००%	६४.९०%	४४.४०%	५२.८०%
३	मुस्लिम	१२.००%	१५.८०%	०.००%	१२.००%
४	मराठा	०.००%	१.८०%	०.००%	८.००%
५	चांभार	२.००%	०.००%	०.००%	८.००%
	एकूण	४०.००%	४५.६०%	१४.४०%	१००.००%

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, झोपडीवासीय मोर्चा किंवा आंदोलनामध्ये कधी तरी सहभागी होण्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. ४५.६% झोपडीवासीय कधीतरी आंदोलनात सहभागी होतात. मोर्चा किंवा आंदोलनात कधीच सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४०% दिसून आले. तर खूप वेळा मोर्चात भाग घेणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण अत्यल्प १४.४% दिसून आले. कधीतरी आंदोलनात सहभागी होणा-या मातंग झोपडीवासीयांचे प्रमाण १७.५% आहे. महार जातीतील झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक ६४.९% दिसून येते. मुस्लिम जातीतील १५.८% झोपडीवासीय कधीतरी मोर्चा निदर्शनात सहभाग घेतात. मराठा जातीचा एक झोपडीवासीय कधीतरी सहभागी होतो. चांभार जातीच्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे दिसून आले.

मोर्चा - आंदोलनामध्ये खूप वेळा भाग घेणा-या झोपडीवासीय कुटुंबांपैकी ५५.६% मातंग समाजातील झोपडीवासीय भाग घेतात. महार जातीतील झोपडीवासीयांपैकी ४४.४% झोपडीवासीय खूप वेळा मोर्चा-आंदोलनात सहभागी होतात. मुस्लिम जातीतील झोपडीवासीय तसेच मराठा आणि

चांभार जातीतील झोपडीवासीयांचे खूप वेळा आंदोलनात सहभागी होण्याचे प्रमाण नगण्य स्वरूपाचे आहे. ४०% झोपडीवासीय मोर्चा / निदर्शनात भाग घेताना दिसत नाहीत. घेतलाच तर कधीतरी भाग घेणारे झोपडीवासीय आहेत. खूप वेळा मोर्चात सहभागी होणारे खूप कमी आहेत. मातंग जातीतील ४४% झोपडीवासीय कधीच मोर्चात सहभागी होत नाहीत. महार जातीतील ४२%, मुस्लिम जातीतील १२% झोपडीवासीय कधीच मोर्चात सहभागी होत नाहीत.

झोपडीवासीय कोणत्या कारणासाठी मोर्चात सहभागी झाले याचे कारण पाहिल्यास हे झोपडीवासीय आपल्या समस्या करिता मोर्चे काढत नाहीत इतर कारण मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात. लातूर शहरात सांगितलेली कारणे म्हणजे नगरपालिकेच्या कर्मचा-यांनी बोनससाठी काढलेला मोर्चा, शौचालय संदर्भात मोर्चा, पुतळा विटंबना संदर्भात मोर्चा, घरे पक्के मिळण्यासंदर्भात मोर्चा, धार्मिक मोर्चा, जमीन मिळणे, पाणी टंचाई आर.पी.आय. पक्षाने काढलेले मोर्चे, तसेच काँग्रेसने काढलेले मोर्चे, राखीव जागांसाठी काढलेला मोर्चा, भाजीपाला विक्रेता संघटनेचा मोर्चा इ. विविध मागण्यासाठी मोर्चे काढले जातात. विविध पक्ष संघटनांकडून त्यात हे झोपडीवासीय सहभागी होतात. ब-याचदा मोर्चा कशासाठी काढला गेला हे ही माहीत नाही आणि त्यात झोपडीवासीयांनी सहभाग घेतलेला आहे.

तक्ता क्र. ४.३३

वय व मोर्चा निदर्शनातील सहभाग

अ. क्र.	जात	मोर्चात सहभाग			एकूण
		कधीच नाही	कधीतरी	बहुतेकवेळा	
१	१७ ते २५	१०.००%	७.००%	११.१०%	८.८०%
२	२६ ते ४०	७४.००%	७३.७०%	८३.३०%	७५.२०%
३	४१ ते ६०	१६.००%	१९.३०%	५.६०%	१६.००%
	एकूण	४०.००%	४५.६०%	१४.४०%	१००.००%

वयानुसार विचार केल्यास तक्ता क्र. ४.३३ नुसार १७ ते २५ या वयोगटातील ४ झोपडीवासीय कधीतरी मोर्चात सहभागी होतात. २६ ते ४० या वयोगटातील सर्वाधिक ७३.७% झोपडीवासीय मोर्चा

निदर्शनात सहभागी होतात आणि १९.३% झोपडीवासीय ४१ ते ६० या वयोगटातील मोर्चा / निदर्शनात कधीतरी सहभागी होतात.

खूप वेळा मोर्चा निदर्शनात सहभागी होणा-या झोपडीवासीयांपैकी २ झोपडीवासीय १७ ते २५ या वयोगटातील आहेत. २६ ते ४० या वयोगटातील ८३.३% झोपडीवासीय खूप वेळा मोर्चात सहभागी होतात आणि ४१ ते ६० या वयोगटातील एक झोपडीवासीय खूप वेळा सहभागी होतो.

१७ ते २५ या वयोगटातील पाच झोपडीवासीय कधीच मोर्चा / निदर्शनात सहभागी होत नाहीत. २६ ते ४० या वयोगटातील ७४% झोपडीवासीय कधीच मोर्चात / निदर्शनात सहभागी होत नाहीत. ४१ ते ६० या वयोगटातील ८ झोपडीवासीय यात सहभागी होत नाहीत. एकूणच मोर्चा / निदर्शनात २६ ते ४० या वयोगटातील झोपडीवासीय सर्वाधिक प्रमाणात मोर्चा / निदर्शनात सहभागी होत असल्याचे दिसते.

मोर्चा निदर्शनात सहभागी होणा-या झोपडीवासीय पुरुषांबरोबर महिलांचाही सहभाग दिसून येतो. झोपडीवासीय स्त्रियांपैकी १७.५% स्त्रीया कधीतरी मोर्चा / निदर्शनात सहभागी होतात. तर ४४% महिला झोपडीवासीय कधीच मोर्चा / निदर्शनात सहभागी होत नाहीत. एकूणच मोर्चा / निदर्शनात सहभागी होणा-या झोपडीवासीय स्त्रियांपेक्षा पुरुषांचे प्रमाण जास्त दिसून येते.

तक्ता क्र. ४.३४

व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय व मोर्चा निदर्शनामधील सहभाग

अ. क्र.	व्यवसाय	मोर्चातील सहभाग			एकूण
		कधीच नाही	कधी तरी	बहुतेकवेळा	
१	दुकानदार	२०.००%	१९.३०%	३८.९०%	२२.४०%
२	हमाली	३२.००%	५६.१०%	२७.८०%	४२.४०%
३	बँक एजंट	०.००%	०.००%	११.१०%	१.६०%
४	अॅटोरिक्षा	८.००%	१.८०%	०.००%	४.००%
५	टेलरिंग	०.००%	०.००%	११.१०%	१.६०%
६	भाजीपाला विक्री	६.००%	०.००%	०.००%	२.४०%
७	भांडे घासणे	०.००%	३.५०%	०.००%	१.६०%
८	रंगकाम	०.००%	१.८०%	११.१०%	२.४०%
९	बेरोजगार	३४.००%	१७.५०%	०.००%	२१.६०%
	एकूण	४०.००%	४५.६०%	१४.४०%	१००.००%

व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय मोर्चा / निदर्शनामध्ये कधीतरी सहभाग घेतो म्हणणा-या व्यावसायिक झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४५.६% आहे. खूप वेळेस सहभाग घेतो म्हणणा-याचे प्रमाण १४.४% आहे. तर कधीच सहभागी न होणा-या व्यावसायिक झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४०% आहे.

व्यवसाय करणारे विविध जातीतील झोपडीवासीयांचा मोर्चा, निदर्शनामधील सहभाग पुढीलप्रमाणे दिसतो. १९.३% झोपडीवासीय दुकानदार कधीतरी मोर्चा निदर्शनामध्ये सहभागी होतात. हमाली व्यवसाय करणारे सर्वाधिक ५६.१% झोपडीवासीय कधीतरी मोर्चा / निदर्शनात सहभागी होतात. एक अॅटोरिक्षा चालक, रंगकाम करणारा एक तर कोणताही व्यवसाय न करणारे १७.५% झोपडीवासीय कधीतरी मोर्चा / निदर्शनात सहभागी होतात.

खूप वेळा सहभागी होणा-या झोपडीवासीय दुकानदारांचे प्रमाण ३८.९% आढळते. हमाली व्यवसाय करणारे २७.८% झोपडीवासीय खूप वेळा मोर्चा / निदर्शनात सहभागी होतात. बँक एजंट म्हणून व्यवसाय करणारे दोन, मशिनकाम करणारे २ आणि रंगकाम करणारे दोन झोपडीवासीय खूप

वेळा मोर्चा / निदर्शनात सहभागी होतात. कोणताही व्यवसाय न करणारे झोपडीवासीय मोर्चा / निदर्शनात खूप वेळा सहभागी होत नाहीत. तर मोर्चा निदर्शनात कधीही सहभागी न होणा-या झोपडीवासीय दुकानदारांचे प्रमाण २०% दिसून येते. ३२% हमाली व्यवसाय करणारे मोर्चा निदर्शनात कधीच सहभागी होत नाही. अॅटोरिक्षा हा व्यवसाय करणारे चार झोपडीवासीय, भाजीपाला विक्री करणारे तीन, झोपडीवासीय कधीही मोर्चा / निदर्शनात सहभागी न होणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून आले. हे प्रमाण ३४% आढळते.

एकूणच व्यवसाय करणा-या झोपडीवासीयांचा मोर्चा / निदर्शनातील सहभाग हा तुटपुंज्या स्वरूपाचा दिसून येतो.

तक्ता क्र. ४.३५

लोकसभा निवडणुकीत पक्षाला दिलेले मत

अ.क्र.	पक्ष	वारंवारिता	टक्केवारी
१	काँग्रेस	९२	७३.६०%
२	भाजप	३	२.४०%
३	शिवसेना	३	२.४०%
४	बी.एस.पी.	६	४.८०%
५	कोणतेच नाही	२१	१६.८०%
	एकूण	१२५	१००.००%

तक्ता क्र. ४.३५ नुसार झोपडीवासीयांनी लोकसभा निवडणुकीत कोणकोणत्या पक्षाला मते दिलेली आहेत हे समजते. ७३.६% झोपडीवासीयांनी लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला मते दिलेली आहेत. झोपडीवासीय कुटुंबापैकी तीन झोपडीवासीयांनी भाजप या पक्षाला मतदान केलेले आहे. तसेच तीन झोपडीवासीयांनी शिवसेना या पक्षाला मते दिलेली आहेत. ४.८% झोपडीवासीयांनी बी.एस.पी. या पक्षाला लोकसभेत मते दिलेली आहेत. तर लोकसभा निवडणूक कोणत्याच पक्षाला मतदान न केलेले झोपडीवासीय १६.८% दिसून येतात.

तक्ता क्र. ४.३६

येणा-या लोकसभा निवडणुकीत पक्षाला मतदान

अ.क्र.	पक्ष	वारंवारिता	टक्केवारी
१	काँग्रेस	७०	५६.००%
२	शिवसेना	४	३.२०%
३	आर.पी.आय.	३	२.४०%
४	एन.सी.पी.	३	२.४०%
	बी.एस.पी.	१६	१२.८०%
५	एम.एन.एस.	७	५.६०%
६	कोणतेच नाही	२२	१७.६
	एकूण	१२५	१००.००%

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, लोकसभा निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला मतदान देणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ५६% दिसून येते. चार झोपडीवासीय शिवसेना पक्षाला, प्रत्येकी तीन झोपडीवासीय आर.पी.आय. आणि एन.सी.पी. या पक्षाला मते देणार आहेत. १२.८% झोपडीवासीय येणा-या लोकसभा निवडणुकीत बी.एस.पी. या पक्षाला मते देणार आहेत. ५.६% झोपडीवासीय एम.एन.सी. या पक्षाला मते देणार आहेत. तर कोणत्याच पक्षाला मतदान न देणारे १७.६% झोपडीवासीय आढळून येतात.

एकूणच झालेल्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये आणि येणा-या निवडणुकीमध्ये काँग्रेस पक्षालाच महत्त्व दिसून येते. थोडक्यात या झोपडीवासीयांवर काँग्रेस पक्षाचा जास्त प्रभाव असल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र. ४.३७

विधानसभा निवडणुकीत पक्षाला दिलेले मत

अ. क्र.	पक्ष	वारंवारिता	टक्केवारी
१	काँग्रेस	९७	७७.६०%
२	भाजप	२	१.६०%
३	बी.एस.पी.	८	६.४०%
४	कोणतेच नाही	१८	१४.४०%
	एकूण	१२५	१००.००%

विधानसभा निवडणुकीमध्ये सुद्धा झोपडीवासीयांनी काँग्रेस पक्षालाच सर्वात जास्त मते दिलेली आहेत आणि येणा-या विधानसभा निवडणुकीतही ते काँग्रेस पक्षालाच जास्त मते देणारे असल्याचे आढळते.

विधानसभा निवडणुकीमध्ये पक्षाला दिलेल्या मतापैकी ९७ झोपडीवासीयांनी काँग्रेस पक्षाला मत दिल्याचे सांगितले. २ झोपडीवासीयांनी बी.जे.पी., आठ झोपडीवासीयांना बी.एस.पी. या पक्षाला मत दिल्याचे सांगितले. तर १४.४% झोपडीवासीयांनी कोणत्याच पक्षाला मतदान दिले नाही. म्हणजेच ते मतदानाचा हक्क बजाऊ शकले नाहीत असे तक्ता क्र. ४.३७ वरून आढळते.

तक्ता क्र. ४.३८

येणा-या विधानसभा निवडणुकीत पक्षाला मतदान

अ. क्र.	पक्ष	वारंवारिता	टक्केवारी
१	काँग्रेस	६८	५४.४०%
२	भाजप	३	२.४०%
३	शिवसेना	४	३.२०%
४	आर.पी.आय.	३	२.४०%
५	बी.एस.पी.	१६	१२.८०%
६	एम.एन.एस.	५	४.००%
७	कोणतेच नाही	२६	२०.८०%
	एकूण	१२५	१००.००%

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, ५४.४% झोपडीवासीय येणा-या विधानसभा निवडणुकीत काँग्रेस पक्षाला मते देणार आहेत. ३ झोपडीवासीय बी.जे.पी. पक्षाला, चार झोपडीवासीय शिवसेना पक्षाला तर ३ झोपडीवासीय आर.पी.आय. या पक्षाला येणा-या विधानसभा निवडणुकीत मते देणार आहेत.

येणा-या विधानसभा निवडणुकीत बी.एस.पी. या पक्षाला मते देणा-या झोपडीवासीयांचे प्रमाण १२.८% दिसून येते. पाच झोपडीवासीय एम.एन.एस. या पक्षाला मते देणार आहेत. परंतु २०.८% झोपडीवासीय येणा-या विधानसभा निवडणुकीत कोणत्याच पक्षाला मते देणार नाहीत. म्हणजेच हे झोपडीवासीय मतदानात सहभागीच होणार नाहीत असे सांगितले. तुम्ही मतदानात का

सहभागी होणार नाहीत किंवा तुम्ही कोणत्याच पक्षाला मते न देण्याचे कारण विचारले असता राजकारण्यांचे झोपडीवासीयांकडे असलेले दुर्लक्ष, त्यांच्या समस्या, त्यांच्या दिलेल्या समस्या, स्वच्छतागृहाच्या समस्या, पाण्याच्या समस्या इ. गोष्टींकडे हे राजकारणी करीत असलेले दुर्लक्ष असे झोपडीवासीयांच्या उत्तरात दिसून आले. कारण राजकारणी लोक मतदान मिळवण्यासाठीच फक्त या लोकांचा उपयोग करतात. निवडणुक काळातच हे राजकारणी लोक त्यांना वेगवेगळी आश्वासने देतात परंतु निवडणुक झाल्यानंतर मात्र झोपडीवासीयांच्या समस्येचे दुर्लक्ष केले जाते. म्हणून इ झोपडीवासीयांचा राजकारणातील सहभाग तुटपुंज्या स्वरूपाचा दिसून येतो.

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये झोपडीवासीयांच्या राजकीय विश्वाचे विश्लेषण पाहिले आहे. थोडक्यात झोपडीवासीयांबद्दल पाहिल्यास त्यांचा धार्मिक, जातीय, व्यवसायिक, कामगार संघटनांशी येणारा संबंध अगदी नगण्य स्वरूपाचा असल्याचे दिसून येते. जात, धर्माच्या संघटना या त्यांच्यादृष्टने सार्वजनिक कृतीचे माध्यम ठरतात. राजकीय पक्ष संघटनापेक्षा झोपडीवासीयांना जातीच्या आणि धार्मिक संघटना जवळच्या वाटतात.

झोपडीवासीय करीत असलेले काम अनियमित स्वरूपाचे, असंघटीत स्वरूपाचे असल्याने त्यांच्या व्यावसायिक, असंघटीत व्यावसायिक स्वरूपाने त्यांच्या संघटना स्थापन होऊ शकत नाहीत. हे झोपडीवासीय जात धर्माच्या आधाराने स्थापन झालेल्या संघटनांचे सभासद होतात. त्यांचे प्रमाण देखील नगण्य आहे. झोपडीवासीय म्हणून ते संघटीत असतात. जात धर्माच्या आधारे झोपडपट्ट्यांची निर्मिती होते. झोपडपट्ट्यांमध्ये विशिष्ट जातीचेच लोक अधिक राहतात. अशा रितीने जात धर्माच्या आधारे त्यांची सामुदायिक ओळख असते. परंतु यात कोणत्याही पक्षाचा संबंध येत नाही.

संदर्भसूची :-

- १) व्होरा राजेंद्र आणि पळशीकर सुहास, महाराष्ट्रातील सत्तांतर (दोन अस्वस्थ दशके), ग्रंथाली प्रकाशन, पुणे, १९९६, पृ. १४ ते १५.
- २) उपरोक्त, महाराष्ट्रातील सत्तांतर, पृ. ७.
- ३) दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स, मुंबई, ११ एप्रिल २०००.
- ४) मुलाखत - गायकवाड किशोर, मातंग सेना सदस्य, कार्यकर्ता, लातूर, दि. २३/१२/२०११.
- ५) मुलाखत - गायकवाड अनिल, नगरसेवक, संजय नगर, लातूर, दि. १५/०२/२०११.
- ६) मुलाखत - कसबे तानाजी, लहुजी साळवे संघटना, उपाध्यक्ष, लातूर दि. १८/०२/२०११.
- ७) मुलाखत - शेख अख्तर, इस्लाम धार्मिक संघटना (ईद-मिलाद ऊल्लबी), सदस्य, लातूर. दि. ०२/०२/२०११.

टिप :- शेख ईस्माइल, मुस्लिम विकास परिषद, सदस्य, लातूर

भालेराव मालोजी, भीम शक्ती व बौद्ध महासंघ, सदस्य, लातूर.

पंकज जैस्वाल, लोकमत वार्ताहार व देवेन्द्र शिरुरकर एकमत वार्ताहार

प्रा. दत्ता क्षिरसागर, अॅड. किशोर पाटील, बाबासाहेब सितापूरे, भीमसेना कार्यकर्ते लातूर

राजहंस धसवाडीकर, यूथ पॅथर, सदस्य, लातूर.

या सर्वांशी केलेल्या चर्चेतून हे प्रकरण पुर्ण करण्यास मदत झाली.

प्रकरण - पाचवे निष्कर्ष

शहरातील झोपडीवासीयांची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती आणि राजकारण पाहात असतांना झोपडीवासीयांचे जीवनमान हे आर्थिक, राजकीय, सामाजिक पातळीवर विस्कळीत स्वरूपात आढळते. ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतरीत झालेले हे झोपडीवासीय शहरी अर्थव्यवस्थेत, राजकीय व्यवस्थेत उपरेच असतात. शहरातील आर्थिक परिस्थितीमुळे शहरातील गरीबांना झोपडपट्ट्यातून राहावे लागते. झोपडीवासीय समाजाला आवश्यक असणाऱ्या अशा विविध कनिष्ठ व्यवस्थामध्ये गुंतलेले दिसतात. औद्योगिककरणाचा परिणाम म्हणून झोपडीवासीय दुय्यम नागरीकाचे जीवन जगत असतात. झोपडपट्ट्यांमध्ये एकूण शहराच्या लोकसंख्येच्या १ तृतीयांश लोक राहतात असे म्हटले जाते. झोपडपट्ट्या या सीमान्तीकरणाची स्पष्ट प्रतिकृती असल्याचे दिसते. झोपडीवासीयांना झोपडीवासीय म्हणून राजकीय अस्मिता प्राप्त करून देता येऊ शकते. मात्र हा आधार राजकीय हस्तक्षेपासाठी ठोस ठरत नाही. याचे कारण म्हणजे एकाच भागात / झोपडपट्टीत राहणारा सामाजिक गटांनी आपल्या राजकीय अस्मिता निरनिराळ्या पध्दतीने व्यक्त केलेल्या आढळतात.

झोपडीवासीयांच्या झालेल्या अनेक अभ्यासामधून हे स्पष्ट झाले आहे की, झोपडपट्ट्या या नागरीकरण, औद्योगिककरणाचे अपत्य आहे. तसेच भांडवली अर्थव्यवस्थेमध्ये झोपडपट्ट्यांना कुरूप असे म्हटले जाते. डी. वीट् यांनी मद्रास येथील झोपडपट्ट्यांचा केलेला अभ्यास हा स्थानिक प्रशासन राबवत असलेल्या योजनांचा आणि मानववंश शास्त्रीय दृष्टीने केलेला आहे. त्यांच्या मते झोपडपट्ट्यांवर धर्म, नातेवाईक आणि राजकीय नेतृत्व यांचा प्रभाव असतो. या घटकांचा प्रभाव झोपडपट्टीतील संस्कृतीवर पडत असतो. भारतातील सर्व झोपडपट्ट्यांचे वर्गीकरण हे जात, धर्म राजकीय आधारावर झालेले असते. भारतातील सर्व झोपडपट्ट्या मिश्र वस्तीच्या असलेल्या आढळतात. स्थानिक झोपडीवासीय नेतृत्व हे राजकीय पक्ष आणि झोपडीवासीयांमध्ये मध्यस्थाचे काम करतात तर दुसऱ्या बाजूला तो मालक वर्ग, पोलीस, बँक आणि सरकारी अधिकार आणि झोपडीवासीयात मध्यस्थाचे काम करतो. राजकीय नेते झोपडपट्ट्या अधिकृत करण्यासाठी अधिक प्रयत्न करतांना दिसतात.

झोपडपट्ट्यांमध्ये दलित जातींचेच प्रमाण अधिक असते. असे अनेक अभ्यासातून दिसून येते. उदा. मद्रास येथील झोपडपट्ट्यांचा डी. वीट् यांचा अभ्यास, राजेंद्र व्होरा आणि सुहास पळशीकर यांनी मुंबईच्या राजकारणाचा केलेला अभ्यास तसेच सुधा काळदाते आणि जोशी यांनी औरंगाबाद शहरातील झोपडपट्ट्यांचा १९८८ मध्ये केलेला अभ्यास या संदर्भात महत्त्वाचे ठरतात.

झोपडीवासीयांमध्ये पुरोगामी गटांतर्फे केले जाणारे काम हे अराजकीय स्वरूपाचे असते. मोठ्या शहरांमध्ये स्वयंसेवी संस्था या असंघटीत वर्गात काम करतांना दिसतात. झोपडीवासीय आपली जात आणि आपल्या ग्रामीण अस्मीतेशी सांस्कृतिक दृष्ट्या समरस झालेले आढळतात. परंतु या लोकांची राजकीय एकजूट होत नाही. अशा वेळेस या झोपडीवासीयांचे संघटन हे आर्थिक पायावर, असंघटीत, अंगमेहनती कामगार या संकल्पनेच्या आधारे करता येवू शकते. तसेच व्यवसाया नुरूप त्यांचे संघटन करणे शक्य होते. परंतु मुळातच झोपडीवासीयांना मिळणारे काम अनियमित असल्याने एकाच व्यवसायात हे लोक आढळत नाहीत. त्यामुळे अशा असंघटीत असलेल्या झोपडीवासीयांना एकत्रीत करून त्यांची संघटना स्थापन करणे शक्य होत नाही. झोपडीवासीयांना संघटना या त्रासदायक असण्यापेक्षा त्यांच्या संरक्षणासाठी, बचावासाठी स्थापल्या जाव्यात. झोपडपट्ट्यात रोजगाराच्या शोधार्थ आलेल्यांचे प्रमाण सर्वाधिक असते. अकुशलकामगार, सफाई कामगार, चतुर्थश्रेणी कामगार, रोजंदारीवर काम करणारे कामगार, झोपडपट्ट्यांमधून आढळतात. पांढरपेशा नोकऱ्या करणाऱ्यांचे प्रमाण झोपडपट्ट्यात नगण्यच असते. स्वयंरोजगार करतांना झोपडीवासीय कमी दिसतात.

प्रस्तुत प्रबंधामध्ये झोपडीवासीयांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय विश्वासचे सविस्तर विश्लेषण केलेले आहे. त्या दृष्टीकोनातून पाहता झोपडीवासीयां विषयी काही निष्कर्ष काढता येतात.

भांडवली विकासाच्या परिणामी शहरीकरणाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर होत आहे. औद्योगीकरण आणि शेतीक्षेत्रात संपुष्टात आलेल्या रोजगारामुळे स्थलांतर वाढून लोकांची गर्दी शहरात होते. परिणामी शहरांच्या नियोजनात अडथळा निर्माण होतो. झोपडपट्ट्यांची संख्या दिवसेंदिवस वाढत जाते. झोपडपट्ट्या जरी वाढल्या नाही तरी झोपडपट्ट्यांतील झोपड्यांची संख्या वाढून लोक कमी जागेत राहायला लागतात. ग्रामीण भागातून येणारे लोंढे शहरी अर्थव्यवस्थेत देखील सामावले जात नाहीत. तसेच ते ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत ही उपरे झालेले असतात. शहरात आलेल्या या लोकांजवळ औद्योगिक तांत्रिक कौशल्ये नसतात. त्यामुळे हे कामगार औद्योगिकरण झालेल्या क्षेत्रात उपायोगाचे नसतात. त्यांनतर रोजंदारीवर

बिगारीकाम, खड्डे खोदणे, मजूरी, हमाली, कुटीरोद्योग या स्वरुपाची कामे करावी लागतात. शहरात बांधकाम मंजूर देखील मोठ्या प्रमाणात आढळतात. हे लोक आपल कामाच्या जवळच वस्त्या करून राहातात. त्यांना शहरातील घरे / भाडे परवडत नाहीत. अशा पध्दतीने झोपडपट्ट्या वाढायला लागतात शहरात रोजगार मिळण्याची शक्यता अधिक असते. तसेच इतर सुविधा (आरोग्य विषयक, शैक्षणिक, वाहतूक व्यवस्थेच्या) उपलब्ध असल्याने स्थलांतराचे प्रमाण वाढते.

जातीचे शहरी स्वरुप पाहाता शहरीभागात येवून जात विसरली जाते असे म्हणणे तितके खरे ठरत नाही. ग्रामीण भागात लोकांना जाती संघर्षाचा प्रश्न जितका प्रखरतेने जाणवतो. तो तसाच काहीसा शहरी भागात राहातो. जाती व्यवस्थेची धार कमी असली तरी ती इतकी कमी होत नाही की, लोकांना तिचा विसर पडावा शहरात वस्त्यांमध्ये / झोपडपट्ट्यांमध्ये विशिष्ट जाती - जामातीचेच लोक एकत्रीत, मोठ्या प्रमाणात राहतांना दिसतात. जसे गावात महारवाडा, मांगवाडा, ढोरवाडा होता तसेच शहरात जयभिम नगर, इंदिरा नगर, राजीव नगर, मोहन नगर इत्यादी वसत्या आढळतात. शहरवाढीच्या योजनेत गरीबांचा विचार केलेला आढळत नाही. तसेच ग्रामीण भागातून शहरी भागात ढकलले गेलेले समूह निवारा, व्यवसायाच्या शोधार्थ असतात. अशा वेळेस हा समूह अनधिकृत जागेत, खाजगी, सार्वजनिक जागेत वस्त्या स्थापना करतो.

थोडक्यात खाजगी, सरकारी, कोणत्याही प्रकारच्या रिकाच्या जागेत झोपड्या टाकून कालांतराने तिचे रुपांतर झोपडपट्ट्यात होते.

नागरीकरण / शहरीकरण हे औद्योगीकरणाचे कुरुप अपत्य आहे. या नागरीकरणातूनच सामाजिक परिवर्तन होत असते. म्हणजेच जाती व्यवस्थेचे रुपांतर वर्ग व्यवस्थेत होत असते. नागरीकरणातूनच झोपडपट्ट्या अस्तीत्वात येतात. म्हणजेच गलिच्छ वस्त्या विसंवादी नागरी नियोजनाचे फलित आहे. जी वस्ती लोकांच्या राहण्यास योग्य नसते, आरोग्याच्या दृष्टीने, सामाजिक आणि संरक्षणाच्या दृष्टीने अपायकारक असते अशा वस्तीस गलिच्छ वस्ती म्हटले जाते. त्यासाठी ही वस्ती अधिकृत जागेत आहे की, अनधिकृत जागेत आहे हे महत्वाचे नसावे. झोपडपट्ट्या या शहराचा एक भाग सर्वार्थाने झालेल्या असतात. शहरी अर्थव्यवस्थेत अनेक पातळ्यांवर काम करणारे कामगार या झोपडपट्ट्यांमधून राहात असतात. झोपडपट्ट्या या राजकीय दृष्ट्या एक गड्डा मते मिळण्याचे ठिकाण समजले जाते. गरिबी आणि दारिद्र्य झोपडपट्ट्यात मोठ्या प्रमाणात आढळते. मिशेल हॅरिंग्टन यांनी म्हटले आहे की, झोपडपट्ट्या

जास्त हानीकारक तेंव्हा बनतात ज्यावेळेस तेथील परिस्थिती, संस्कृती दारिद्र्याची बनते. अशा वेळेस गुन्हेगारी वाढायला लागते. तेंव्हा हे लोक स्वतःपासून आणि समाजापासून दूर होत जातात.

थोडक्यात शहरांमध्ये घरांची कमतरता, जागेच्या वाढणाऱ्या किमंती ग्रामीण भागातून शहरांकडे वाढणारे स्थलांतर झोपडपट्ट्या निर्मितीस कारण ठरतात. सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीतून झोपडपट्ट्या उदयास येतातच तसेच राजकीय पुढाऱ्यांच्या धोरणातून झोपडपट्ट्यातील लोकांकडे वोट बँक म्हणून पाहण्याच्या दृष्टीकोनातून ही झोपडपट्ट्या निर्माण होतात. दारिद्र्य, स्पर्धात्मक भांडवलशाही व्यवस्था आणि शासन, समाज यांची या समस्या बदलची उपेक्षा ही गलिच्छवस्ती निर्माण होण्यामागील मुख्य कारणे समजली जातात. गलिच्छ वस्त्यांचे निर्मूलन न करता त्यांच्यात सुधारणा केल्या जातात. गलिच्छ वस्ती सुधारणा करण्यासाठी शासनाकडून अनेक योजना राबवल्या जातात. उदा. नागपूरमध्ये शहराच्या नियोजनबद्ध विकासासाठी नागपूर सुधार प्रन्यास ट्रस्टची स्थापना केली, शहर व उद्योग विकास महामंडळ (सिडको, हडको) इ. तसेच युनो ने देखील १९६८ मध्ये नागरीकरणाच्या अहवालात काही उपाययोजना सुचविल्या आहेत. झोपडपट्ट्यांची असलेली ही समस्या पूर्णपणे नाहीशी होवू शकत नाही. तिच्यावर काही उपाय योजना केल्या जावू शकतात.

१) लातूर शहरातील झोपडीवासीयांचा अभ्यास करत असतांना एकूण १२५ झोपडीवासीयांचा अभ्यास केला आहे. या सर्वेक्षणासाठी लातूर शहरातील पाच झोपडपट्ट्यांची निवड केलेली आहे. यामध्ये इंदिरा नगर, राजीव नगर, जयभिम नगर, मोहन नगर आणि सजंजय नगर या झोपडपट्ट्या निवडलेलेल्या आहेत. प्रत्येकी २०% झोपडीवासीय यातून निवडलेले आहेत. निवड केलेल्या झोपडीवासीयामध्ये महार जातीतील झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक आहे. त्याखालोखाल मातंग, मुस्लिमाचे प्रमाण दिसून येते. धर्माचा विचार केल्यास झोपडीवासी यामध्ये बौद्ध आणि मुस्लिम धर्माचे प्रमाण अधिक आहे. कमावणाऱ्या झोपडीवासीयांमध्ये महिलांचे प्रमाण जास्त दिसून येते. वयाचा विचार केल्यास २६ ते ४० या वयोगटातील झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. त्याखालोखाल माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण आहे. झोपडीवासीयामध्ये हमाली व्यवसाय करणारे सर्वाधिक झोपडीवासीय आहेत. इतर व्यवसाय करणाऱ्यांचे प्रमाण अल्प आहे व्यवसाय करणाऱ्या झोपडीवासीयामध्ये रोजंदारीवर काम करणाऱ्याचे प्रमाण अधिक आहे. झोपडीवासीयांचे काम करण्याचे स्वरूप अनिश्चित स्वरूपाचे असते. त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न किंवा आर्थिक परिस्थिती पाहिल्यास मासिक २००० रु. कमवणाऱ्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून

येते. झोपडीवासीयांची आर्थिक परिस्थिती बेताची असल्यामुळे त्यांना अनेक प्रकारच्या अडचणी येतात. अडचणीच्या काळात बहुतांशी झोपडीवासीय कुणाचीच मदत घेत नाहीत.

एकूणच बौद्ध धर्मियांना आरक्षणाचा फायदा मिळाल्यामुळे नौकरीच्या निमित्ताने स्थलांतरीत होणाऱ्या महारापेक्षा अशिक्षित महार व्यवसाय शोधार्थ शहरात स्थलांतरीत झालेले मोठ्या प्रमाणात आढळतात. झोपडीवासीयांना पुरषांना कुशल कामगार म्हणून काम मिळत नाही. त्यामुळे महिलांना आपल्या कुटुंबाचा उदरनिवाह चालवण्यासाठी मिळेल त्या प्रकारचे काम करावे लागते. कमवणाऱ्या वयोगटातील लोक बेकार राहिल्यामुळे झोपडपट्टीत बेकारांची संख्या जास्त आहे. शिक्षणाच्या अभावामुळे झोपडीवासीयांना आपले जीवनमान उंचावण्याची संधी मिळत नाही. झोपडीवासीय कुटुंबाचे आकारमान मोठे असल्याने आणि त्याप्रमाणात मिळणारे उत्पन्न तुटपुंज्या स्वरूपाचे असल्याने झोपडीवासीयांना मिळणाऱ्या उत्पन्नात जीवनावश्यक गरजा भागवणेच अशक्य होते अशा वेळेस झोपडीवासीय शिक्षणास महत्व देत नाहीत म्हणून झोपडीवासीय शैक्षणिकदृष्ट्या मागास आहेत, बेकार झोपडीवासीयांकडे रिकामा वेळ भरपूर असल्यामुळे हे दारूच्या भट्ट्या लावणे, मटका लावणे, सड्या खेळणे अशा प्रकारची कामे करताना दिसून आली.

थोडक्यात झोपडीवासीयामध्ये शिक्षणाचा अभाव असल्यामुळे झोपडीवासीय प्रामुख्याने तात्पुरत्या स्वरूपाचे, असंघटीत क्षेत्रातील व्यवसाय करतात. यात मुख्यत्वे दुकानदारी, हमाली, अॅटोरीक्षा चालक, मशिन काम करणारे, इत्यादी आढळतात. झोपडीवासीय करीत असलेले काम अनिश्चित स्वरूपाचे आहे. म्हणून त्यांच्या संघटना स्थापन करण्यात अडचणी येतात. तेव्हा हे लोक जातीच्या धार्मिक संघटनात सहभागी होताना दिसतात. परंतु अशा संघटनांमध्ये देखील त्यांचे प्रमाण अत्यल्प असते. झोपडीवासीयांचे व्यवसाय पाहता आधिक उत्पन्न कमवणाऱ्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण कमी आहे. वाढत जाणाऱ्या उत्पन्न गटामध्ये कनिष्ठ प्रतिच्या व्यवायातील लोकांचे प्रमाण कमी होते जर सरकारी कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण वाढत जाते.

थोडक्यात सर्व जातीजमातीचे लोक कनिष्ठ प्रतीचे व्यवसाय करतांना दिसतात. त्यामुळे अशा व्यवसायातून मिळणारे उत्पन्न देखील कमीच असते. झोपडीवासीय व्यक्ती ही आपल्या कनिष्ठ प्रतिच्या कामामुळे, निकृष्ट राहणीमानामुळे, गलिच्छ वस्तीस्थानामुळे समाजापासून दूर गेलेले असते. झोपडीवासीयांना समाजात दुय्यम स्थान मिळत असल्याने त्यांना नागरी सोयी सुविधा मिळत नाहीत अशा वेळेस हा इ

गोपडीवासीय वर्ग समाजापासून दुर गेलेला दिसतो. अडी-अडचणीच्या वेळी कर्ज घेणारे झोपडीवासीय कमी दिसून आले. या झोपडीवासीयांना कोणीही कर्ज देत नाही कारण त्यांची कर्ज परत करण्याची ऐपत नसते. झोपडीवासीयंची आर्थिक दुर्बलता यावरून लक्षात येते. अडी-अडचणीच्या वेळी झोपडीवासीयांच्या दृष्टीने नातेवाईक, राजकीय, सामाजिक कार्यकर्ते महत्वाचे ठरतात. त्यांना खाजगी कौटुंबिक आधार महत्वाचा वाटतो.

एकूणच झोपडीवासीयांचा सामाजिक आणि आर्थिक विकास न झाल्यामुळे त्यांच्यात राजकीय उदासिनता दिसून येते. यामुळे झोपडीवासीय आपले हितसंबंध साध्य करू शकत नाहीत.

२) झोपडीवासीयांचा कामगार संघटनांशी संबंध कमीच असतो. कामगार संघटनात सहभागी होणारे २७.२% झोपडीवासीय आढळून आले. कामगार संघटनेत सहभागी होणारे ३२.४% झोपडीवासीय मातंग समाजाचे आहेत. ६१.८% झोपडीवासीय महार जातीतील आहेत. ५.९% झोपडीवासीय मुस्लिम जातीतील आहेत हमाली माथाडी संघटनेत ३३.३% मातंग जातीतील झोपडीवासीय सहभागी होतात. महार जातीतील ६०% झोपडीवासीय हमाली माथाडी संघटनेत सहभागी. मजदूर युनियन संघटनेतील यांचा सहभाग नगण्य दिसून आला. ६.७% मुस्लिम झोपडीवासीय हमाली माथाडी संघटनेत सहभागी होतात. मराठा आणि चांभार जातीतील झोपडीवासीयांचे कामगार संघटनेतील प्रमाण अत्यल्प दिसून येते. हमाल माथाडी कामगार संघटनेत ८६.७% झोपडीवासीय पुरुष सहभागी होतात. तर स्त्रियांचे प्रमाण १३.३% आहे मजदूर युनियन कामगार संघटनेत पुरुषांचा सहभाग नगण्य आहे. तर एक झोपडीवासीय महिला मजदूर युनियन संघटनेत सहभागी होते. वयानुसार कामगार संघटनेत सहभागी होणाऱ्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण पाहिले असता. कामगार संघटनेत २६ ते ४० या वयोगटातील झोपडीवासीय अधिक प्रमाणात सहभागी होतात.

थोडक्यात कामगार संघटनेत सहभागी होणाऱ्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण कमी दिसून आले. कामगार संघटनेत महार जातीतील झोपडीवासीयांचे प्रमाण जास्त दिसून येते. कामगार सभासद कमी असल्याचे मुख्य कारण आहे की, खूप मोठ्या प्रमाणात झोपडीवासीय बिगारी कामगार वर्गातील आहेत. त्यामुळे त्यांच्या संघटना स्थापन झालेल्या नाहीत.

झोपडीवासीयांचे व्यवसाय संघटनेत सहभागी होण्याचे प्रमाण देखील खूप कमी दिसून येते एकूण झोपडीवासीयांपैकी फक्त ४.८% झोपडीवासीय व्यवसाय संघटनेत सहभागी होतात. महार आणि मातंग

जातीतील झोपडीवासीय व्यवसाय संघटनेत सहभागी होतात असे दिसून आले. व्यवसाय संघटनेपैकी ॲटोरिक्षा या संघटनेत झोपडीवासीय सहभागी होतात. या संघटनेत महार जातीचे झोपडीवासीय सर्वाधिक प्रमाणात सहभागी होतात. व्यवसाय संघटनेत सहभागी होणाऱ्या पुरुषांचे प्रमाण जास्त तर स्त्रियांचे प्रमाण कमी दिसून आले वयोमानानुसारही बहुतांशी झोपडीवासीय व्यवसाय संघटनेत सहभागी होत नाहीत. यात २६ ते ४० या वयोगटातील सर्वाधिक झोपडीवासीय (९३.६%) या संघटनेत सहभाग घेत नाहीत.

थोडक्यात व्यवसाय संघटनेत सहभागी होणाऱ्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण कमी आहे कारण हे झोपडी वासीय रोजंदारी, फरीववाले, भाजीवाला विक्र, मजूरी इत्यादी किरकोळ कामे करणारे असतात. म्हणून त्यांच्या व्यवसायीक संघटना स्थापन होत नाहीत.

३) सार्वजनिक उत्सवात ६३.२% झोपडीवासीय सहभागी होतात. साठे जयंती, आंबेडकर जयंती, मोहरम, गणेश उत्सव या सार्वजनिक उत्सवात झोपडीवासीय सहभागी होतात. साठे जयंती या उत्सवात मातंग समाजातील सर्वाधिक (८८.७%) झोपडीवासीय सहभागी होतात. तर महार जातीतील झोपडीवासीय आंबेडकर जयंती या सार्वजनिक उत्सवात सर्वाधिक प्रमाणात सहभागी होतात. मोहरम या उत्सवात मुस्लिम झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक आहे. तर गणेश उत्सवात मराठा झोपडीवासीय अधिक आढळून येतात. सार्वजनिक उत्सवात पुरुषांबरोबर स्त्रियांचा सहभागही दिसून येतो. वयाचा विचार करता २६ ते ४० या वयोगटातील झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात अधिक प्रमाणात सहभागी होतात. शिक्षण घेतलेल्या झोपडीवासीयांमध्ये प्राथमिक, माध्यमिक, आणि पदवीधर झोपडीवासीय आढळून येतात. हे झोपडीवासीय वेगवेगळ्या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतात. ३६.७% माध्यमिक शिक्षण घेतलेले झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतात. १३.९% पदवीधर झोपडीवासीय या उत्सवात सहभागी होतात. सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होणाऱ्या निरक्षर झोपडीवासीयांचे प्रमाण सर्वाधिक दिसून येते.

थोडक्यात महार आणि मातंग समाजातील झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात अधिक प्रमाणात सहभागी होतात. मुस्लिम हा समाज मोहरम या उत्सवात अधिक प्रमाणात सहभागी होतो एकूणच झोपडीवासीयांचे काम करण्याचे स्वरूप असंघटीत असल्यामुळे त्यांना वेळेचे कोणतेही बंधन नसते. त्यामुळे हे झोपडीवासीय निरनिराळ्या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होतात. सर्वेक्षणानुसार हे झोपडीवासीय आपल्या जातीशी संबंधीत उत्सवातच मोठ्या संख्येने सहभागी होतात.

सार्वजनिक संघटनेत १४.४% झोपडीवासीय सहभागी होतात. मातंग जातीतील ७७.८% तर मुस्लिम जातीतील २२.२% झोपडीवासीय सार्वजनिक संघटनेत सहभागी होतात. जयवैष्णव क्रिडामंडळ, विकास आंदोलन कृती समिती, मानवप्रेरणा संघटना, जन माध्यम या झोपडीवासीयांच्या सार्वजनिक संघटना दिसून येतात. महार जातीतील झोपडीवासीय जयवैष्णव क्रिडा मंडळात अधिक प्रमाणात सहभागी होतात. मुस्लिम जातीतील झोपडीवासीय मानव प्रेरणा आणि जन माध्यम या संघटनेत सर्वाधिक सहभागी होतात. मातंग समाजातील झोपडीवासीय विकास आंदोलन आणि मानव प्रेरणा संघटना यात अधिक सहभागी होतात. तर मराठा व चांभार जातीचे झोपडीवासीय कोणत्याच संघटनेत सहभागी होत नाहीत. जयवैष्णव क्रिडा मंडळात पुरुषाबरोबर स्त्रियांही सहभागी होतात. इतर संघटनेतील स्त्रियांचा सहभाग नगण्य दिसून येतो. वयानुसार विचार केला असता २६ ते ४० या वयोगाटीतील झोपडीवासीय सार्वजनिक उत्सवात सर्वाधिक प्रमाणात सहभागी होतात.

थोडक्यात सार्वजनिक संघटनेतील झोपडीवासीयांचा सहभाग कमी आहे. परंतु जय वैष्णव क्रिडा मंडळ या संघटनेत सर्वाधिक झोपडीवासीय सहभागी होतात. झोपडीवासीय आपला आर्थिक उदरनिर्वाह भागवण्यासाठी कामाला प्राधान्य देतात. झोपडीवासीयांकडे कुशलतापूर्वक काम करण्याचे कौशल्य नसल्यामुळे ते मिळेल ते काम करतात. आपल्या आर्थिक गरजा भागवण्यासाठी आणि सामाजिक जीवनमान उंचावण्यासाठी ते दिवसरात्र कामाच्या शोधात असतात. साहजीकच त्यांचा या संघटनेतील सहभाग कमी प्रमाणात दिसून येतो.

४) धार्मिक संघटनेत फक्त २५.६% झोपडीवासीय सहभागी होतात. यामध्ये मातंग समाजातील सर्वाधिक झोपडीवासीय सहभागी होत असल्याचे आढळून आले बौद्ध धर्म परिषद, ईद-ए-मिलाद या धार्मिक संघटना झोपडीवासीयांनी सांगितल्या. बौद्ध धर्म परिषदेत महार जातीचे सर्वाधिक ७१% झोपडीवासीय सहभागी होतात. ईद-ए-मिलाद संघटनेत ६०% झोपडीवासीय सहभागी होतात. तर दोन्ही संघटनेत सहभागी होणाऱ्या झोपडीवासीयामध्ये मातंग जातीचे झोपडीवासीय दिसून आले. व्यवसाय करणाऱ्या झोपडीवासीयांचा धार्मिक संघटनेतील सहभाग कमी दिसून येतो. बौद्ध धर्म परिषद आणि ईद-ए-मिलाद या संघटनेत हमाली व्यवसाय करणारे अधिक दिसून येतात. ४०% झोपडीवासीय दुकानदार ईद-ए-मिलाद संघटनेत सहभागी होतात. धार्मिक संघटनेत इतर व्यवसाय करणाऱ्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण अल्प दिसून आले. झोपडीवासीय धार्मिक कृती करत असले तरी धार्मिक संघटनेत सहभागी होऊन

धार्मिक कृती करत असले तरी धार्मिक संघटनेत सहभागी होऊन धार्मिक कृती करणारे झोपडीवासीय नाहीत. म्हणूनच ते धार्मिक वृत्तीचे असले तरी धार्मिक संघटनेत सहभागी झालेले आढळत नाहीत. धार्मिक संघटना सांगत असतांना झोपडीवासीयांनी गल्लत केलेली दिसते. जातीच्या धार्मिक संघटना आणि राजकीय पक्ष संघटना यामध्ये या लोकांना फरक करता येत नाही. धार्मिक संघटनामधील सहभाग विचारल्यानंतर संजय नगर झोपडपट्टीतील दोन कुटुंबांनी आर.पी.आय या धार्मिक संघटनेत भाग घेतल्याचे सांगितले. याचाच अर्थ असा की, धार्मिक संघटना या जातवार असतात. मुस्लिम जातीच्या झोपडीवासीयांनी जमात-ए-इस्लामी आणि इस्लामी संघटना सांगितल्या आहेत. या संघटना मध्ये मुस्लिम समाजातील उच्च जाती वर्गाचे लोक सहभागी होताना दिसतात. तर चांभारांनी रोहिदास संघटना सांगितली आहे. झोपडी वासीयांनी जी धार्मिक संघटना वाटेल ती सांगितली आहे. त्यामुळे त्यांनी काही राजकीय जातीच्या संघटनादेखील धार्मिक संघटना सांगितलेल्या आहेत. झोपडीवासीयांना या संघटनामधील फरक समजून येत नाही. त्यामुळे राजकीय, धार्मिक, सामाजिक सरमीसळ झालेली दिसते. झोपडीवासीयांना धर्म व जात यांची वेगवेगळी कल्पनाच माहित नाही. त्यामुळे त्यांना कित्येक सामाजिक जातीच्या संघटनांना धार्मिक संघटना म्हटले आहे. एकूणच झोपडीवासीयामध्ये राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक अज्ञान दिसून येते.

५) झोपडपट्ट्यामध्ये अनेक जातीचे लोक रहात असतात. त्यात विशिष्ट जातीचे प्रमाण अधिक असते. त्यादृष्टीने या झोपडीवासीयांच्या जातीच्या संघटना असतात का तर त्यांच्या स्वतंत्र झोपडपट्ट्यात जात संघटना नसतात. धार्मिक संघटनेतील सहभागाप्रमाणेच जातीय संघटनातील झोपडीवासीयांचा सहभाग अत्यल्प असतो. झोपडीवासीयांना धार्मिक आणि जातीच्या संघटना जवळच्या वाटत असतात. लातूर मध्ये मातंग झोपडीवासीय जातीय संघटनेत अधिक सहभागी होतात. मातंग सेना, लहूजी साळवे संघटना, या झोपडीवासीयांनी जातीय संघटना सांगितल्या आहेत. मातंग जातीचे दोन्ही संघटनेत सहभागी होण्याचे प्रमाण अधिक आहे. इतर जातीच्या झोपडीवासीयांचा सहभाग अल्प दिसून आला. विविध प्रकारचा व्यवसाय काम करणाऱ्या झोपडीवासीयांचा जातीय संघटनेतील सहभाग अल्प दिसून येतो. व्यवसाय करणाऱ्या झोपडीवासीयांचा मातंग सेना संघटनेतील सहभाग अधिक आहे. व्यवसाय करणारे परंतू कोणत्याच जाती संघटनेत सहभागी न होणाऱ्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक दिसून आले.

थोडक्यात झोपडीवासीयांमध्ये जातीचा प्रभाव दिसून येतो. झोपडीवासीय आपल्या नातेवाईकांच्या

मदतीने शहरात येतात. आणि तेथेच आपली झोपडी टाकून राहतात. झोपडपट्टीही स्थानिक राजकीय नेत्यांच्या हिताची असते. त्यामुळे राजकीय कार्यकर्ते अशा झोपडपट्ट्या स्थापण्यास अनुकूल असतात. झोपडीवासीय जात संघटनेत सहभागी होऊन सुरक्षिततेचा अनुभव घेतात. या भावनेतून अनेक जाती संघटनेचा उदय होतो. स्वसंरक्षणासाठी त्यांना धार्मिक संघटनाप्रमाणे जात संघटना महत्वाच्या वाटतात मात्र अशा विविध संघटनांमध्ये झोपडीवासीयांचा सहभाग कमी असतो.

६) झोपडीवासीयांचा राजकीय व्यवस्थेतील सहभाग हा फक्त मतदान करणे एवढ्या पुरताच मर्यादित असलेला दिसतो. राजकीय पक्षांच्या कामात सहभागी होणाऱ्या झोपडीवासीयांचे प्रमाण ४८.८% आहे. सहभागी होणाऱ्या झोपडीवासीयांचे सर्वाधिक प्रमाण काँग्रेस पक्षात आढळते. एकूण झोपडीवासीयांपैकी ३५.२% झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाच्या कामात सहभागी होतात. त्या खालोखाल एम.एन.एस. पक्षात भाग घेणारे ९.६% झोपडीवासीय आहेत. शिवसेना आणि आर.पी.आय पक्षाच्या कामात सहभागी होणारे झोपडीवासीय कमी आहेत.

थोडक्यात असे की, काँग्रेस पक्षाच्या कामात भाग घेणारे झोपडीवासीय सर्वाधिक आहेत. काँग्रेस पक्षाच्या कामात भाग घेणाऱ्यापैकी निम्मे महार आहेत. त्याखालोखाल मातंग जातीचे प्रमाण आहे. शिवसेना, आर.पी.आय. आणि भाजपा आणि इतर पक्षांच्या कामात भाग घेणारे झोपडीवासीय कमी आढळतात. मातंग झोपडीवासीयांचे काँग्रेस बरोबरच एम.एन.एस. पक्षातील प्रमाण अधिक आहे. राजकीय पक्षांच्या कामात सहभागी होणाऱ्या इतर जातीचे प्रमाण कमी दिसून येते. वयानुसार विचार केल्यास राजकीय पक्षांच्या कामात सर्वाधिक म्हणजेच ७७% प्रमाण असल्याचे निदर्शनास आले. २६ ते ४० या वयोगटातील ८९.८% झोपडीवासीय काँग्रेसपक्षाच्या कामात सभागी होतात. हे प्रमाण इतर वयापेक्षा सर्वाधिक दिसून येते. झोपडीवासीय जात, धर्म, राजकीय संघटना, पक्षांचे सभासद असतात. त्यांचे प्रमाण मात्र खूप कमी असते. त्याचबरोबर व्यवसाय करणारे झोपडीवासीयही राजकीय पक्षाचा प्रचार करतांना दिसतात. राजकीय पक्षाचा प्रचार करणाऱ्या झोपडीवासीयांमध्ये हमाल सर्वाधिक प्रमाणात दिसून येतात. व्यवसाय करणारे झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाचा प्रचार अधिक प्रमाणात करतात.

थोडक्यात झोपडीवासीय कुटुंबांमध्ये काँग्रेस पक्षाचा प्रभाव असल्याचे स्पष्टपणे दिसून येते. लातूरमधील एकूण ४४ झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षासाठी काम करतात. इतर विविध पक्षांचे काम करणारे ही झोपडीवासीय दिसून आले. तर एकापेक्षा जास्त राजकीय पक्षांच्या कामात सहभागी होणाऱ्या मातंग

आणि महार झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक आहे. लातूर शहरामध्ये व्यवसाय करणारे आणि राजकीय पक्षामध्ये पक्षाचा प्रचार करणारे झोपडीवासीय फक्त काँग्रेस पक्षामध्ये जास्त प्रमाणात आहेत. म्हणजे व्यवसाय करणाऱ्या झोपडीवासीयांचा राजकीय पक्षाच्या कामातील सहभाग तुटपूंजा आहे.

७) झोपडीवासीय विविध पक्षाचा निवडणूक प्रचार करतांना दिसतात. एकूण झोपडीवासीयांपैकी ५०.४% झोपडीवासीय पक्षाचा निवडणूक प्रचार करतात. तर त्या खालोखाल मातंग जातीचे प्रमाण दिसून येते. झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाचा निवडणूक प्रचार अधिक प्रमाणात करतात. जातीनिहाय झोपडीवासीयांमध्ये महार जातीचे झोपडीवासीय काँग्रेस पक्षाचाच, प्रचार जास्त प्रमाणात करतात. एका पक्षापेक्षा जास्त पक्षाचा प्रचार करणाऱ्या झोपडीवासीयामध्ये महार झोपडीवासीय अधिक आहेत. मराठा आणि चांभार झोपडीवासीयांचा सहभाग अत्यल्प दिसून येतो. मातंग समाज शिवसेना, काँग्रेस आणि एम.एन.एस. पक्षाचा प्रचार करतो. महार समाज काँग्रेस, आर.पी.आय, एम.एन.एस. आणि बी.एस.पी. पक्षाचा प्रचार करतात तर मुस्लीम समाज फक्त काँग्रेस पक्षाचाच प्रचार करतो.

झोपडीवासीयांचा विविध निवडणुकामध्ये प्रचार करण्यात सहभाग आहे. झोपडीवासीय सर्वात जास्त नगरपालिका निवडणुकीत प्रचार करतात. लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकीत प्रचार करतात. हे प्रमाण सर्वात जास्त दिसून येते महार समाजातील झोपडीवासीय नगरपालिका निवडणुकीमध्ये जास्त प्रमाणात प्रचार करतात. त्याखालोखाल मातंग समाजातील झोपडीवासीय नगरपालिका निवडणुकीत प्रचार करतात. निवडणुकीतील प्रचारामध्ये इतर जातीचे प्रमाण नगण्य दिसून येते. व्यवसाय करणारे झोपडीवासीयामध्ये हमाल नगरपालिका निवडणुकात अधिक प्रचार करतात. हमाल लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकामध्ये कमी प्रमाणात प्रचार करतात. इतर व्यवसाय करणारे आणि निवडणुकात प्रचार करणारे झोपडीवासीयांचे प्रमाण अल्प आहे.

थोडक्यात झोपडीवासीयामध्ये काँग्रेसचा प्रभाव दिसत असला तरी सर्वच राजकीय पक्ष हे आपल्या पक्षांचा प्रभाव झोपडपट्ट्यावर पाडण्याचा प्रयत्न करतांना दिसतात. झोपडपट्ट्यामध्ये दलित नेत्यांच्या जयंत्या, सण, उत्सव साजरे करण्याचा प्रयत्न नेते मंडळी करत असतात. जातीच्या स्थानिक कार्यकर्त्यांस हाताशी धरून या जातीची मते घेतली जातात. परंतु भाजप, काँग्रेस असे सर्वच पक्ष या दलीत नेत्यांचा उपयोग फक्त स्थानिक राजकारणापुरतेच मर्यादित रहाते. राज्य किंवा केंद्रीय पातळीवर हे नेतृत्व

येऊ शकत नाही. कारण राज्य केंद्र पातळीवर येण्यासाठी जातीपेक्षा पक्षाला मोठे स्थान दिलेले असल्याने या लोकांची राजकारणात वर्षी लागत नाही.

झोपडीवासीयांची सामाजिक, आर्थिक स्थिती पाहिल्यास झोपडीवासीय आपल्या मागण्या, गरजासाठी मोर्चे, आंदोलनात कमी प्रमाणात भाग घेतात. हे झोपडीवासीय कधीच मोर्चे / आंदोलनात सहभागी होत नाहीत अशांचे प्रमाण ४०% आहे. कधीतरी मोर्चात / आंदोलनात भाग घेणाऱ्यांचे प्रमाण ४५.६% दिसून येते. तर मोर्चात खूप वेळा भाग घेणारे फक्त १४.४% आहेत. मोर्चात बऱ्याचदा भाग घेणाऱ्यामध्ये महार झोपडीवासीयांचे प्रमाण अधिक आहे. त्यानंतर मातंग झोपडीवासीय येतात. विविध राजकीय पक्षांचे, कामगार व व्यावसायिक संघटनांचे मोर्चे इ. मोर्चामध्ये झोपडीवासीय सहभागी होतात.

झोपडीवासीयांचा राजकीय व्यवस्थेतील सहभाग मतदान करणे एवढेच मर्यादित मानले तरी त्यांचा उपयोग राजकीय व्यवस्था एक गड्डा मते किंवा वोटबँक म्हणूनच करून घेतात. असेच म्हणावे लागते. कारण सर्वेक्षणानुसार झोपडीवासीय कुटुंबातील सर्व लोक एकाच पक्षास मते देतात. असे म्हटले आहे. लोकसभा आणि विधानसभा निवडणुकीत झोपडीवासीय पक्षास पाहून मते देतात. विशेषतः काँग्रेस पक्षास मते देणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त दिसते. तर शहरी / स्थानिक राजकारणामध्ये झोपडीवासीय आपल्या वस्तीतील जातीच्या उमेदवारास प्राधान्य देतात. या ठिकाणी जात हा घटक महत्वाचा मानला जातो. शहरातील राजकारणाच्या पार्श्वभूमीवर झोपडपट्टीतील राजकीय कार्यकर्त्यांचे राजकारण हे जात, धर्म, पैसा, भ्रष्टाचारी मार्गाचा अवलंब करून चालते हे स्पष्ट दिसते. अशा पध्दतीने सत्ता मिळवण्यात सर्वच जाती जमाती पुढारलेल्या आहेत. लातूरमधील झोपडपट्ट्यामध्ये दलित जातीचे प्रमाण जास्त आहे. त्यामुळे स्थानिक राजकारणात पक्षापेक्षा जातीस अधिक महत्त्व मिळते. राजनितीक सौदेबाजीमध्ये जात, धर्म, पैशाला महत्त्व देऊन राजकीय व्यवस्थेला व्यावसायिक स्वरूप दिले जाते. पैशाच्या जोरावर पक्ष बदलले जातात. झोपडपट्ट्यामध्ये निवडणुकीच्या आधी नागरी सोयी - सुविधा पुरवून आपल्या पक्षाचा प्रभाव वाढविण्यासाठी जयंत्या, उत्सव साजरे केले जातात. आणि मते मिळविण्यासाठी प्रयत्न केला जातो. राजकीय नेते फक्त झोपडीवासीयांच्या मते मिळविण्यासाठी उपयोग करतात. एरवी हे नेते झोपडपट्ट्यामध्ये विकासाची कामे करतांना दिसत नाहीत. किंवा बेरोजगारांना रोजगार मिळवून देणे, कर्ज मिळवून देणे, झोपडपट्ट्यात सोई सुविधा पुरविणे इ. कामे करताना दिसत नाहीत. शासकिय योजनेचा एक भाग म्हणून जेवढ्या सुधारणा होतील तेवढ्याच होत असतात. राजकारणी हे विकासाचे राजकारण करण्याऐवजी

पैशाचे राजकारण करताना दिसतात. झोपडीवासीयांना दारिद्र्यामुळे राजकारणात सहभाग घेता येत नाही. जात-धर्माच्या संघटनातील झोपडीवासीयांचा सहभाग अल्प असतो. काँग्रेसचा प्रभाव झोपडपट्ट्यावर मोठ्या प्रमाणात असल्याने काँग्रेस पक्षाचे काम करणारे अधिक झोपडीवासीय आहेत. शिक्षणाचा अभाव आणि राजकीय प्रक्रियोतील अनभिज्ञता या लोकांना एक गड्डा मते टाकण्यास मदत करते त्याचप्रमाणे बेरोजगारी आणि आर्थिक अडचणीतूनही एक गड्डा मते टाकण्यास झोपडीवासी प्रवृत्त होतात. सर्वेक्षणात या संबंधी विचारलेल्या प्रश्नामध्ये कुटूंबातील सर्वजण एकाच पक्षाला मत देतात असे आढळले आहे. सर्वच जाती जामातीमध्ये अशी एक गड्डा मते टाकलेली दिसतात. मागे झालेल्या लोकसभा निवडणुकीत झोपडी वासीयांनी कोणत्या पक्षास मत दिले आहे. त्याचे विश्लेषण केल्यास काँग्रेस पक्षास मते देणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. त्यामानाने इतर पक्षांना मिळणारा पाठींबा हा नगण्य स्वरूपाचा दिसून आला.

सारांश :

झोपडीवासीय आणि शहरांचे राजकारण पहाता राजकारणापासून झोपडीवासीय अलिप्त किंवा राजकारणात उपरे असलेले दिसतात. मतदान करणे या व्यतिरिक्त राजकीय व्यवस्थेतील त्यांचा सहभाग नगण्य असतो. त्याच प्रमाणे झोपडपट्टीतील नेतृत्व हे जातीच्या आधारावर उभे असलेले दिसत असते तरी या जातीच्या आधारावरच ते राज्य पातळीवर निवडून येत नाही. कारण केंद्र-राज्य पातळीवर पक्षास महत्व दिलेले असते किंवा राज्यातील प्रबळ पक्षाचा प्रभाव असल्याने या पातळीवर पक्षाच्या आधारे निवडणुका लढविल्या जातात. झोपडपट्टीतील नेत्यांना किंवा स्थानिक नेतृत्वास पक्षामध्ये उच्च पदे दिलेली नसल्याने त्यांची वर्णी उच्च स्थानी राजकारणात लागत नाही. अशा वेळेस स्थानिक राजकारणापूरतेच मर्यादित नेतृत्व रहाते आणि एका दृष्टीने समाजापासून दूर गेलेला हा झोपडीवासीय वर्ग राजकीय व्यवस्थेतूनही बाहेर फेकलेलाच असतो. फक्त त्याचे अस्तित्व हे वोट बँक एवढेच मर्यादित असल्याचे दिसते.

नवीन झोपड्या होऊ नयेत यासाठी सरकारी गोटातून अनेक प्रयत्न होतात परंतु हे सोपे नाही. कारण झोपडी दादा, राजकारणी, अधिकारी यांच्या मैत्रिचा प्रश्न असतो आणि मुख्यतः मतांचा प्रश्न अधिक महत्वाचा असतो. दोन वेळेसच्या अन्नाची खंत असल्याने बहुतांश झोपडीवासीय भीतीने जीवनाला सामोरे जातांना दिसत आहेत. झोपडपट्ट्यांमध्ये वेगवेगळी संस्कृती पाहायला मिळते. प्रत्येक समाजाचे

जातीचे छोटे-छोटे गट दिसतात. लातूर शहर हे पूर्णपणे आकर्षणाचे केंद्र बनले आहे. त्यामुळे लातूर शहराच्या आजूबाजूच्या खेड्यातून लातूरमध्ये स्थलांतर होण्याचे प्रमाण वाढत आहे.

झोपडीवासीयांचा प्रश्न फक्त दारिद्र्य, जीवनावश्यक गरजा भागवणे एवढ्या पुरताच मर्यादित न मानता त्याचे जीवनमान कसे उंचावले जाईल याचा विचार केला पाहिजे. झोपडीवासीय करत असलेले असंघटीत क्षेत्रातील अनियमित स्वरूपाचे व्यवसाय पाहाता त्यांच्या उत्पन्नातून ते उच्च प्रतियेचे जीवनमान जगू शकत नाहीत. झोपडीवासीयांविषयी असा ग्रह केला गेलेला आहे की, झोपडीवासीयांना पर्यायी जागा दिल्यानंतरही त्या विकून पुन्हा झोपडपट्टीत हे लोक राहायला येतात. यात काही अशी तथ्य असल्याचे म्हटले जाते. कारण आर्थिक दृष्ट्या पिचलेल्या लोकांना घर विकून पैसा मिळतो आणि या पैशातून ते आपले जीवनमान सुधारण्याचा अयशस्वी प्रयत्न करतात.

समाजिक दृष्ट्या पाहाता झोपडीवासीय हा अल्पसंख्य वर्गात मोडतो. या वर्गाला राजकारणात कोणतीच जागा नसते. हे झोपडीवासीय एकत्र येण्याची शक्यता कमी असते. स्थानिक राजकारणात मुस्लिम, दलित या झोपडीवासीयांचे प्रमाण अत्यल्प असते. परंतू राजकीय दृष्ट्या हे लोक राहात असलेला भाग / वस्ती ही महत्वाची असते. विशिष्ट जागेची एक गड्डा मते घेण्याच्या दृष्टीने हे महत्वाचे ठरते. आणि याच प्रवृत्तीतून झोपडपट्ट्या वाढीच्या बाबतीत राजकीय नेते / कार्यकर्ते मौन बाळगतांना दिसतात. एक गड्डा मता व्यतिरिक्त राजकीय व्यवस्थेत या झोपडपट्ट्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नसते. झोपडपट्ट्यांना स्वतंत्र अस्तित्व नसते. स्थानिक निवडणूक काळात फक्त झोपडपट्ट्यांना महत्त्व आलेले असते. विधानसभा किंवा लोकसभेच्या निवडणूकीत फारसे महत्त्व झोपडपट्ट्यांना दिले जात नाही. झोपडपट्ट्या या गरीबांना, कनिष्ठ वर्गांना, अ.जाती, दलित, मुस्लिम आणि स्थलांतरीतांना आसरा / निवारा देत असतात. झोपडपट्ट्यांमध्ये देखील विशिष्ट जातीचा प्रभाव असेल तर त्या जातीच्या स्थलांतरीतांना निवारा सोयीस्कररित्या मिळतो. इतरांना मात्र निवारा मिळवण्यात त्रास होत असतो तर राजकीय कार्यकर्ते, प्रसारमाध्यमे, मध्यम वर्ग हा झोपडपट्ट्यांमध्ये वोटबँक असल्याचे मानतात. थोडक्यात झोपडपट्ट्या या शहरी राजकारणाचा एक भाग असतो. झोपडपट्ट्यांना कोणतीही स्वतंत्र राजकीय ओळख नसते.

झोपडपट्ट्यांमध्ये स्त्री राजकीय नेतृत्व कमी आढळते. स्त्रिया या कुटुंबातील पुरुषांच्या म्हणण्याप्रमाणे मतदान करतांना दिसतात. झोपडपट्ट्यांमध्ये सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक स्थिती वेगवेगळी असली तरी सर्व झोपडीवासीयांच्या समस्या एक सारख्या आहेत. उदा. दारिद्र्य, निरक्षरता इ. झोपडी

वासीय आपली परिस्थिती सुधारण्याचा स्वतःहून प्रयत्न करत नाहीत. तर ते सर्वस्वी नगरपालिका, सरकार किंवा इतर स्वयंसेवी संस्थांवर अवलंबून असतात. म्हणजेच झोपडीवासीय हे अवलंबीत्व संस्कृतीचा (Dependency Culture) स्विकार करतांना दिसतात.

झोपडीवासीयांच्या प्रश्नाकडे सामाजिक, आर्थिक दृष्टीकोनातून पाहिले पाहिजे. झोपडपट्टीत राहणारे हे आर्थिक रचनेशी संबंधीत असतात. समाजातील सर्वात मोठा वर्ग, कनिष्ठ व्यावसायात काम करणाऱ्या मध्ये झोपडावासीय असतो. हे काम निकृष्ट प्रतिचे असले तरी सामाजिक दृष्ट्या ते महत्वाचे असते. या कष्टकरी वर्गास या कामाचा मोबदला हा अतिशय तुटपुंज्या स्वरूपाचा मिळत असतो. त्या दृष्टीने झोपडीवासीयांचा प्रश्न आर्थिक रचनेशी संबंधीत असल्याने त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारणे आवश्यक ठरते. त्यांना समाजात, आर्थिक क्षेत्रात दुय्यम स्थान असल्याचे दिसून येते. झोपडीवासीय हे ग्रामीण भाग आणि शहरी भागाशी जोडलेला एक दुवा असतो.

झोपडीवासीयांमध्ये विशिष्ट जाती-जमातीचे लोक आढळतात. यात विशेषतः दलित आणि मुस्लिम (ओ.बी.सी.) जमातीचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. त्या दृष्टीने पाहता या जाती वर्गाचे पारंपारीक व्यवसाय नसल्याने ग्रामीण भागात शेतमजुरी करत होते. शेतकी अर्थ व्यवस्थेच्या अकार्य क्षमतेमुळे शहरात यांचे स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात झाले. इतर व्यावसायीक जातींना ग्रामीण भागात आजही थोड्या फार प्रमाणात कामे आहेत. किंवा त्यांचे व्यवसाय शहरी अर्थव्यवस्थेत ही टिकून आहेत. उदा. चांभार, न्हावी इ. त्यामुळे शहरात रोजगाराच्या शोधार्थ येणारा हा जात वर्ग झोपडपट्ट्यांमध्ये निवारा शोधतांना दिसतो. औद्योगिकदृष्ट्या अकुशल कामगार असल्याने, निरक्षरता मोठ्या प्रमाणात असल्याने हा वर्ग मोठ्या प्रमाणात बिगारी काम आणि बांधकाम कामगार म्हणून दिसतो. अशा पध्दतीने मागास जातींचे आणि आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल असणारे लोक झोपडपट्ट्यांमध्ये येतात आणि औद्योगिक दृष्ट्या वाढणाऱ्या शहराला झोपडपट्ट्यांच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते.

थोडक्यात झोपडीवासीयांचा प्रश्न हा ग्रामीण आणि शहरी भागातील सामाजिक, आर्थिक प्रश्नांशी जोडलेला असतो. कारण ग्रामीण व्यवस्थेतून लोक दूर गेलेले नसतात तर पूर्णपणे शहरी संस्कृतीतदेखील सामावलेले नसतात. असंघटीत क्षेत्रात काम करत असल्याने, अनियमित स्वरूपाचे काम असते त्यामुळे विशिष्ट व्यवसायाशी हे झोपडीवासीय हे असंघटीत क्षेत्राचे एक उत्तम उदाहरण राहून जाते. सामाजिक, आर्थिक आणि व्यावसायीकदृष्ट्या असंघटीत असणारा हा झोपडीवासीय वर्ग राजकीय

व्यवस्थेतून देखील बाहेर फेकला गेलेला असतो. त्यांचे राजकीय क्षेत्र हे मर्यादीत स्वरूपाचे असते. आपल्या जीवनावश्यक गरजा भागविण्याच्या विवंचनेत हे झोपडीवासीय राजकीय, सामाजिक व्यवस्थेतून बाहेर फेकले जातात. वर्ग, जातीच्या आधारावर झोपडीवासीय संघटीत नसल्याने त्यांचा लढा उभा राहात नाही. संघर्षाच्या विरोधात हे लोक एकत्र येत नाहीत. मिश्र लोकवस्ती असल्याने झोपडपट्ट्यामध्ये विशिष्ट जाती, धर्माचे लोक संघटीत होत नाहीत. त्यांचे राजकीय क्षेत्र देखील मर्यादीत असल्याने जात, धर्म, समाज, राजकीय क्षेत्रात यांचा झोपडीवासीय म्हणून लढा उभा राहात नाही. या झोपडपट्ट्यांचा उपयोग मात्र राजकारणी करून घेतात आणि झोपडपट्ट्या या राजकारणाचा एक भाग होऊन जातो. थोडक्यात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय दृष्ट्या सिमांतीक झालेली व्यक्ती म्हणजे झोपडीवासीय होय. झोपडीवासीयांची कोणतीही राजकीय ओळख नसते. ते आपला प्रभाव राजकीय प्रक्रियेवर पाडू शकत नाहीत.

झोपडपट्ट्यांचा अभ्यास करत असतांना तो फक्त झोपडपट्ट्यांचा अभ्यास होत नाही तर जात, व्यवसाय, दारिद्र्य, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय यासर्व प्रश्नांशी झोपडीवासीयांचा प्रश्न जोडलेला असतो. झोपडीवासीय फक्त गरीबीचेच जीवन जगत नसतात तर ते असुरक्षित जीवन देखील जगत असतात असेच म्हणावे लागेल. थोडक्यात राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व्यवस्थेतून बाहेर फेकल्या गेलेल्या झोपडीवासीयांची वेगळी संस्कृती स्थापन झालेली असते. या संस्कृतीत सर्वच जाती धर्माचे झोपडीवासीय समरस झालेले असतात. परंतु समाजाच्या मुख्य प्रवाहातून दूर गेलेला हा वर्ग झोपडपट्टीतील आपल अस्मिता पूर्णपणे देखील स्वीकारत नाही हे ही तितकेच खरे आहे. झोपडपट्ट्या या समाज व्यवस्थेतील, शहरी नियोजनातील अडथळा ठरत असतात. मात्र याच झोपडपट्ट्यातून आर्थिक व्यवस्थेत हातभार लावणारा मोठा वर्ग मिळतो हे वास्तव नाकारता येत नाही. त्याचप्रमाणे राजकीय कार्यकर्त्यांचे स्थानिक राजकारणात स्थान बळकट करण्यासाठी या झोपडपट्ट्या उपयोगाच्या ठरतात. किंवा त्यांचा वापर केला जातो त्या दृष्टीने राजकारणाचा झोपडपट्ट्या एक महत्वाचा भाग असल्याचे मान्य करावे लागते.

संदर्भ सुची

अ) इंग्रजी संदर्भ :-

- 1) Bose Ashish - India's Urbanization - 1901- 2001 Assisted by Jatinder Bhatia, Tata Mc Graw Hill Publishing Company Ltd. New Delhi - 1978, P - 124.
- 2) Desai A.R. and Pillai S.D. (ed.)- Slums and Urbanization Popular Prakashan, Bombay, 1990, P-2-3.
- 3) Ranga Rao K and M.S.A. - Cities and Slum : A Study of Squatters Settlement in the city of Vijaywada, Concept Publishing Company, New Delhi, 1984, P-2.
- 4) Desai A.R. and Pillai S.D. (9 ed.)- Bergl E.E., The Nature of Slums Popular Prakashan Bombay - 1990, P. 35.36.
- 5) Chaudhari P.L. - Politics and Administration of Slums in Poona City, University of Pune - 1982. Unpublished Phd. Thesis, P - 8.
- 6) D'Souza V.S. - Social Structure of Planned city Chandigarh, New Delhi, Orient Longmans Ltd. 1968.
- 7) Gazetteer of India - Maharashtra State Gazetteer, District, Latur.
- 8) Sharma Kalpana (2000) - Rediscovering Dharavi, New Delhi Penguin.

ब) मराठी संदर्भ :-

- १) अनुभव - एप्रिल - मे १९९५ निवडणूक निकालाचे निष्कर्ष.
- २) बेग रेहाना आरा, २००१ - शहरातील झोपडीवासीयांची सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती आणि राजकारण, पुणे विद्यापीठ, अप्रकाशित शोध प्रबंध.
- ३) कुलकर्णी सुहास, २००१ - अर्धी मुंबई, मॅजेस्टिक प्रकाशन.
- ४) देशपांडे राजेश्वरी, जुलै - सप्टें - १९९९ - शहरी गरीबांचे राजकारण, समाज प्रबोधन पत्रिका, पृ. १४५-१५४.
- ५) देशपांडे राजेश्वरी, १ ते ऑक्टो, २००३ - वंचितांच्या संघटना लुप्त होणारे अवकाश, वाटसरु, पृ. ३७ ते ४१.
- ६) जोशी तर्कतिर्थ लक्ष्मणशास्त्री (सं.पा.) - मराठी विश्वकोष खंड - ४, मुंबई महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि सांस्कृतिक मंडळ,
- ७) पळशीकर सुहास, २००४ . - समकालीन भारतीय राजकारण, पुणे प्रतिमा प्रकाशन
- ८) पुणे शहर, (महानगरपालिका हद्द) झोपडपट्टी पाहणी अहवाल, (१९६९) पुणे, जनता संपर्क कार्यालयाकडून प्रकाशित.
- ९) पुणे महानगरपालिका, पर्यावरण सद्यःस्थिती पाहणी अहवाल - २००१-२००२.
- १०) प्रयास, मे २००५, झोपडपट्ट्यांचा प्रश्न विकासनीतीमध्ये बदल हवा.
- ११) नागमोते सोनाली, २००६, पुणे शहरातील झोपडीवासीयांचे जीवन व राजकारण, पुणे विद्यापीठ, अप्रकाशित शोध प्रबंध.
- १२) जनगणना अहवाल, २००१ - लातूर.
- १३) लातूर नगरपालिका प्रकल्प विभाग, झोपडपट्टी सुधारणा कार्यक्रम, अहवाल.
- १४) महाराष्ट्र शासन राजपत्र नगरपरिषद प्रभाग, लातूर २३/१०/१९९६.

क) मुलाखत आणि चर्चा :-

- १) गायकवाड किशोर अशोक - राजीव नगर, मातंग जात - मातंग सेना सदस्य.
- २) कांबळे पुजा प्रभाकर - जयभीम नगर, महार जात - दलित पॅथर सदस्य.
- ३) अनिल संपत्ती क्षिरसागर - जयभीम नगर, महार जात - युथ पॅथर सदस्य.
- ४) छायाबाई बिभीषण सातपुते - इंदिरा नगर, महार जात - युवा भीम सेना सदस्य
- ५) राजू दत्तात्रय गायकवाड - राजीव नगर, मातंग जात - मजदूर युनियन सदस्य
- ६) बालाजी मुंजाजी बनसोडे - जयभीम नगर, महार जात - हमाल माथडी संघटना सदस्य
- ७) किरण तानाजी कसबे - मोहन नगर, चांभार जात - लहुजी साळवे संघटना उपाध्यक्ष.
- ८) शेख अख्तर अब्दुल - संजय नगर, मुस्लिम जात - इस्लाम धार्मिक संघटना (इदमिलाद ऊल्लबी) सदस्य.
- ९) शेख इब्राहिम इस्माईल - संजय नगर, मुस्लिम जात - मुस्लिम विकास परिषद सदस्य.
- १०) भालेराव रावसाहेब मालोजी - मोहन नगर महार जात - भीम शक्ती व त्रिलोक्य, बौध्द महासंघ सदस्य.
- ११) अनिल गायकवाड - संजय नगर, महार जात-नगर सेवक, संजय नगर

प्रश्नावली

१. झोपडपट्टीचे नाव
२. मुलाखत देणाऱ्याचे नाव
३. कुटुंबातील व्यक्तींची एकूण संख्या
४. धर्म :
- १) हिंदु   २) मुस्लिम   ३) ख्रिश्चन   ४) बौध्द   ५) शीख
५. जात कोणती ?
- ६) वय
- १) ० ते ९   २) ६ ते १०   ३) ११ ते १६   ४) १७ ते १५   ५) २६ ते ४०
- ६) ४१ ते ६०   ७) ६१ +
- ७) शिक्षण -
- १) निरक्षर   २) साक्षर (औपचारिक शिक्षण नसलेले)   ३) प्राथमिक
- ४) माध्यमिक शालांत   ५) व्यावसायिक   ६) पदवी   ७) पदव्युत्तर
- ८) कामधंदा (नोकरी / व्यवसाय)
- ९) सध्याचा व्यवसाय केंव्हा पासून करत आहात ?
- १) पिढीजात   २) वडिलापासून   ३) स्वतःचा
- ४) लागु नाही (नोकरी करत असल्यामुळे)
- १०) नोकरीचे स्वरूप
- १) पूर्ण वेळ   २) अर्ध वेळ   ३) मधुन मधुन
- ४) रोजंदारीवर   ५) लागु नाही
- ११) कामावर जाण्यासाठी कोणते वाहन वापरतात ?
- १) स्वतःचे वाहन   २) सायकल   ३) अॅटो रिक्शा
- ४) लागु नाही (घरीच काम करतात)
- १२) तुमच्याकडे रेशनकार्ड आहे काय?
- १) होय   २) नाही   ३) माहित नाही.

- १३) तुम्ही रेशन कार्डावर स्वतःसाठी धान्य आणता का ?
 १) होय २) नाही ३) लागू नाही (रेशनकार्ड नाही)
- १४) लग्न / सण समारंभ / आजारपण इत्यादीसाठी तुम्ही कधी कर्ज घेतले आहे का ?
 १) होय २) नाही ३) माहित नाही
- १५) तुमच्या घराला पाणी कसे मिळते ?
 १) घरात स्वतंत्र नळ आहे २) सार्वजनिक / सामाईक नळावरून
 ३) पाणी पुरवण्याची सोय नाही, बऱ्याच वेळा टँकरने
- १६) स्वच्छता गृहाची सोय स्वतंत्र आहे की सामाईक ?
 १) स्वतंत्र २) सामाईक ३) सोय नाही
- १७) तुमच्या कुटुंबाला मिळवत्या व्यक्तीच्या नोकरी / व्यवसायाखेरीज खालील पैकी कोणत्या मार्गाने उत्पन्न मिळते काय ?
 १) घरभाडे २) गावाकडून येणारे धान्य ३) ठेवीवरील व्याज
 ४) यापेक्षा वेगळे _____ ५) लागू नाही.
- १८) कुटुंबाला दरमहा मिळणारे उत्पन्न अंदाजे किती असते ?
 १) २००० पर्यंत २) २००१ ते ५००० ३) ५००० ते १०,०००
 ४) माहित नाही / सांगता येत नाही ५) उत्पन्न नियमित नाही, अधूनमधून मिळते
 ६) लागू नाही (अन्य मार्गांनी उत्पन्न मिळत नाही.)
- १९) शाळा प्रवेश, आर्थिक अडचण, किरकोळ भांडणे, नोकरीसाठी मदत इत्यादी. अडचणीच्या वेळी मदतीसाठी तुम्ही कोणाकडे जाता ?
 _____ १९ लागू नाही.
- २०) तुम्ही दररोज बातम्या ऐकता का ? वाचता का ? पाहता का?
 १) होय २) नाही
- २१) तुमच्या घरामध्ये राजकारणावर चर्चा करता का ?
 १) होय २) नाही

- २२) तुम्ही तुमचे हितसंबंध साध्या करण्यासाठी पुढाऱ्यांना भेटता का ?
 १) होय २) नाही
- २३) सरकार व राजकीय पक्षाव्यतिरिक्त तुमच्या भागात कोणत्या इतर संघटना काम करतात का ?
 १) होय २) नाही ३) माहिती नाही
 a. संघटना असल्यास कोणत्या ?
- २४) तुम्ही ज्या ठिकाणी काम करता त्या कामगार संघटनेच्या कामात सहभागी होता का ?
 १) होय २) नाही
 a. होय असल्यास, कोणत्या संघटनेच्या कामात सहभागी होता ?
 _____१९) लागू नाही.
- २५) तुम्ही व्यवसायाशी संबंधित व्यवसायीक संघटनेच्या कामात सहभागी होता काय ?
 १) होय २) नाही
 a. होय असल्यास, कोणत्या संघटनेच्या कामात सहभागी होता ?
 _____१९) लागू नाही.
- २६) तुम्ही सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होता का ?
 १) होय २) नाही
 a. होय असल्यास, कोणत्या सार्वजनिक उत्सवात सहभागी होता ?
 _____१९) लागू नाही.
- २७) तुम्ही एखाद्या सार्वजनिक संस्था / संघटनेच्या कामात सहभागी होता का ?
 १) होय २) नाही
 a. होय असल्यास, कोणत्या कोणत्या संघटनेच्या (संस्था) सहभागी होता ?
 _____१९) लागू नाही.
- २८) तुम्ही एखाद्या राजकीय पक्षाच्या कामात सहभागी होता का ?
 १) होय २) नाही
 a. होय असल्यास, कोणत्या राजकीय पक्षाच्या कामात सहभागी होता ?
 १) काँग्रेस २) भाजप ३) शिवसेना ४) जनतादल

- ५) रिपब्लिकन पार्टी (आर पी आय) ६) राष्ट्रवादी काँग्रेस ७) बहुजन समाज पक्ष
 ८) बहुजन महासंघ ९) समाजवादी पार्टी १०) शेकाप
 ११) समाजवादी जनपरिषद १२) इतर
 १३) वेगवेगळ्या पक्षासाठी वेगवेगळ्या व्यक्ती काम करतात. १४) लागू नाही.
- २९) तुम्ही निवडणुक प्रचारात भाग घेतला आहे काय?
 १) होय २) नाही
 a. होय असल्यास, कोणत्या पक्षाचा प्रचार केला ?
 १) काँग्रेस २) भाजप ३) शिवसेना ४) जनतादल
 ५) रिपब्लिकन पार्टी (आर पी आय) ६) राष्ट्रवादी काँग्रेस ७) बहुजन समाज पक्ष
 ८) बहुजन महासंघ ९) समाजवादी पार्टी १०) शेकाप
 ११) समाजवादी जनपरिषद १२) इतर
 १३) वेगवेगळ्या पक्षासाठी वेगवेगळ्या व्यक्ती काम करतात. १४) लागू नाही.
- ३०) कोणत्या निवडणुकीसाठी प्रचार केला ?
 १) लोकसभा २) विधानसभा ३) नगर पालिका ४) इतर
 ५) लागू नाही
- ३१) तुम्ही किंवा तुमच्या घरातील कोणी मोर्चा किंवा निदर्शने यात भाग घेतला होता का ?
 १) कधीच नाही २) कधी तरी ३) खुप वेळा
- ३२) तुम्ही एखाद्या धार्मिक संघटनेच्या कामात सहभागी होतात का?
 १) होय २) नाही
 a. होय असल्यास, कोणत्या धार्मिक संघटनेच्या कामात सहभागी होता ?
 _____ ११) लागू नाही.
- ३३) तुम्ही तुमच्या जातीच्या एखाद्या संघटनेशी संबंधीत आहेत काय ?
 १) होय २) नाही
 a. होय असल्यास, कोणत्या जातीच्या संघटनेशी संबंधीत आहेत ?
 _____ ११) लागू नाही.

- ३४) तुमच्या घरातील सर्वजन एकाच पक्षाला मदत देतात काय ?
- १) होय   २) नाही   ३) बरेच वेळा   ४) सांगता येत नाही   ५) माहीत नाही.
- ३५) गेल्या लोकसभा निवडणुकीत तुम्ही कोणत्या पक्षाला मत दिले ?
- १) काँग्रेस   २) भाजप   ३) शिवसेना   ४) जनतादल
- ५) रिपब्लिकन पार्टी (आर पी आय)   ६) राष्ट्रवादी काँग्रेस   ७) बहुजन समाज पक्ष
- ८) बहुजन महासंघ   ९) समाजवादी पार्टी   १०) शेकाप
- ११) समाजवादी जनपरिषद   १२) इतर   १३) मतदान केले नाही
- १४) सांगितले नाही.   १५) लागू नाही.
- ३६) गेल्या विधानसभा निवडणुकीत तुम्ही कोणत्या पक्षाला मत दिले ?
- १) काँग्रेस   २) भाजप   ३) शिवसेना   ४) जनतादल
- ५) रिपब्लिकन पार्टी (आर पी आय)   ६) राष्ट्रवादी काँग्रेस   ७) बहुजन समाज पक्ष
- ८) बहुजन महासंघ   ९) समाजवादी पार्टी   १०) शेकाप
- ११) समाजवादी जनपरिषद   १२) इतर
- १३) मतदान केले नाही   १४) सांगितले नाही.   १५) लागू नाही.
- ३७) येणाऱ्या लोकसभा निवडणुकीमध्ये तुम्ही कोणत्या पक्षाला मतदान करणार ?
- १) काँग्रेस   २) भाजप   ३) शिवसेना   ४) जनतादल
- ५) रिपब्लिकन पार्टी (आर पी आय)   ६) राष्ट्रवादी काँग्रेस   ७) बहुजन समाज पक्ष
- ८) बहुजन महासंघ   ९) समाजवादी पार्टी   १०) शेकाप
- ११) समाजवादी जनपरिषद   १२) इतर
- १३) सांगितले नाही.   १४) लागू नाही.
- ३८) येणाऱ्या विधानसभा निवडणुकीमध्ये तुम्ही कोणत्या पक्षाला मतदान करणार ?
- १) काँग्रेस   २) भाजप   ३) शिवसेना   ४) जनतादल
- ५) रिपब्लिकन पार्टी (आर पी आय)   ६) राष्ट्रवादी काँग्रेस   ७) बहुजन समाज पक्ष
- ८) बहुजन महासंघ   ९) समाजवादी पार्टी   १०) शेकाप
- ११) समाजवादी जनपरिषद   १२) इतर   १३) सांगितले नाही.   १४) लागू नाही.

परिशिष्ट :

जयभीम नगर

१. कांबळे पुजा प्रभाकर
२. शिरसाठ प्रिया बबन
३. सोनवणे तुळशिराम दगडु
४. रणक्षेत्रे संगिता मनोहर
५. क्षिरसागर अनिल संपत्ती
६. सातपुते छायाबाई बिभीषण
७. शिंदे रामेश्वर अविनाश
८. कांबळे लक्ष्मीबाई केशव
९. कांबळे पुजा महादेव
१०. वाघमारे जिलाबाई हिरामन
११. चक्रे पार्वती बबन
१२. बनसोडे बालाजी मुंजाजी
१३. बनसोडे रुपाली अनिल
१४. बनसोडे कविता विनोद
१५. जाधव मनोज रामचंद्र
१६. रणदिवे रंगनाथ शेषेराव
१७. नंदवे शेषाबाई बाबु
१८. सुर्यवंशी विजयकुमार पांडुरंग
१९. गायकवाड तानुबाई ज्ञानोबा
२०. धावरे गौतम बळी
२१. काळुंके सखुबाई बापुराव
२२. बागवान हानिफ अहमद
२३. शेख सलिम दस्तगीर
२४. वाघमारे नारायण सखाराम
२५. चरेकर सुनंदा मुर्लीधर

संजय नगर

१. कांबळे सुमित्रा भिमराव
२. शेख अक्तर अब्दुल
३. शेख माजीद मुस्तफा
४. शेख इब्राहिम इस्माईल
५. शेख रसुल मुस्तफा
६. कुरेशी माजीद पाशाभाई
७. शेख महेबुब इसाक
८. सय्यद निजाम रफिक
९. गायकवाड भारतबाई लक्ष्मण
१०. रसाळ आकाश रामराव
११. कांबळे किशन सुनील
१२. देवकुळे दिलुबाई उत्तम
१३. गायकवाड शालनबाई गुणवंत
१४. सावळे शांताबाई अंगद
१५. गायकवाड मलींद हरिश्चंद्र
१६. मगर प्रभावती बबन
१७. वाघमारे लता वैजनाथ
१८. सोनटक्के अभिमन्यु शेकबा
१९. जाधव दयानंद रामचंद्र
२०. काळे आप्पाराव केरु
२१. श्रीरामे विठाबो सुरेश
२२. वाले हिरा मोहन
२३. तांबोळी अकबर नसिम
२४. गायकवाड कमल मलींद
२५. सय्यद गफार हसिम

राजीव नगर

१. गायकवाड किशोर आशोक
२. वैजनाथ दगडु घवाने
३. कांबळे विनोद राम
४. गायकवाड कृष्णा शिवाजी
५. संम्मुखराव मनोज पिराजी
६. बसपुरे सुनिल नामदेव
७. शिंदे रमाबाई किशन
८. मस्के बालीका त्र्यंबक
९. उफाडे उषा संजय
१०. सौ. पवार विजयाबाई नरसिंग
११. कसबे किरण तानाजी
१२. गायकवाड अरुण ज्ञानोबा
१३. गव्हाने सुंदर संदिपान
१४. उफाडे लताबाई बालाजी
१५. सौ. कांबळे सुनिता शिवाजी
१६. बनसोडे पदमिनबाई रोहिदास
१७. कांबळे पद्माकर दगडु
१८. वाघमारे रोहित गणु
१९. शिंदे अजय बालु
२०. नागराळे गणेश गणपती
२१. मनाळे अंकुश मारोती
२२. सौ.आडसुळ ज्योती दिपक
२३. गोणे ज्ञानेश्वर गणपत
२४. वाघमारे मधुकर मारोती
२५. क्षिरसागर दत्तात्रय बबन

इंदिरा नगर

१. वाघमारे शिवाजी वामन
२. कांबळे ओमप्रकाश बब्रुवान
३. सुर्यवंशी तुषार त्र्यंबक
४. सुरवसे विजय पंढरी
५. गायकवाड सोमनाथ किशनराव
६. सोनकांबळे सुशिलाबाई निवृत्ती
७. सैना विजय रामचंद्र
८. शेख हाकानी महमंदसाब
९. शेख इस्माईल पाशा
१०. सौ.बनसोडे कुशावती चंद्रकांत
११. सौ.साळवे सोजराबाई दगडु
१२. सातपुते सतिष निवृत्ती
१३. बनसोडे उमा दत्ता
१४. साळवे वैशाली विजय
१५. कांबळे संदिपान प्रल्हाद
१६. सोनवणे मंगलबाई भगवान
१७. सोनवणे बळीराम गर्जेद्र
१८. कांबळे विलास दगडोजी
१९. सातपुते शांताबाई महादेव
२०. सुर्यवंशी शांताबाई उध्दवराव
२१. घोडके सर्वानंद राहिदास
२२. शेख नसिमबानो सिद्दीकी
२३. शेख मियाँसाब मलिक
२४. सुर्यवंशी संगिता विश्वनाथ
२५. सातपुते उत्तम नामदेव

मोहन नगर

१. सुर्यवंशी काशिनाथ तुकाराम
२. भालेराव रावसाहेब मालोजी
३. कांबळे बाबासहेब सुभाष
४. कांबळे विठ्ठल रामराव
५. उबाळे नवनाथ केराप्पा
६. तांदळे बळीराम लक्ष्मण
७. गायकवाड जगन्नाथ श्रीपती
८. टेंकाळे दिलीप महादेव
९. शेख जानी बंदेअली
१०. शिंदे वनिता बालाजी
११. चव्हाण सुमन दिगंबर
१२. गाथाडे वसंत चंद्रकांत
१३. भिसे दत्ता व्यंकट
१४. कांबळे सुनंदा शंकर
१५. कांबळे किशन भुजंग
१६. झेंडे केदार दशरथ
१७. माने सुमन गोरख
१८. ठवारे भारत रामा
१९. सावंत मारोती गुंडीबा
२०. सुरवसे नागनाथ नरसिंग
२१. जाधव सुदाम गणपत
२२. रणदिवे शेषेराव नागनाथ
२३. शिंदे हरिबाई गंगाराम
२४. ताकविरे रतन लक्ष्मण
२५. शेख इस्माईल महेबुब